

AKADEEMIA

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 11

Keskaegse tallinlase pühaderingist	Tiina Kala
Gooti arhitektuur ja skolastika	Erwin Panofsky
Vaimuliku võimu roll Vana-Liivimaal	Tõnis Lukas
Õigusajaloolase mälestusi	Ilmar Arens
XX sajandi lõpu Leedu	Leonidas Donskis
Millega matemaatikud tegelevad	Serge Lang
Füüsika — täpseim maailma kirjeldamine	Piret Kuusk
Inimesetu kõne võimalikkusest	Imre Siil
Aleksander Aspel	Mart Orav
Luulet	Ivar Ivask
Üheksale pühale mõeldes	Uku Masing

Keskaegset kloostri luulet
Dokumente metsavendlusest

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kujundaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111,140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri Akadeemia in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 28. XII 1992. OÜ «Greif» trükkikoda, Tartu, Olikooli 17/19. III. Trükiarv 4400. Tell. nr 2630.

© AKADEEMIA 1992

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 11

- Keskaegse tallinlase pühaderingist
Tiina Kala 2243
- Keskaegset kloostriluulet
..... 2260
Tõlkinud Tiina Kala
- Gooti arhitektuur ja skolastika: Uurimus kunsti,
filosoofia ja religiooni analoogiast keskajal. I
Erwin Panofsky 2264
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Vaimuliku võimu roll Maapäevade-eelsel Vana-
Liivimaal
Tõnis Lukas 2275
- Õigusajaloolase mälestusi
Ilmar Arens 2297
- XX sajandi lõpu Leedu: avatud ühiskonna ja kul-
tuuri loomine
Leonidas Donskis 2311
Tõlkinud Signe Liiv
- Millega matemaatikud tegelevad ja miks?: Alg-
arvud
Serge Lang 2323
Tõlkinud Toomas Kiho

Füüsika on meid ümbritseva maailma kõige täpsem kirjeldamine	<i>Piret Kuusk</i>	2361
Inimesetu kõne võimalikkusest	<i>Imre Siil</i>	2368
Algus: Sissejuhatus Aleksander Aspelisse I. IV	<i>Märt Orav</i>	2386
Luulet	<i>Ivar Ivask</i>	2394
Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. XII	2402
<i>Arvustus: Vaimude tund Eesti õigusteaduses jätkub. Vladimir Grabar. The History of International Law in Russia 1647-1917: A Bio-Bibliographical Study. Translated and Edited with an Introduction and Bibliographies by W. E. Butler. Oxford: Clarendon Press, 1990.</i>	<i>Peeter Järvelaid</i>	2413
Linde meil veel jätkub, linnuraamatute tulevik on ebamäärane. Kaja Peterson. <i>Eesti linnud</i> . Tartu: Tartu Ülikool, Zooloogia kateeder, 1992.	<i>A. E.</i>	2418
Editorial note. Summaries		2420
От редакции		2427
Yheksale pyhale mõeldes. II	<i>Uku Masing</i>	2431

Lk 2263, 2296, 2322, 2367, 2393 : Oskar Kallise (1892-1918) illustratsioonid.

KESKAEGSE TALLINLASE PÜHADERINGIST

Tiina Kala

Kalendritähtpäevade osa Vana-Liivimaa elukorralduses on seni üsna napilt valgustatud. Ometi olid pühad uusaja eel nii üksikutele inimrühmadele kui kogu ühiskonnale õige tähtsad, nii et keskaegset vaimuelu ning argiolusid käsitledes ei saa neist kuidagi mööda minna.

P ü h a iseloomustatakse kõige üldisemalt piirseisundina, mil indiviid või grupp läheb ühest staatusest teise (Turner 1983: 264). Seejuures peab kollektiiv või üksikisik mingi eesmärgi saavutamiseks täitma kollektiivi vaimseid väärtusi peegeldavat rituaali (Turner 1983: 168). Et pühade üheks funktsiooniks on ühiskonnas kogunevate pingete lahendamine, võiks oletada, et ühiskond on seda stabiilsem, mida rohkem on tal pühi (muidugi eeldusel, et tegu on kindlaks kujunenud rituaalidega).

Võib esitada küsimuse, kas pühadega seotud rituaale saab jagada suunitlusega (sh kiriklikeks) ja suunitluseeta (sh ilmalikeks) rituaalideks. Selline jaotus on mõeldav, kui eeldada kindla piiri olemasolu religiooni ja religioonivälise vahel. Ent tagantjärele on raske öelda, kuhu täpselt keskaegne inimene selle piiri tõmbas. Järgnevalt ei saa taotleda igakülgse pildi andmist keskaegse linlase kogu aastaringi hõlmanud elukorraldusest ning sellega seotud kombestikust. Allikate ühekülgisus viiks siin liigsele spekulatiivsusele. Olgu vaid osutatud mõningatele üldjoontele ning tähelepanuväärsematele üksikseikadele.

Omaette küsimus on keskaja ajakäsitus, mis erineb tänapäeva omast. Näiteks Prantsusmaal oli 13.–14. sajandil keskmiselt 30–50, Inglismaal enne anglikaani kiriku rajamist 46 ja Ungaris 15. sajandil 62 pühitsetavat päeva aastas (Endrei 1986: 7). Tallinnas kasutusel olnud 1509. aastast pärinevasse martüroloogiumi (Pelinus de Padua 1509) käsitsi lisatud märkused loetlevad 5-astmelises süsteemis tervelt 55 kõrgema suurusjärgu püha (*totum duplex*), mida on tunduvalt rohkem kui kirikukalendrites keskmiselt. Kui sellele arvule lisada ka madalamasse järku kuuluvad, ent samuti tähistatavad pühad, töövabad pühaeelsed pärastlõunad ning kohalikud tähtpäevad, võib tallinlase pühaderingi pidada õige tihedaks ja pidulikuks.

Aastapikkusele pühadereale on raske leida põhjendatud alguskuupäeva juba seepärast, et tegemist on ringiga, mille eri punktid lähevad sujuvalt üksteiseks üle. 1. jaanuar jääb jõulutsükli keskpaika või pigem selle langevale poolele, jõulutsükli algust aastaringi alguseks valida pole aga samuti kuigi käepärane, sest seda pühadeperioodi võiks alustada nii Nicolause päevast (6. XII), advendi algusest kui ka toomapäevast (21. XII).

Uusaastapäeva ja kolmekuningapäeva (6. I) tähistamine käis linnakodanike seas küll ohtra keelekaste ja suupistega, võrreldes aga näiteks vastlapäevaga jäid aastavahetuspäevad siiski tagasihoidlikuks.

Kirikukalendri liikuvate pühade kõrval arvuliselt suurima osa moodustavad pühakupäevad paistavad talvisel seisakuajal vähe silma. (Sellele aitas omalt poolt kaasa kiriklik keeld kvadragesimaalpaastu ajal pühakupäevi suurejooneliselt tähistada). Kannatusajale eelnevatest pühakupäevadest on praegu tuntumad Antoniusse päev (17. I) ja Maarja puhastamise päev (2. II), aga näiteks rahvakatoliiklusega tihedamalt seotud Blasiusse päev (3. II) on unustusse jäänud. Blasius kuulus nn 14 päästja pühakutegruppi (Bruiningk 1904: 597); nende pühakute austamisele aga ei vaadatud rahva usu-

list isetegevust pelgavates ametlikes kirikuringkondades hea pilguga.

Vastlapäeva suurejoonelise tähistamisega lubasid linnakodanikud endale nii vaimset kui füüsilist väljaelamist enne paastu, nii et raad oli sunnitud vastlaõhtust lõbutsemist oma korraldustega piirama. Pühapäeval enne vastlapäeva (*esto mihi*) algasid mustpeadel vastlajoodud, mis kestsid mõne nädala, s.t ajani, mil mereolud lubasid taas kauplemist alustada (Amelung 1885: 21). Nii mustpead kui Suurgildi ja Kanuti gildi liikmed pidasid vastlapäeval oma korralisi koosolekuid (Nottbeck 1900: 390).

Kevadtalviste pühakupäevade seas võiks tänapäeval vähem tuntute seast nimetada Gertrudi päeva (17. III), mida tähistati nagu Blasiuse päevagi eeskätt rahvakatoliiklusele tuginedes. Gertrudi nime kandsid Tallinnas meremehi ja võõraid reisijaid ühendav gild ning sadama juures asunud kabel (Johansen, Mühlen 1973: 67). Sellised sadamapiirkonna Gertrudi-kabelid olid olemas igas vähegi tähtsamas hansalinnas (Zender 1974: 7).

Pühadepinge aeglane, kuid pidev tõus jõudis kevadtalvisel perioodil kulminatsiooni lihavõtete ajaks, mis pidi nii kiriklike kui kirikuväliste tähistustega viitama aasta rõõmsaima sündmuse, Kristuse ülestõusmise saabumisele.

Lihavõtted kujunesid kõige sagedasemaks maksu jt kohustuste täitmise tähtajaks. Hingehoiukohustustest toimetati sel ajal eelistatavalt ristimist ning käidi armulaual, raad korraldas linnarahvale lõbustusi ja kostitas oma liikmeid peokraamiga.

Lõbusalt veetsid linnakodanikud aega ka lihavõtete ja nelipühade vahelistel nädalatel — kolmel pühapäeval pärast lihavõtteid käidi linnast väljas lindu laskmas, mistõttu õpetajad Balthasar Russowi andmetel neil pühapäevadel harilikult pärastlõunasi teenistusi ei pidanud, sest igaüks viibis meelsamini linnulaskmisel kui kirikus (Russow 1967: 61). Linnulaskmise tava tõid Saksa

kolonistid Liivimaale Taanist ja Rootsist (Pabst 1864: 5–6) ning linnakodanike seas sai see koos maikrahvi valimistega õige tähtsaks tsunftireeglite järgi peetavaks pidustuseks.

Märkimisväärseid kirikukalendri tähtpäevi on aprilli- ja maikuu sees vastu napimalt. Väheste olulisemate seas tuleks peatuda 23. aprillil, mis aga mõneti erines maa-mehe jüripäevast. Sellele päevale nime andnud Püha Georgius koos Maarja ja Elisabethiga olid Saksa ordu kolm tähtsamat kaitsepühakut (Arnold 1883: 163) ning mustpeade lemmikpühakud (Raam 1976: 179). Algselt oli Georgius tuntud aadli patroonina, kaubanduse arendes omandas ta suure populaarsuse ka linlaste seas. Tallinna maalrite ja nikerdajate tsunftis tuli meistritööna esitada istuv madonna või Georgiuse ratsakuju (Karling 1943: 10). Georgiuse nime kandis üks Toomkiriku põhjapoolseid kabeleid (Karling 1937: 238) (hilisem Rammi kabel) ning üks Tallinna paljudest vennaskondadest (Johansen, Mühlen 1973: 59). Nii võiks ehk tinglikult öelda, et jüripäev ja Georgiuse päev pole kaugeltki mitte üks ja seesama (sellist vahet saaks muidugi teha mõnegi teise päeva puhul).

Kevadsuvised perioodi algus tõi kaasa väikese languse igapäevases asjaajamises, pühadepinge aga pigem tõusis. Eriti paistsid poolkirikliku-poolilmaliku tähistamise poolest silma liikuvad pühad. Rongkäikudega märgiti näiteks nii palvepäevi kui ka Issanda Ihu püha.

Issanda Ihu püha (poolteist nädalat enne nelipühi) protsessioonile eelneval teisipäeval kogunesid naised, kes pidid valmistama pidupäevaks vahaküünlaid, Suurgildi ruumidesse võõrusele koos maikrahvi, gildivendade ja mustpeadega (Amelung 1885: 44). Rongkäigu korraldas Issanda Ihu pühal ning reedel enne Ristija Johannese sünnipäeva ka Toompea Maarja gild (Stillmark 1932/34: 39–40).

Kevadsuvised pühakupäevad paistsid iseäranis silma rahvakatoliiklike ja vahest ka paganlike sugemetega tä-

histamise poolest, mida juba osundatud Balthasar Rus-sowgi õige tõsiselt hukka mõistab. Kurtes väärteenistuste üle Vituse päeval (15. VI) ja Ristija Johannese sünnipäeval, kirjutab kroonik Pirita kloostri juures toimunud "tohutust jäledusest patukustutuse kirjade pärast", samuti "Johannese, Peetruse ja Pauluse (29. VI) ning Maarja mäkkemineku (2. VII) ööl ei nähtud linnades, alevites, mõisades ja külates ilma erandita muud kui lausa rõõmutulesid tervel maal [---]" (Russow 1967: 87).

Ehk on siinkohal tegemist eksimuljega, ent seesugused kirjeldused, mida ei saa siiski mitte erandlikuks pidada, jätavad tollasest eluolust ja niihästi linna- kui maarahva vaimulaadist tunduvalt rõõmsama ning elutervema mulje kui hilisematel aegadel. Jumala ligiolekut tajuti pidustusemüsteriumis, mitte raskemeelses mõtiskluses.

Kõneldes suvise aja pühade maisematest külgedest, võib Ristija Johannese sünnipäeva nimetada üheks olulisemaks maksutähtjaks, kiriklikult oli see päev Tallinnas kõige pidulikum aga nähtavasti Johannese leprosooriumis. Et viimane kuulus majanduslikult tugevate asutuste hulka, polnud tema juhtimisel toimetatud piduüritused ning vakusepäevad tähtsuseta ka linnarahvale.

Margareta päeva 20. juulil ei peeta kirikukalendris tavaliselt kuigi oluliseks, Tallinna puhul tasub teda aga esile tõsta. Margareta altarid asusid nii Niguliste, Oleviste kui Pühavaimu kirikus ning hoidsid nimetatud märterneitsit nii kõrgemat kui madalamat päritolu rahva silme ees.

Kõige rohkem sakraalseid rajatisi on Tallinnas siiski seotud Püha Olavi nimega. Olavi kultust võib varasemaid Skandinaavia mõjusid arvestades pidada üheks vanemaks Tallinnas. Sellegipoolest ei saa öelda, et Olavi päev (29. VII) millegi väga erilisega silma paistaks või rahvakalendrissegi olulisi jälgi oleks jätnud. Skandinaavia poliitiline mõju vähenes keskaja vältel, ilmastik aga

ei andnud alust siduda selle kuupäevaga olulisi ettevõtmisi.

Mõistagi ei tarvitse selliseid asjaolusid ühe või teise püha populaarsuse hindamisel kuigi mõjuvaks pida. Poliitilisi või majanduslikke tegureid saab soovi korral asendada sootuks üksikisikute tegevusega. Näiteks on sellega põhjendatav nii Püha Birgitta kultuse levik kui ka tema päevade tähistamine Tallinnas (7. või 8. X, 28. V, 23. VII). Ilmselt on tõelähedasem, et iga üksiku püha või perioodi puhul on ühe või teise nähtuse populaarsuse põhjused erinevad. Sageli on täpsem öelda, millistele traditsioonilistele tunnustele püha ei vasta, kui seda millistele vastab, selleks et ühetaolise skeemi järgi antud hinnanguga hinnatava tegelik ilme jääks moonutamata.

Augustikuu pühade puhul võib peatuda Maarja ülestõusmise päeval (15. VIII), mis oli eriti oluline Toompea Maarja gildi liikmetele. Viimased pidid sel päeval "vana hea tava järgi" jootusid pidama ning järgmisel päeval peomajja korralisele koosolekule ilmuma (isegi kui ei oldud kõige parema tervise juures) (Stillmark 1932/34: 37). Gildi skraas esineb Maarja ülestõusmise päev Maarja rohupühitsuspäeva nime all. Saksa rahvalike ebausukommete kohaselt pidid sel päeval korjatud ja pühitsetud ravimtaimed kaitsma välgu ja kurjade vaimude eest (Bruiningk 1904: 338). Kas seda ka Tallinnas usuti, jääb ebaselgeks, sest üle võidi võtta üksnes päeva nimetus ilma sellega seotud tavadeta.

Septembris tiheneval sügistööde ajal on ühe maksu-tähtajana nimetatud Maarja sünnipäeva (8. IX). Kirikliku tähistamise poolest kuulub see päev küll septembrikuu olulisemate hulka, rahvakalendris seevastu kajastub ta sootuks nõrgemalt kui mitu teist maarjapäeva.

Septembrikuu kiriklikud ning sügisesed kirikuvälised ja majanduslike kohustustega seotud tähistused kulmineerusid Miikaeli päevaks. Pööripäeva pidamisest ja suvelõpukombestikust ilmestatud 29. IX puhul ei saa

siiski unustada, et sellele päevale nime andnud peaingel on ka Saksa ordu armastatuim piiblikangelane.

Maksutähtajana kasutati 29. septembrit vaieldamatult kõige rohkem, esinemissageduselt jätab see varju kõik teised kuupäevad. Siis kogunesid rüütelkonna liikmed Toompeale maapäevale (Johansen, Mühlen 1973: 59) ning mitmeid kaubanduslikke ja poliitilisi lepinguid oli tavaks sõlmida just sel päeval.

Oktoobrikuu tõi majanduslikult pingelise aja järel languse kõigil tegevusaladel ning ka selle kuu pühad on hilisemal ajal vähe tuntud.

Tallinna puhul väärrib nimetamist 10. oktoober, Gereoni ja Victori päev, mida kiriklikult mujal suurejooneliselt ei tähistata. Victori kujutisi leidis nii Tallinna kirikute altareil kui ka eraldi piltidena (asjahuviline võib siin küll osutada mõningatele ebatäpsustele kujutamisel ja dateerimisel seoses erinevate Victori-nimeliste pühakute segiajamisega). Victori nime kandis Tallinna linnateenreid ühendav gild ning 10. oktoobril korraldas raad ka joodud (Nottbeck 1894: 462).

Kindla pühitsejaskonnaga päevade hulgas võib märkida Crispinuse ja Crispinianuse päeva (25. X). Crispinust ja Crispinianust peeti kingseppade ja nahatöötajate kaitsjaks, Lääne-Euroopas oli nende kultuse keskus Soissons'is (Attwater 1979: 94). Tallinnas tegutses 16. sajandi teisel veerandil 18 kingseppa (Johansen, Mühlen 1973: 115) ning nemad hooldasid ka oma kaitsepühakute altarit Niguliste kirikus (Nottbeck, Neumann 1899: 63).

Oktoobri lõpp ja novembri algus märgivad pühadepinge tõusu ning väiksemat elavnemist mitmetel tegevusaladel. Selle perioodi pühade puhul saab Tallinna näitel viidata mitmele omapärale. Näiteks üldkristlikus traditsioonis suure tähtsuse omandanud kõikide pühakute päev (1. XI) pole Tallinnas sugugi nõnda oluline olnud kui mitmel pool mujal, jäädes ehk isegi järgneva hingedepäeva varju.

Hingedepäeva (2. XI) suurejooneline tähistamine sai nähtavasti olulist toetust kohaliku rahva kommetest, mis nägid küll ette suhtlemist teispoolsusega, ei tarvitsenud aga seejuures sugugi anda nimetatud päevale eriliseltsünget ilmet. Surmavallale omistatud eemaletõukavus on ilmselt vähemalt osalt nii maarahva vaimulaadi kui reformatsioonieelse religioosse maailmapildi seisukohalt hilisem ning võõrmõjuline.

Hingedepäeva nimetust kasutatakse Tallinnast pärinevais keskalamtsaksakeelseis tekstides järjekindlalt eesti keeles (Hinkepeve, Henkepeve), sageli tuleb ette peoarveid hingedepäeva tähistamiseks tehtud kulutuste kohta. Näiteks Martinuse päeva tähistamise kulud on olnud tunduvalt väiksemad.

Dateerimisel on Martinuse päev siiski üks enam kasutatud pühakupäevi, esinedes ka küllaltki populaarse maksutähtajana ning ühena võimalikest vakusepäevadest (näiteks Johannese leprosooriumis).

Üsna pühaderohke on olnud novembri viimane kolmandik. Elisabethi päev (19. XI) polnud enne reformatsiooni ilmselt sugugi vähem armastatud kui hiljem kindlamalt püsima jäänud Martinuse ja Katarina päevad. Pigem võis ta neid ehk ületada — kolmest tähtsamast Saksa ordu kaitsepühakust (Maarja, Elisabeth, Georgius (Arnold 1983: 163)) oli Elisabethil ordus ehk suuremgi populaarsus kui Georgiusel.

Barbara päev (4. XII) on unustusse vajunud, reformatsioonieelsel ajal aga oli üsna suure au sees. Püha Barbara kabelit Tallinna eeslinnas külastasid peamiselt eestlased (Johansen, Mühlen 1973: 340). Hiljemalt 1342. aastal oli Barbara kabel olemas ka Niguliste kiriku juures (Raam 1976: 40). Barbara päeval on õllekandjate tsunfti liikmed pidanud oma korralist koosolekut (Johansen 1926: 97), millega nähtavasti juhatati sisse pikem aastavahetuse pühadeperiood.

Jõulutsükli algustähtaja vaieldavuse tõttu võiks ehk pooldada n-ö libisevat graafikut ja paigutada selle tsükli otsitav algus adventi ja Nicolause päeva või adventi ja toomapäeva vahele, mil tegevusaktiivsus aastavahetusele omasel viisil mitmel alal langeb.

Otsesed ettevalmistused jõuludeks algavad toomapäeva paiku ning väljaspool kiriklikke talitusi ongi toomapäeva funktsioonid pigem tõised kui pidupäevased, võttes jõuludelt osaliselt majanduslike kohustustega seotud koormuse (toomapäevale eelnev päev oli Tallinnas kodanikumaksu tasumise tähtjaks (Vogelsang 1971: 693)).

Jõuludega seoses võib kirjeldada peaaegu kõiki püha kui nähtuse funktsioone ja tunnuseid, millele ei saa osutada kaugeltki mitte iga tähtpäeva puhul. Jõulutsükkel — aastaringi pikim pühadeperiood — kestis eelmärgitud algusest kolmekuningapäevani või koguni kvadragesimaalpaastu esimese pühapäevani (*Invocavit*).

Maksutähtajana ei kasutata jõule küll kaugeltki nii tihti kui lihavõtteid või Miikaeli päeva, siiski pole jõulude niisuguses funktsioonis midagi ebatavalist. Üldse ei tarvitsenud pühad keskajal asjaajamisele mingiks takistuseks olla ning mõningate tehingute jaoks valiti sihilikult just tähtsamate pühade aeg.

Jõulutsükli jooksul toimuv aeglane pingelangus viis aasta tasaseima ajani, mis kestis jaanuari esimesest kolmandikust umbes Maarja puhastamise päevani (2. II). Sellele järgneval perioodil, mis ulatus nelipühadeni, kuhusid kohustused lihavõteteks, mille möödudes jäi pinge endiselt kõrgeks, kuigi mitte nii kõrgeks kui lihavõtete eneste ajal. Enne nelipühi tõuseb pinge taas ning selle kulminatsioon viib üle Issanda Ihu püha uude kõrgpingeperioodi, Issanda Ihu pühaga seotud haripunkti eristab aga lihavõtete ja jõuludega seotu omast majanduslike kohustuste tunduvalt väiksem osa. Septembris saabuv lühike langus lõpeb Miikaeli päeva paiku, ilma jaheda-

maks muutudes jõuab uus langus lõpule madalpingelises ja pikalevenivas jõulutsükliis.

Et kogu igapäevane ajaarvestus oli üles ehitatud kiriklikule süsteemile, väljendusid ka kirikuvälised praktilised huvid ajaliste jaotuste puhul kiriklike vahendite kaudu, lastes endale viimaste poolt omakorda ettekirjutusi teha.

Pühadega kaasnevate teenistuste ja toimingute puhul võib nii kiriklike kui ilmalikega seoses kõnelda nendest talitustest, mis korduvad pühast pühasse ja aastast aastasse, kui ka nendest, mis on eriomased vaid kindlale pühale või pühitsuskorrale.

Hingehoiuga seotud kohustustest on pühade ajal esikoht meelearandusel ja surnute mälestamisel. Siinkohal ei saa unustada ka kiriku maiseid taotlusi, sest nende toimetustega käis kaasas märkimisväärsete rahasummade annetamine usklite poolt. Testamendi koostamisel või lähedase sugulase surma korral määras iga endast lugu pidav kodanik enamasti ikka üht-teist oma varast ka teise ilma rändava hinge hüvanguks.

Näiteks nõudis rae poolt 1425. aasta jaanuaris välja antud määrus kadunute mälestamist kaks korda aastas (*LUB.* 1881: 164), kusjuures mälestamine võis toimuda ainult kadunu kogudusekirikus.

Toompea Maarja gildi skraa järgi pidid gildi liikmed 15. sajandi lõpul iga Issandas surnud venna või õe hinge eest lugema 30 Meie Isa ja 30 Ave Maria palvet (*Stillmark* 1932/34: 41–42). Sepasellide vennaskond mälestas oma kadunud liikmeid nelipühade ja jõulude puhul korraldatud koosviibimistele järgnevalt teispäevadel (*Alter Schragen...* 1868–72: 390). Suurgild laskis iga surnud venna või õe eest pidada kolm hingemissat Niguliste kiriku Blasiuse ning Cristophoruse altari juures (*Arbusow* 1921: 109). Mõistagi tuli selle kõige eest ka tasuda.

Üsna rangelt jälgis oma liikmete usulisi toiminguid Mustpeade vennaskond. 1441. aasta otsuse kohaselt tuli

igal missale hilinevad vennal kiriku sulgemise järel trahvi maksta. Mustpeade hoolitsuse all olevas Katarina kirikus lugesid dominiiklased iga päev ühe vaikse missa, suuremad peod vennaskonnas lõppesid kõrgmissaga.

Igapäevase missalugemise eest said dominiiklased mustpeadelt tavaliselt adventi ajal tündri liha, tündri turska ja tündri herneid, kui aga 15. sajandi teisel veerandil läbi viidud reform keelas dominiiklastel lihasöömise, anti neile edaspidi teine tünder kala ning kolmainupäevaks toiduainete asemel raha (Amelung 1885: 35–39).

Korporatiivsete organisatsioonide põhikirjades nimetatud hingehoiukohustused olid küll ranged, ehkki neist ei tulnud osa võtta just ülearu sageli. Märksa rohkem tuli pingutada Rooma kuuriast lubatud patukustutuse saamiseks. Roomast läkitatud patukustutuskirjad pidid sageli ka majanduslikult toetama mõnda kirikliku asutust ning mida suurem oli saadetud dokumendis loetletud pühade hulk, seda soodsam kirikule või kabelile, mille toetuseks patukustutus kiri oli antud. Tavaliselt nõuti pattude andeksandmiseks kirjas loetletud pühadel annetuste toomist, pihtimist, palvetamist, hommikumissadel, õhtujutlustel ja matustel osalemist, pühitsetud vee tarvitamist jne. Peale tähtsamate liikuvate kirikupühade ja pühapäevade nimetatakse tavaliselt ka 20–25 pühakupäeva.

Paraku pole Tallinna kohta reformatsioonieelsest ajast tervikuna säilinud ühtegi täpsete kiriklike pühitsusastmetega kalendrit, mis lubaks teha kindlamat vahet kõrgema ja madalama suurusjärgu pühade vahel kohalikus pruugis.

1437. aastal keelas Riia peapiiskop Henning 1428. aasta provintsiiaalkontsiili otsustele tehtud lisandustes pidulikel päevadel pühades kohtades kauplemise (*LUB.* 1889: 83–84), nendele korraldustele vaatamata kaebab aga Balthasar Russow veel poolteist sajandit hiljemgi liig tormiliste kirikulaatade üle "mitte üksi apostlipäe-

vadel, vaid ka Maarja ja kõigi pühakute päevadel" (Rusow 1967: 87).

Nii mõnegi püha talituse korraldamine põhjustas oma mõjuvõimu pärast mures olevate eri vaimulike ringkondade vahel sageli hõõrumisi ning teravaid kokkupõrkeid. Näiteks ei saanud omavahel sugugi läbi Tallinna dominiiklased ja linnavaimulikud. 16. sajandi esimesel veerandil esitasid Tallinna piiskopkonna vaimulikud dominiiklaste peale mitu pikemat kaebust, kurtes liig uhkete matuste üle jutlustajate vendade kloostriis, samas kui nemad peavad matusetalitusi surnuaedadel. Pühapäeviti meelitavad dominiiklaste jutlused rahva kloostrikirikusse ajal, mil tuleks hoopis kogudusekirikusse annetusi tuua. Üldse peaksid dominiiklased linnavaimulike arvates jutlustama vaid hommikusöögi järel (s.t pärast missat kogudusekirikus) või vespritundidel (*LUB.* 1914: 703). Dominiiklased ei jäänud eeltoodud etteheidetele vastust võlgu ning viitasid pika aja jooksul kujunenud matusekommetele ning vendade õigusele pidada jutlusi majades ning ordukirikus oma äranägemise järgi. Hommikusöögieelsest jutlusest loobumine aga oleks linnarahvale tõsiseks hingeliseks kahjuks (*LUB.* 1914: 704).

Dominiiklaste mõjukuse vastu välja astudes ei kasutatud ilmselt mitte kõige süütumaid vahendeid. 1425. aasta sügisel tungisid mõned linnavaimulikud maskeeritult vespriteenistuse ajal orduvendade kiriku kooriruumi, lõhkusid seal raamatuid ning ajasid ümber küünlaid "vendi sellega jumalateenistuse juures mitte vähe ärritades" (*LUB.* 1881: 249). Samad vaimulikud on palvapäevadel Toomkooli õpilastega rongkäiku korraldades dominiiklaste kirikust põlgusega möödunud ning teinud peatuse sootuks "skismaatikutest venelaste" kiriku juures. Niguliste ja Oleviste kiriku vaimulikud kutsusid rahvast üles loobuma dominiiklaste kirikus käimast ning orduvennad vastasid neile sama mõõduga.

Nii vaimulike kui ilmalike teenistuste korraldust mõjutasid oluliselt sagedased paastud (kvadragesimaal-

paast, veerandaastapaastud, suurematele pühadele eelnevad paastud), teisalt ei lasknud linnakodanikud ennast aga paastuaegadest ka liigselt ohjeldada. Mitmes korporatsioonis pidid jõulueelsed lõbustused algama juba adventkvatembri ajal ning meeelahutusi korraldati ka kvadragesimaalpaastu jooksul. Balthasar Russow kirjeldab nõrdimusega paastuaegset lõbutsemist turuplatsil püstiaetud kuuse ümber, kõneldes ka joomingulist gildides jõulude ja vastlapäeva puhul (Russow 1967: 92), tema pahameel aga on luterliku karmuse tõttu vahest suurem, kui asi väärt. Pigem võiks arvata, et tollased linnakodanikud ei vastandanud neid ettevõtmisi kuigi võrd kiriklikele toimingutele, mis võisid samuti olla üsna lõbusad.

Nii kirikliku kui ilmaliku teenistuse puhul lähtus linnakodanik eelkõige vajadusest järgida korporatiivsust, ilma milleta tal puudunuks keskaja mentaliteedile mõödapääsmatult vajalik kuulumine kindlasse ühendusse. See ühendus ei pruukinud olla seotud tegevusalaga, sageli sai korporatsioon alguse ideede pinnalt, tema koospüsimisel etendasid aga pühadetraditsioonid vahest otsustavat osa. Skraas kindlaksmääratud pidupäevade korral valiti korporatsioonis tavaliselt kaks peopere meest, osavõtt peost ning hingehoiuüritustest oli kohustuslik ning puudumist karistati trahviga.

Iga korporatsioon täitis ka kindlaid kohustusi mõne kiriku, kabeli või altari eest hoolitsemisel ning iga ametivande rühm võttis tähelepanu alla ühe või mitu pühakut. Näiteks ühinesid Tallinna sepasellid "[...] Püha Risti ning Püha Eligiuse austamiseks" (Alter Schragen... 1868–72: 375), mustpead osutasid oma kaitsepühaku Mauritiuse kõrval suuremat tähelepanu Katarinale ja Dorotheale. Maarja, Victori, Antoniuse, Gertrudi, Kanuti, Olavi, Rochuse ja Anna vennaskondade nimed Tallinnas kõnelevad ise enda eest. Kõigis reglementeeritud kohustustes leidub kirikliku kõrval rohkesti ka seda, mida võiks nimetada ilmalikuks, mis aga ei tarvitsenud

sündmustes osalejatele sugugi sellisena tunduda, olles mõeldud pigem kiriku või religiooni toetuseks.

Pühadevalikut mõjutas oluliselt dominiiklaste klooster, samas aga on Tallinna jutlustajate vendade kalendris eneses kohalikke jooni, mis traditsioonilisele dominiiklaste kalendrile mujal tundmata. Dateerimisviiside jälgimisel köidab tähelepanu suur väiksema tähtsusega pühade arv ja eri päritolu, mis Tallinna elanike laialdast liikumist arvestades on üsna loomulik.

Mõistagi ei saa iga dateerimisel nimetatud juhusliku püha pidada tähistatavaks sündmuseks ning seetõttu jääb ka vaieldavaks, millises ulatuses võib pühadenimistut pidada oma funktsiooniga müsteeriumide reaks ning millises ulatuses ta jääb kuivaks mehaaniliseks süsteemiks igapäevase elukorralduse tähtaegade määramisel.

Olenevalt vajadusest on aasta asjaajamisel jaotatud kas kaheks, kolmeks või neljaks. Levinuim on kaheksajaotamine, kusjuures jaotuspunktidenä esinevad kõige sagedamini lihavõtted ja Miikaeli päev, tuleb ette aga ka Maarja puhastamise päeva, Ristija Johannese sünnipäeva, nelipühi, toomapäeva ja jõule. Pole selge, kas nende valikul lähtuti vaid praktilistest vajadustest või ka ühe või teise pühaga seotud meelegujutlusest.

Suuremates organisatsioonides võidi aastat osadeks jaotada ka pidutsemiseks mõeldud aegade järgi. Tallinna gildides ja vennaskondades olid selleks enamasti vastlad ja jõulud või nelipühad ja jõulud. Veskitelt võetava maksu tähtajad näiteks aga jaotasid aasta kolmeks osaks lihavõtete, Ristija Johannese sünnipäeva ja jõulude vahel (*LUB.* 1857: 277). Vakustepidamisel jagati aasta tavaliselt kaheks ja siin seatud tähtajad näitasid pigem praktilisi vajadusi.

Varem nimetatud skemaatilise liigenduse küsitavusest hoolimata võiks reformatsiooneelse tallinlase pühaderingi tinglikult jagada n-ö kohustuspühadeks ja hingeõnnistusühadeks. Ehkki tegelikkuses ei saa üht maini-

tud tähtpäevade liiki teisest küll selgepiirilisel eristada, läheneb iga üksik püha siiski mingile kindlale tüübile.

Kui jätta kohustuste mõiste alt välja hingeõnnistuse saamisega seotu, siis vastavad puhtale kohustuspüha tüübile kõige enam Miikaeli päev ja toomapäev, hingeõnnistuspüha tüübile aga pühakupäevad selle sõna rangemas tähenduses.

Olulisemate pühade puhul on tavaliselt esindatud nii kohustus- kui hingeõnnistuspool, ristiusueelsed peaaegu puhtad eesmärgitaotluspühad majanduslike ja vaimsete sihtideni jõudmiseks aga sulavad ristiusu raames kokku hingeõnnistuspühadega.

Pühade korporatiivne tähistamine andis pühitsemise käigus peale korporatsiooni ametit pidavate meesliikmete kindla rolli ka naistele, talitusi korraldavatele vaimlikele, ametnikele jne, hõlmates antud korporatsiooni mõistega märksa laiemat inimrühma kui ühe kindla tööalaga vahetult tegelevaid isikuid. Sellise liikmeskonnaga grupp moodustas oma rühmitusesisese pühaderingi, mis lisas üldkehtivale omapoolsed erijooned.

Samal viisil võis iseseisva kalendri kujundada iga usuline institutsioon. Näiteks sõltus üksikus kirikus järgitav pühadeloend ja teenistuskord suurel määral altarite nimipühakutest ja kiriku küllastajaskonnast ning vastupidi.

Selliseid korporatsioonide ja usuliste institutsioonide juures moodustatud kalendreid ning neist lähtuvaid teenistusi mõjutas ka ilmastik, viimasega seotud tegevusaktiivsuse kõikumine peegeldus aga omakorda pühitustavades.

Pühade hulga ja pühitsusviiside vaatllemisel jääb kiriklik ilmalikuga võrreldes suurde ülekaalu, olles endast maha jätnud ka palju enam kirjalikke teateid kui teised alad. Pole kindel, kas iga üksiku linlase jaoks kiriklik tõesti samavõrd ilmalikust kõrgemal seisis, kuid igatahes võis kiriklik ilmalikku otseselt reglementeerida, vastupidi saigi aga toimuda ainult kaude või seaduseväliselt.

Kõige kirjeldatu järgi võiks arvata, et keskaegne linnalane elas läbi pidevat pühademüsteeriumi ning nähtavasti polegi see kujutus paljudel juhtudel vale. Kaupmehe aeg aga on ilmselt siiski sootuks midagi muud kui usutalitustest hõivatud munga või vaga käsitöölise oma. Sellegipoolest jäi pühaderingile ka asjaajaja jaoks keskaegses mentaliteedis tänapäevast märksa olulisem osa.

Et püha on eelkõige kollektiiviga seotud nähtus, siis tingis kollektiivsuse taandumine vaadeldust hilisemal ajal ka pühade osa vähenemise ühiskondlikus elus. Nende tähtsus tõuseb taas kriisiaegadel, kui rahvuslikul või mingil muul alusel määratletud inimrühma sihid omandavad reaalse sisu.

Kirjandus

- Alter Schragen der Bruderschaft der Schmiedegesellen zu Reval. 1868–1872. — *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Curlands*. Hrsg. v. Eduard Pabst. Reval: Verlag von Lindfors' Erben, Bd. I, S. 374–398
- Amelung, Friedrich 1885. *Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter von ihrem Ursprung bis auf die Gegenwart*. Reval: Wassermann
- Arbusow, Leonid 1921. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Leipzig: Vermittlungsverlag von M. Heinsius Nachfolger
- Arnold, Udo 1983. Elisabeth und Georg als Pfarrpatrone im Deutscherordensland Preussen. — *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche: Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*. Hrsg. v. Udo Arnold. Marburg: Elwert, Bd. 18, S. 163–185.
- Attwater, Donald 1979. *The Penguin Dictionary of Saints*. London: Penguin Books
- Bruiningk, Hermann von 1904. *Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter*. Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung
- Endrei, Walter 1986. *Spiele und Unterhaltung im alten Europa*. Budapest: Corvina
- Johansen, Paul 1926. Tallinna keskaja õllekandjate ajaloost. — *Ajalooline Ajakiri*. 5. aastakäik, nr 3, lk 91–100
- Johansen, Paul, Hermann von zur Mühlen 1973. Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. — *Ostmitteleuropa im Gegenwart und Vergangenheit*. Köln, Wien: Böhlau Verlag
- Karling, Sten 1937. *Zur Baugeschichte der Domkirche zu Tallinn*. (Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti väljaanded III.) Tartu

- Karling, Sten 1943. *Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland*. (Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXXIV.) Dorpat: Õpetatud Eesti Selts
- LUB. 1857 = *Liv-, Est-, und Kurländische Urkundenbuch*. Bd. III. Hrsg. v. Friedrich Georg von Bunge. Reval: In Commission bei Kluge und Ströhm
- LUB. 1881 = *Liv-, Est-, und Kurländische Urkundenbuch*. Bd. VII. Hrsg. v. Hermann Hildebrand. Riga, Moskau: Verlag von J. Deubner
- LUB. 1889 = *Liv-, Est-, und Kurländische Urkundenbuch*. Bd. IX. Hrsg. v. Hermann Hildebrand. Riga, Moskau: Verlag von J. Deubner
- LUB. 1914 = *Liv-, Est-, und Kurländische Urkundenbuch*. Abt. II. Bd. III. Hrsg. v. Leonid Arbusow. Riga, Moskau: Verlag von J. Deubner
- Notbeck, Eduard Emil von 1894. Fragment einer Revaler Chronik. — *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv-, und Kurlands*. Reval: Verlag von Franz Kluge, Bd. IV, S. 450–468
- Notbeck, Eduard Emil von 1900. Revals alte Schaffer-Poesie und Reime. — *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv-, und Kurlands*. Reval: Verlag von Franz Kluge, Bd. V, S. 390–420
- Notbeck, Eduard Emil von, Wilhelm Neumann 1899. *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*. Reval: Verlag von Franz Kluge
- Pabst, Eduard 1864. *Der Maigraf und seine Feste*. Reval
- Pelinus de Padua 1509. *Martyrologium*. Venetiae: Luceantonius de Giunta Florentini. (Tallinna Linnaarhiiv. F 230, N 1, Nr 42–Htr 21)
- Raam, Villem 1976. *Gooti puuskulptuur Eestis*. Tallinn: Kunst
- Russow, Balthasar 1967. *Liivimaa kroonika*. Stockholm: Vaba Eesti
- Turner 1983 = Тэрнер В. *Символ и ритуал*. Москва: Наука
- Stillmark, Friedrich 1932/34. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde zu Reval. — *Beiträge zur Kunde Estlands*. Hrsg. v. O. Greiffenhagen. Reval: Verlag von Franz Kluge, Bd. XVIII, S. 25–46
- Vogelsang, Reinhard 1971. Zur Finanzverwaltung im mittelalterlichem Reval. — *Zeitschrift für Ostforschung*. Jg. 20. Heft 4, S. 685–708
- Zender, Matthias 1974. Heiligenverehrung im Hanseraum. — *Hansische Geschichtsblätter*. Köln—Wien: Böhlau Verlag, Jg. 92, S. 1–15.

KESKAEGSET KLOOSTRILUULET

Tõlkinud Tiina Kala

<i>Etates</i>	<i>anni</i>	<i>viciium</i>	<i>peccata</i>	<i>tiranni</i>
<i>Currunt</i>	<i>labuntur</i>	<i>remanet</i>	<i>crescunt</i>	<i>statuuntur.</i>
<i>Ordo</i>	<i>pudicicia</i>	<i>pietas</i>	<i>doctrina</i>	<i>sophia</i>
<i>Languet</i>	<i>sordescit</i>	<i>refugit</i>	<i>pigrescit</i>	<i>hebescit.</i>
<i>Idcirco pesti</i>		<i>detrimentum grave</i>	<i>mesti</i>	
<i>Cedimus</i>		<i>incidimus patimur</i>	<i>languescimus imus.</i>	

[28]

Ajastud	aastad	pahe	patud	türannid
lähevad	mööduvad	jääb	kasvavad	püsivad.
Kord	süüme	vagadus	õpetatus	tarkus
laguneb	määrduv	põgeneb	nõrgeneb	tuhmub.
Seepärast katkule	raskesse õnnetusse	meelt heites		
alistume	variseme seda talume			põeme läeme.

*Francorum regi scripsit scola tota Salerni:
Si vis incolumem, si vis te vivere sanum,
Non minctum retine, ventrem non coge nec anum,
Nec nimium retine, somnum fuge meridianum.
Parce mero, cenato parum, nec sit tibi vanum
Surgere post epulas, et passus mille meabis.
Ut corpus redimas, ferrum paciariis et ignem:
Lote cale, sta pranse vel i, frigesce minute.
Qui bene degerit, ingerit, egerit, est bene sanus.*

[34]

Frankide keiser sai kirja, mis koolist Salernos:
kui reipana tahad ja tervena elada ära,
ei kust tule pidada, koguda kõhtu ja pära.
Ära koormat pea sees, jäta uni kesk päevakära.
Välgi veini, einesta vähe, et poleks sul nälga.
Söögi järel tõuse sa ning tuhatkond sammu kõnni.
Et lunastada keha, sa kannata rauda ja tuldkki,
külmas kümbles, söö jalal või käi ning jahtu vaid veidi
Kes hästi elutseb, täieneb, tühjeneb,
sel hea on tervis.

*Dat vinum purum tibi ter tria commoda: primum:
Confortat stomachum, cerebrum, reddit tibi letum
Fumos evacuat et viscera plena relaxat.
Augeat et ingenium, visum nutrit, linit aures.
Sit mensura comes, nec vacues et opes.*

[37]

Saad puhtast veinist kolm mõnu sa kolmel viisil:
esmult hellitab kõhtu ja pead, toob sulle rõõmu,
mustuse puhastab, sooled teeb küllaga lõdvaks,
teritab ju taipamist, pilku toidab, sätib kõrvu.
Toop olgu su seltsiks, mitte kasutuks koormaks.
*Nota: Que sub mortali bona fiunt, dant bona terre,
cor reddunt [h]abile, minuunt tormenta gehenne.*

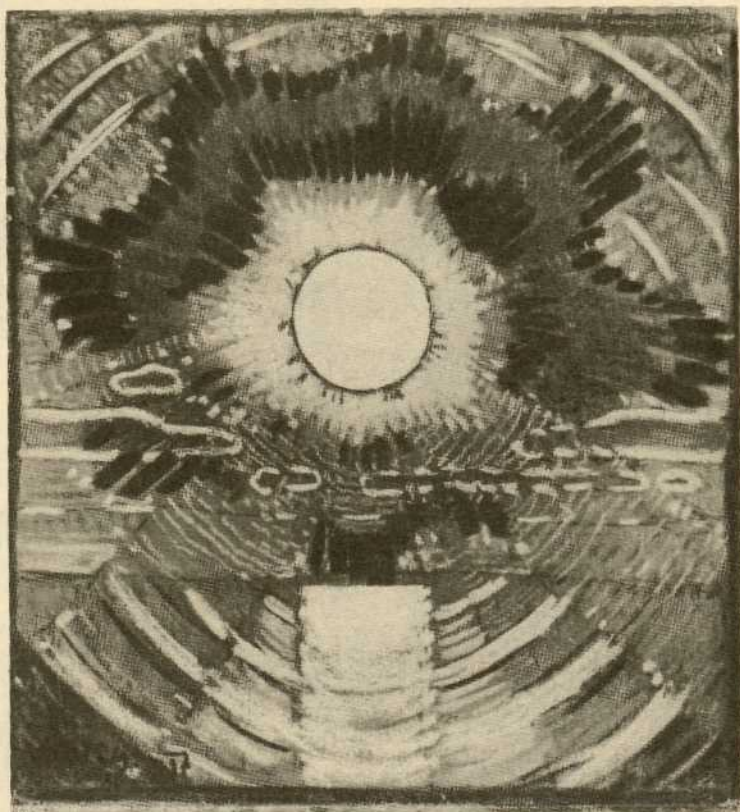
[20]

Tea: kellel siin maa peal head on teod, head muldagi
viivad,
koormata südameil leevendavad põrgupiina.

SAATEKS

Need värsid pärinevad Tallinna Linnaarhiivis säilitatavast tõenäoliselt prantsuse päritolu 13. sajandi koodeksist (TLA, f 230, n 1, s Cm 4), mille põhiteksti esimene osa on variant paavst Innocentius III missakorraldusjuhise (Ordo missae) ning teine osa kokkuvõtte Petrus Lombarduse *Sententside raamatu* neljandast osast (*Sententiarum libri quattuor*). Nimetatud põhitekstile lisatud värsid on tüüpiliseks näiteks luulest, nagu neid Lääne-Euroopas karolingide renessansi järel viljeldi. Tallinna koodeksis esinevad need nii mõnestki teisest allikast täielikumal kujul (vt Friedrich Koehler. *Ehstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ehstland im Mittelalter*. Reval: Buchdruckerei des "Revaler Beobachter", 1892, S 106-119).

Tiina Kala

Oskar Kallis. PÄIKE. MAESTOSO
(1917)

GOOTI ARHITEKTUUR JA SKOLASTIKA

Uurimus kunsti, filosoofia ja religiooni analoogiast keskajal

Erwin Panofsky

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Ajaloolasel tuleb paratamatult jaotada oma uurimismaterjal "perioodideks", mida *Oxfordi sõnaraamat* kenasti defineerib kui "eristatavaid ajaloo osi". Et nad oleksid eristatavad, peab kõigil neil osadel olema teatud ühtsus; ning kui ajaloolane tahab seda ühtsust tõestada, selle asemel et selle olemasolu lihtsalt eeldada, peab ta tingimata üritama avastada sisemisi analoogiaid selliste väliselt kõrvutatamatute nähtuste vahel nagu kunst, kirjandus, filosoofia, ühiskondlikud ja poliitilised voolud, religioossed liikumised jne. See iseenesest kiiduväärne ja isegi vältimatu püüd on viinud välja "paralleelide" otsimiseni, milles peituvad ohud on liigagi ilmsed. Ükski inimene ei suuda hõlmata rohkemat kui üsna piiratud

Gothic Architecture and Scholasticism: An Inquiry into the Analogy of the Arts, Philosophy, and Religion in the Middle Ages. New York, London and Scarborough, Ontario: New American Library, 1976.

ala; kõigil, kes sõandavad astuda *ultra crepidam*,¹ tuleb toetuda ebatäielikule ning sageli teisejärgulisele informatsioonile. Vähesed suudavad vastu panna kiusatusele kas ignoreerida või sihist pisut kõrvale kallutada selliseid suundi, mis keelduvad kulgemast paralleelselt, ja isegi tõeline paralleelsus ei rahulda meid täiesti, kui meil puudub ettekujutus selle tekkest. Pole siis ime, kui järjekordsele arglikule katsele viia korrelatsiooni gooti arhitektuuri ja skolastikat² vaatavad kahtleva pilguga nii kunsti- kui filosoofiaajaloolased.

Ent jättes hetkeks kõrvale kõik sisemised analoogiad — aja ja ruumi puhtfaktiilises vallas on gooti arhitektuuri ja skolastilise filosoofia vahel olemas ilmne ning vaevalt küll juhuslik kokkusattumine, nii et keskaja filosoofia uurijad on olnud sunnitud — ja seda vabana kõrvalkaalutluste mõjust — periodiseerima oma materjali täpselt samuti kui kunstiajaloolased enda oma.

I

Karolingide taassünnile kunsti vallas vastab filosoofias Johannes Scotuse (ca 810-877) fenomen, niisama väljapaistev, niisama ootamatu ja niisama tulvil võimalusi, mis teostusid alles palju hiljem. Umbes saja-aastasele käärimisajale mõlemal alal järgnes kunsti vallas romaani stiil oma mitmekesisuse ja vastuoklikkusega, mis ulatub Hirsau koolkonna tahatud lihtsusest ning Normandia ja Inglismaa rangest strukturalismist Lõuna-Prantsusmaa ja Itaalia rikkaliku protoklassitsismini, ning teoloogias ja filosoofias samasugune eri suundade rohkus: kompromissitust fideismist (Petrus Demiani, Lautenbachi Manegold ja viimaks Püha Bernard) ning halastamatust ratsionalismist (Tours'i

¹Lad. k liistust kaugemale.

Siin ja edaspidi ladina keelest tõlkinud Marju Lepajõe. Toim.

²Selle paralleeli kujunemiskäigu jälgimine tänapäeva kirjanduses nõuaks eraldi uurimust. Püüab sellest, kui viidata Charles R. Morey teose *Mediaeval Art* kaunitele lehekülgedele.

Berenger, Roscellinus) Lavardini Hildeberti, Rennes'i Marbodi ja Chartres'i koolkonna protohumanismini.

Lanfranc ja Beci Anselm³ (esimene suri 1089., teine 1109. a) tegid kangelasliku katse lahendada konfliktide mõistuse ja usu vahel juba siis, kui sellise lahenduse põhimõtteid polnud uuritud ega sõnastatud. Uurimise ja sõnastamisega tegid algust Gilbert de la Porrée (suri 1154) ja Abelard (suri 1142). Seega sündis varajane skolastika samal hetkel ja samasuguses keskkonnas kui Suger'i Saint-Denis's tekkinud varagooti arhitektuur. Nii uus mõtteviis kui uus ehitamisviis (*opus Francigenum*) — kuigi nende tekkele aitasid kaasa "paljud eri rahvaste meistrid", nagu Suger oma käsitööliste kohta ütles, ja nad arenesid tõeliselt rahvusvahelisteks liikumisteks — hakkasid levima maa-alalt, mille moodustas vähem kui 100-miilise raadiusega ring keskpunktiga Pariisis. Ja nende kese püsis selles piirkonnas umbes poolteist sajandit.

Üldiselt arvatakse, et kõrgskolastika sai seal alguse 12. sajandi vahetusel, pärast kõrggootika esimesi triumfe Chartres'is ja Soissons'is; ja seal jõudsid mõlemad valdkonnad oma "klassikalisse" faasi ehk haripunkti Louis Püha valitsemisajal (1226—1270). Just sellesse ajavahele langeb selliste kõrgskolastika filosoofide loomingu õitseage nagu Hales'i Alexander, Albert Suur, Auvergne'i William, Püha Bonaventura ja Aquino Thomas ning selliste kõrggooti arhitektide oma nagu Jean le Loup, Jean d'Orbais, Robert de Luzarches, Jean de Chelles, Hugues Libergier ja Pierre de Montereau; kõrgskolastika tunnusjooned vastandatuna varajasele skolastikale on tähelepanuväärses vastavuses nende joontega, mis eristavad kõrggooti kunsti varagootikast.

³Vt Canterbury Anselm, "*Proslogion* ehk Kõnelus". — *Akadeemia*, nr 9, 1991, lk 1876–1913; Toomas Paul. "Canterbury Anselmist ja ontoloogilisest jumalatõestusest". — *Akadeemia*, nr 10, 1991, lk 2075–2095. *Toim.*

On õigusega täheldatud, et õrn hingestatus, mis eristab varagooti figuure Chartres'i katedraali läänefassaadil nende romaani stiilis eelkäijatest, peegeldab uuenenud huvi hingeteaduse vastu, mis oli mitu sajandit soikunud;⁴ kuid see hingeteadus põhines ikka veel piibellikul — ja augustiinlikul — dihhotoomial "eluhinguse" ja "mullapõrnu" vahel. Lõpmatult elulisemad, kuigi veel mitte portreelikud kõrggooti kujud Reims'is ja Amiens'is, Strasbourg'is ja Naumburgis ning kõrggooti ornamentide looduslähedane, kuigi mitte veel naturalistlik fauna ja flora kuulutavad aristotelluse võitu. Inimhinge, mida peeti küll surematuks, hakati nüüd pidama pigem keha ennast organiseerivaks ja ühendavaks printsiibiks kui sellest sõltumatuks substantsiks. Taimede kohta mõeldi, et see eksisteerib kui taim ja mitte kui taime idee koopiat. Jumala olemasolu peeti tõestatavaks pigem tema loodu kaudu kui *a priori*.⁵

Ka formaalse korralduse poolest erineb kõrgskolastiline *Summa* vähem laiahaardelistest, väiksema rangusega organiseeritud ja tunduvalt vähem ühtsustatud 11. ja 12. sajandi entsüklopeediast ning sententsiraamatutest (*Libri Sententiarum*), umbes niisamuti nagu erineb kõrggooti stiil oma eelkäijast. Tegelikult sai sõna *summa*

⁴Vrd W. Koehler, *Byzantine Art in the West*, I (Dumbarton Oaks Papers, 1941), lk 85jj.

⁵Vrd M. Dvořák, *Idealismus und Naturalismus in der gotischen Skulptur und Malerei* (München, 1918); originaal ajakirjas *Historische Zeitschrift*, 3. seeria, XXIII, passim; E. Panofsky, *Deutsche Plastik des elften bis dreizehnten Jahrhunderts* (München, 1924), lk 65jj. On hõlbub märgata, et kirikuvõimudele osutus raskeks soostuda selle uue aristotelliku seisukohaga. Alles 1215. a kiitis Pariisi ülikool heaks Pariisi sinodi 1210. a otsuse, millega mõisteti hukka Aristoteelse *Metafüüsika* ja *Naturalia* (ning isegi nende lühendatud variandid) ühes selliste lausketseritega nagu Dinant'i David ja Amaury de Bène, kes õpetasid Jumala ühtsust tema looduga. 1213. a leppis paavst Gregorius IX vaikides *Metafüüsikaga*, kuid kordas keeldu *Naturalia* osas nii kaua, kui seda pole "isenseeritud ja eksimustest puhastatud". Ta moodustas selleks otstarbeks isegi komisjoni, kuid selleks ajaks oli õige hetk mõjusate vastumeetmete võtmiseks juba möödas.

(mida raamatupealkirjana hakkasid esimesena kasutama juristid) tähenduses "lühike kompendium" (*singulorum brevis comprehensio* või *compendiosa collectio*, nagu seda 1150. a defineeris Meluni Robert) alles 12. sajandi loojangul ühtaegu ammendavaks ja süstemaatiliseks esituseks, — "kokkuvõttest" *summa*'ks — nagu meie seda tunneme.⁶ Selle uue liigi varaseima täielikult väljakujunenud esindajaga — Hales'i Alexanderi teosega *Summa Theologiae*, mis Roger Baconi sõnutsi "kaalus umbes sama palju, kui üks hobune suudab kanda" — alustati 1231, selsamal aastal, mil Pierre de Montereau alustas St.-Denis uut löövi.

Viis- või kuuskümmend aastat pärast Louis Püha surma 1270. a (või soovi korral, pärast Püha Bonaventura ja Püha Thomase surma 1274. a) tähistavad perioodi, mida filosoofiaajaloolased nimetavad kõrgskolastika lõpufaasiks ja kunstiajaloolased kõrggootika lõpufaasiks — faasideks, kus mitmesugused sündmused, ükskõik kui olulised, ei liitunud üheks fundamentaalseks muutuseks suhtumises, vaid avaldusid pigem olemasoleva süsteemi järkjärgulise lagunemisenä. Nii vaimu- kui ka kunsti elus — kaasa arvatud muusika, milles umbes 1170. aastast saadik oli domineerinud Pariisi Notre-Dame'i koolkond — võime täheldada süvenevat detsentraliseerumissuundumust. Loominguimpulssid kippusid kunagisest keskusest nihkuma endisesse pe-

⁶Sõna *compendium* (algtähenduses "tagavara", "säät") oli hakanud tähendama "otseteed" (*compendia motis*) ja esegi kirjanduslikku "lühendust" (*compendium docendi*). 3. märkuses mainitud 1210. ja 1215. a resolutsioonides kasutatakse sõna *summa* ikka veel selles tähenduses: "Non legantur libri Aristotelis de metaphysica et naturali historia, nec *summa*." [Ärgu loetagu Aristoteelse raamatuid metafüüsikast, loodusloost ega *summa*'t.] Üldiselt oletatakse, et esimene *Summa Theologiae* praegu kehtivas tähenduses on Robert de Courzoni teos 1202. aastast (pole veel tervikuna avaldatud). Kuid on võimalik, et Prévostini ja Stephen Langtoni (kes samuti olid tegevad Pariisis) *Summa*'d eelnevad sellele umbes 10 või 15 aastat; vrd E. Lesne, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France, V (Les Ecoles de la fin du VIIIe siècle à la fin du XIIe)* (Lille, 1940), eriti lk 249, 251, 676.

rifeeriasse: Lõuna-Prantsusmaale, Itaaliasse, germaani maadesse ja Inglismaale, mis 13. sajandil oli ilmutanud kalduvust jääda uhkesse üksindusse.⁷

Võib märgata usalduse vähenemist mõistuse ülimalt sünteetilise jõu vastu, mis oli võidutsenud Aquino Thomasel; selle tulemuseks oli "klassikalises" faasis maha surutud voolude esilekerkimine — muidugi täiesti uuel tasemel. *Summa* tõrjuti taas välja vähem süstemaatilise ja ambitsioonika esituslaadi poolt. Vastukaaluks Thomasele taaselustus jõuliselt preskolastiline augustiinlus (mis muu hulgas kinnitas tahte sõltumatust intellektist) ning Thomase antiaugustiinlikud tõekspidamised mõisteti kolm aastat pärast tema surma pühalikult hukka. Samal moel jäeti kõrvale "klassikaline" katedraalitüüp ja hakati eelistama vähem täiusliku süsteemiga ja sage li mõneti arhailisi lahendusi; ning plastilistes kunstides võime täheldada gootikaelse, abstraktsusesse ja lineaarsusesse suunduva tendentsi taaselumist.

"Klassikalise" kõrgskolastika õpetus kas tardus koolkondade traditsioonideks või allutati vulgariseerimisele populaarsetes käsitlustes nagu *Somme-le-Roy* (1279) ning Brunetto Latini *Tesoretto* või siis muudeti üle inimvõimete piiride keerukaks ja subtiilseks (selle ajastu suurim esindaja Duns Scotus, kes suri 1308. a, ei kannanud mitte asjata lisanime *Doctor Subtilis*). Samamoodi muutus ka "klassikaline" kõrggootika, kui kasutada Dehio väljendit, doktrinäärseks või taandarenes ja lihtsustus (eriti kerjusemunkade ordudes) või muutus rafineeritud ja keerulisteks Strasbourg'i võredekks [harpwork], Freiburgi nikerdusteks ning Hawtoni või Lincolni voogavaiks ehisraamistikeks. Kuid peamine muutus andis end tunda alles pärast selle perioodi lõppu; kõikehõlmavalt pääses ta mõjule alles 14. sajandi keskpaigas — filosoofia ajalugudes on tavaks kõrgskolastikalt hilisskolastikale ülemineku ajana nimetada 1340. aastat, mil Ockhami Wil-

⁷Vrd Robert Grosseteste, Roger Bacon ja ka William Shyreswood.

liami õpetus oli teistest nii kaugele ette jõudnud, et see tuli hukka mõista.

Selleks ajaks olid kõrgskolastika jõuvarud — jättes kõrvale tomistide ja skotistide kivistunud koolkonnad, mis keetsid edasi, nii nagu ka akadeemiline maalikunst jäi kestma ja kestab edasi pärast Manet'd — kas suunatud luulesse, jõudes Guido Cavalcanti, Dante ning Petrarca kaudu lõpuks humanismini; või antiratsionaalsesse müstitsismi Meister Eckharti ja tema järgijate kaudu. Ja niikaua kui filosoofia jäi skolastikaks selle sõna ranges tähenduses, kippus ta muutuma agnostiliseks. Averroiste arvestamatagi — kes aja möödudes muutusid üha enam isoleeritud sektiks — toimus see selle võimsa liikumise raames, mida hilisema aja õpetlased õigusega “modernseks” nimetavad ning mis sai alguse Petrus Aureolusest (ca 1280–1323) ja hakkas vilja kandma Ockhami Williami (ca 1295–1345 või 1350) juures: kriitilise nominalismi piires (“kriitiline” on siin vastandatud dogmaatilisele preskolastilisele nominalismile, mida seostatakse Roscellinuse nimega ja mis peaaegu kakssada aastat tundus täiesti surnud olevat). Vastupidiselt isegi Aristotelese pooldajaile eitab nominalist täielikult universaalide tegelikku eksistentsi ja omistab selle ainult partikulaaridele, nii et kõrgskolastika luupainaja — *principium individuationis*, mille kaudu Universaalne Kass materialiseerub partikulaarsete kasside lõputuks hulgaks — haihtus olematusse. Nagu ütleb Petrus Aureolus: “Kõik on individuaalne vaid iseene ja ei millegi muu kaudu” (*omnis res se ipsa singularis et per nihil aliud*).

Teisalt kerkis taas esile empiritsismi igavene dilemma: et reaalsuse kvaliteet kuulub eksklusiivselt sellele, mida võib hoomata *notitia intuitiva*⁸ kaudu, — s.o meelte abil vahetult tajutavatele partikulaarsetele “asjadele” ja vahetult siseelamuse kaudu kogetavatele partikulaarsetele psüühilistele seisunditele või toimingutele (rõõm,

⁸Lad. k pilguga saadud, s.t vahetu, otsene teadmine.

mure, tahe jne), siis ei saa miski, mis on reaalselt olemasolev, nimelt füüsiliste objektide maailm ja psüühiliste protsesside maailm, ialgi olla ratsionaalne, sest miski, mis on ratsionaalne — nimelt neist kahest maailmast *notitia abstractiva*⁹ abil destilleeritud kontseptid — ei saa ialgi olla reaalne; nii et kõiki metafüüsilisi ja teoloogilisi probleeme — kaasa arvatud Jumala eksistents, hinge surematus ja vähemalt ühel juhul (Autrecourt'i Nicholas) isegi põhjuslikkus — võib arutada ainult tõenäosuse terminites.¹⁰

Nende uute suundade ühine nimetaja on muidugi subjektivism — poeedi ja humanisti puhul esteetiline subjektivism, müstiku puhul religioosne subjektivism ja nominalisti puhul epistemoloogiline subjektivism. Tegelikult pole kaks äärmust, müstitsism ja nominalism, mõnes mõttes muud kui sama asja vastandlikud aspektid. Nii müstitsism kui nominalism lõikasid läbi seose mõistuse ja usu vahel. Kuid müstitsism — mis löi skolastikast palju rõhutatumalt lahku Tauleri, Suso ja Johannes Ruysbroeck'i põlvkonnas kui Meister Eckharti omas — tegi seda religioosse tunde terviklikkuse säästmise pärast, kuna nominalism püüab säilitada ratsionaalse mõtlemise ja empiiriliste vaatluste terviklikkust (Ockham mõistab "hulljulgusena" selgesõnaliselt hukka kõik katsed allutada "loogikat, füüsikat ja grammatikat" teoloogia kontrollile).

Nii müstitsism kui nominalism paiskasid indiviidi tagasi oma isiklike meelelise ja psüühilise kogemisvõime võimaluste juurde; *intuitus*¹¹ on üks lemmikmõiste ja keskseid kontsepte nii Meister Eckhartil kui Ockhamil. Kuid müstik sõltub oma meeltest kui visuaalsete

⁹Lad. k vahendatud, abstraktne teadmine.

¹⁰Ockhami kohta vt R. Guelluy äsja ilmunud teost *Philosophie et Théologie chez Guillaume d'Ockham* (Louvain, 1947); Nicholas d'Autrecourt'i kohta J. R. Weinbergi *Nicolaus of Autrecourt, a Study in 14th Century Thought* (Princeton, 1948).

¹¹Lad. k otsene kaemus, tunnetus.

kujundite ja emotsionaalsete stiimulitega varustajatest, kuna nominalist toetub neile kui reaalsuse edastajaile. Müstiku *intuitus* on fokuseeritud ühtsusele erisuse taga, ühtsusele isegi inimese ja Jumala, isegi Kolmainsuse isikute taga, kuna nominalisti *intuitus* on fokuseeritud partikulaarsete asjade ja psüühiliste protsesside paljususele. Nii müstitsism kui nominalism tipnevad piiri kaotamisega lõpliku ning lõpmatu vahel. Kuid müstik kaldub "mina" lõpmatuks muutma, sest ta usub inimhinge enesekaosse Jumalas, kuna nominalist kaldub lõpmatuks pidama füüsilist maailma, sest ei näe lõpmatu füüsilise universumi idees loogilisi vasturääkivusi ega tunnista ses mõttes enam teoloogilisi vastuväiteid sellele. Pole siis ime, et 14. sajandi nominalistide koolkond aimas ette Koperniku heliotsentrilist süsteemi, Descartes'i geomeetrilist analüüsi ning Galileo ja Newtoni mehaanikat.

Samal moel lagunes hilisgooti kunst mitmekesisteks stiilideks, mis peegeldasid neid regionaalseid ning ideelisi erinevusi. Kuid ka seda mitmekesisust ühendab subjektivism, mis visuaalses vallas vastab intellektuaalses elus täheldatavale. Selle subjektivismi kõige iseloomulikumaks väljenduseks on Giottost ja Ducciost alguse saanud ruumi perspektiivse tõlgendamise teke, mida alates 1330.-40. aastatest hakati tunnustama kõikjal. Materiaalse maalimis- või joonistamispinna ümbermõtestamisel immateriaalseks projektsioonitasandiks annab perspektiiv — ükskõik, kui ebatäiuslikult seda alguses kasutatigi — peale selle, mida nähakse, aru ka sellest, mil viisil seda teatud kindlates tingimustes nähakse. Kui laenata mõiste Ockhamilt, jäädvustatakse nii otsene *intuitus* subjektilt objektile, sillutades seega teed tänapäeva "naturalismile", ja antakse visuaalne väljendus lõpmatuse mõistele, sest perspektiivi kadumise punkti saab määratleda ainult kui "selle punkti projektsiooni, milles paralleelid lõikuvad".

On mõistetav, et me peame perspektiivi ainult kahe mõõtmeliste kunstide väljendusvahendiks. Kuid see uus

nägemisviis — või õigupoolest kujutamisviis, mis viitas nägemisprotsessile endale — pidi paratamatult muutma teisi kunstiliike. Ka skulptorid ja arhitektid hakkasid kujundatavaid vorme ette kujutama pigem kõikehõlmava "pildiruumi" kui isoleeritud tahkiste kujul, ehkki see "pildiruum" kujuneb vaataja silmas, mitte eelnevalt väljatöötatud projektsioonina. Ka kolmemõõtmeline meedium nii-öelda pakub materjali pildielamusteks. See käib kogu hilisgooti skulptuuri kohta — isegi siis, kui pildiprintsiipi ei rakendata enam kui Claus Sluteri lava meenutavas portaalis Champmolis, selles tüüpilises 15. sajandi "Schnitzaltar'is" või neis kelmides kujukettes, kes piki torni üles või rōdult alla piiluvad. Samuti kehtib see "perpendikulaarse" arhitektuuri kohta Inglismaal ning kodakirikute ja pseudobasiilikate uute tüüpide kohta germaani maades.

See kõik ei puuduta mitte ainult neid uuendusi, mille kohta võib öelda, et need peegeldavad nominalismi empiristlikku ja partikularistlikku vaimu: maastiku ja interjööri kujutamist, millega kaasneb žanri erijoonte rõhutamine, ning iseseisvat ja täiesti individualiseeritud portreed, mis Petrus Aureoluse sõnutsi esitab modelli kui "midagi individuaalset tänu iseendale ja ei millelegi muule" ja kusjuures mõnevõrra varasemad pildid justkui surusid peale ikka veel tüpiseeritud kujutisele scotliku *haecceitas*'e¹². Siia kuuluvad ka need uued *Andachtsbilder*, mida üldiselt seostatakse müstitsismiga: *Pietà*, Püha Johannes Issanda rinnal, Kannatuste Mees, Kristus viinamarjapressil jne. Mõnes mõttes ei ole need "empaatia kaudu kummardamiseks mõeldud kujutised", nagu seda väljendit võib parafraseerida, sugugi vähem "naturalistlikud" — sageli on nad lausa võikad — kui mainitud portreed, maastikud ja interjöörid; ja

¹²Lad. k nende sünnolu. Duns Scotuse mõiste, mis tähistab asjade omadust olla singulaarne, partikulaarne ja individuaalne — seda, et iga asi on "see" asi. Vt Bernard Landry, *Duns Scot. (Les grand philosophes)* (Paris: Librairie Félix Alcan, 1922), lk 100–104. *Toim.*

seal, kus portreed, maastikud ja interjöörid sisendavad lõpmatustunnet, tehes vaataja teadlikuks Jumala loodu ääretust mitmekesisusest ning piiridest, sisendavad *Andachtsbilder* lõpmatustunnet, lastes vaataja eksistentsil sulada Looja Enese ääretusse. Veel kord osutuvad nominalism ja müstitsism olevat *les extrêmes qui se touchent*¹³. On kerge märgata, et need näiliselt lepitamatud tendentsid võisid mitmel viisil tungida 14. sajandisse, et viimaks ühe kuulsusrikka hetke vältel sulada ühte suurte flaamlaste maalides ja niisamuti nende imetleja Nicolaus Cusanuse filosoofias, kes suri samal aastal kui Roger van der Weyden.

(Järgneb)

¹³Pr. k äärmused, mis puutuvad kokku.

VAIMULIKU VÕIMU ROLL MAAPÄEVADE-EELSEL VANA-LIIVIMAAL

Tõnis Lukas

Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskopi suhted olid 14. sajandil üsna pingelised. Kui lähtuda sellest, et siinsed euroopalikud institutsioonid sõna otseses mõttes kehtestati, siis on oluline teada, et 13. sajandi alguses oli Saksamaal patronaadiõiguse alusel ilmaliku maahärra poolne kirikuametite täitmine ilma piiskoppidega konsulteerimata juba küllalt üldine. Selle traditsiooni alusel läks ka Vana-Liivimaa piiskopkondade diötseesides ordule kuulunud aladel (Tartu piiskopkonna puhul endised Sakala, Nurmekund, Mõhu ja Vaiga lõunaosa ning Saare-Lääne piiskopkonnas 1/3 Saare-, Lääne- ja Hiiu- maast) patronaadiõigus Mõögavendade ordule. (*LUB* I: 16, 62, 33.) Alguses oli piiskopil siiski investituuriõigus, s.t ordu oli kohustatud ametisse pandavaid vaimulikke piiskopile esitlema. 1210. aastast pärineb paavst Innocentius III bulla, millega anti Riia piiskopile õigus viiteerida ordu residentse üks, orduala kihelkonnakirikuid aga kaks korda aastas. (Gernet 1896: 30.)

Muidugi võib iga lepingut tõlgendada mitmeti. Nii on ka 1224. aasta juuli lõpus sõlmitud piiskop Herman-

Artikkel on inspireeritud Priit Raudkivi uurimusest *Maapäeva kujunemine: Peatükk Liivimaa 14.–15. sajandi ajaloost* (Tallinn: [Autor], 1991).

ni¹ ja Mõõgavendade ordu lepingut² tõlgendatud piiskopikesksena (F. G. von Bunge variant) ja tasakaalukamalt ordumeelsena (G. Rathlefi seisukoht). (Gernet 1896: 27–28.) Tagantjärele on selles kõige enam vaidlustatud 3. punkti: *salvo in omnibus nobis jure spirituali* (rikkumata vaimuliku õigusega kõigis meis). (*LUB I*: nr 62.) Lepingut käsitlevast Hermanni kirjast nähtub, et piiskopil oli oma diötseesi aladel, mille maahärraks jäi ordu, küll *jurisdictio spiritualis*, kuid sellest ei tule ne, nagu oleks piiskopile kuulunud ka õigusemõistmine ilmalikes asjades. Viimane jäi ordumeistri kompetentsi. Mainitud lepingu kinnitas paavst 4. jaanuaril 1230. aastal, kusjuures ka kinnitamisürikus (*LUB VI*: nr 2719) on ordu alluvus piiskopi jurisdiktsioonile väljendatud ainult sõnadega *obedientia, reverentia et subjectio* (sõnakuulmine, lugupidamine ja allaheitmine) — s.t vaid alluvusena vaimulikes küsimustes.

Obedientsi on kõige hiljem märgitud 1254. aastal Sensi lepingus, millega Liivi ordumeister allutati selle põhimõtte järgi nii peapiiskopile, Saare-Lääne kui ka Tartu piiskopile. (*LUB VI*: nr 3024b.) Veel 1264. aastal tunnistas ordumeister pärast tülisid Liivimaa prelaatidega:³ *Se et fratres suos — teneri subesse jurisdictioni — archiepiscopi et episcoporum, secundum quod in litteris sedis apostolicae, editis super unione fratrum militium Christi de Livonia et domus Theutonicorum, quae legebantur ibidem, evidentius continetur.* (Tema ja te-

¹Esimest korda nimetab teda Tartu piiskopiks Saksa kuningas Heinrich 1225. aastal. Enne seda on Hermanni mainitud kui *Episcopus Lealensis*'t, sest Eesti ala hõlmava piiskopkonna keskuseks oli kavandatud Lihula.

²Lepingu teksti ei ole säilinud, kuid sellest on juttu teistes allikates, kõige varem piiskop Alberti kirjas 1224. aasta juuli lõpust, milles kinnitatakse Hermanni ja ordu vahelise maade jagamise tulemus. (*LUB I*: 63.)

³Seisuseajaloolises kirjanduses tähistatakse mõistega "prelaat" (*praelatus*) piiskoppe, kloostrite abte, toomkapitlite praoste ja dekaane, suuremate kollegiaalkapitlite praoste, abtisse. (Stradal 1973: 53.)

ma vennad alluvad peapiiskopi ja piiskoppide jurisdiktsioonile, vastavalt sellele, mis selgesti sisaldub Kristuse relvavendade ja Teutoonide koja liidu kohta välja antud paavsti kirjades, mida sealsamas lugeda võis.) (*LUB VI*: nr 2745.)

Obedientsi ei ole enam korratud, kuid siiski on prelaadid seda oma avaldustes ka järgmistel sajanditel korduvalt meenutatud. Ürikute tõlgendamisel enda kasuks mindi isegi nii kaugele, et Riia peapiiskop Fridericus de Pernstein (1304–1341) nõudis ordult *juramentum fidelitatis*'t [truudusvannet] piiskopilt saadud maavalduse eest, mida ta nimetas *feuda*'ks (*LUB II*: nr 778.). Nii oli esmakordselt mainitud ordut peapiiskopi läänimehe-na. Oluline oli aga eriti see, et niisugust formuleeringut tunnustati 1325. aastal ka paavsti kuurias. (*LUB II*: nr 948.)

Paavstide seisukohad olid tihti mõjutatud siinsete tähtsamate ametimeeste ja nende prokuraatorite ping-sast heitlusest sündmuste endale soodsa valgustamise ni-mel. Siit tuleneb ka "avatus Rooma kuuria mõjudele", mida Priit Raudkivi on nimetanud sisesuhteid destabili-seerivaks teguriks (1991: 155.) Paavst ja tema kantselei olid tõepoolest peaaegu kõigi poliitiliste tülide kõrgei-maks apellatsiooninstantsiks. Kui mõni oluline konflikt sai sealtpoolt aga — tingituna väärinformatsioonist või kantseleiametnike altkäemaksuhuvidest — juhusliku la-henduse, võis see vahekordi Vana-Liivimaal veelgi pin-gestada. Mingil perioodil, näiteks paavstide "Avignoni vangipõlve" ajal aastatel 1309–1377, võis kuuriapoliiti-ka olla aga isegi tasakaalustavaks faktoriks, sest just sel perioodil olid paavstide informatsiooniallikad siinsetes küsimustes enamasti piiskoppide kontrolli all. Võib-olla just võimalik paavstide poolne reaktsioon (näiteks ki-rikuvande alla panemine oli vaimuliku rüütliordu vastu tol ajal küllaltki mõjus argument) takistaski Saksa or-dul ette võtta suuremaid sõjalisi operatsioone nii aasta-tel 1323–1325 kui ka 1362–1366. Neil aegadel oli ordu ja

piiskoppide konflikt sama iseloomuga kui sajandi viimasel aastatel. Esimestel nimetatud perioodidel relvavõitlust ei toimunud, sajandi lõpul aga Liivi ordu ründas, sest just äsja oli ta saanud oma mõju alla ka Rooma kuuria Liivimaa-poliitika, milles varem kuulus initsiatiiv prelaatidele. Ka nimetatud 1325. aasta formuleering langeb kuuria Avignoni-perioodi, mil piiskoppide mõju oli seal kahel põhjusel suurem ordu omast.

Esiteks tõusis sel ajal katoliku kiriku tsentraliseeritus astme võrra kõrgemale. Juba perioodi algupoolel ei tunnustanud paavst Johannes XXII (1316–1334) enam toomkapiitlite õigust endale piiskoppi valida ja provideeris aastatel 1322–1323 ise nii Saare-Lääne, Kuramaa kui Tartu piiskopid. (*LUB VI*: nr 2780–2782.) 14. sajandil muutus valdavaks ka alamate vaimulikukohtade komplekteerimine piiskoppide poolt spetsiaalsete reservatsioonide (*reservationes speciales*) alusel. Sel taustal on arusaadav, et paavstid ei näinud hea meelega ühegi konkureeriva jõu vahelesegamist piiskopkondade valitsemisse. Veel vähem talusid nad ordu selgeid püüdlusi endale sõbralike prelaatide ametissepanemisega sisuliselt inkorporeerida Riia, Tartu ja Saare-Lääne kirikuid. Preisimaa piiskopkondade ja Kuramaa puhul oli ordu seda juba suutnudki.

Teiseks faktoriks oli Liivimaa vaimulike aktiivne tegetsemine kuurias. Ei piiskopid ega lihttoomhärрад saanud tihti muidu oma huvisid kaitsta kui pidid veetma ise pikki perioode Avignonis. Näiteks toomhärradel tuli iga hetk valmis olla, et aidata oma palvekirjal (mõne kirikuameti või -tulu saamiseks) paavsti kantseleis vajaliku ametniku ette jõuda. Selliste supliikide alusel provideerisid paavstid näiteks aastatel 1346–1434 Tartu piiskopkonna 119 teadaolevast toomhärarakohast 57 (47,6%).⁴ Provideerimisel saadud kirikuameti eest tuli ka maksta.

⁴Et allikad ei ole kaugeltki laitmatud, on see arv tõenäoliselt suurem.

Kui ametit taotlenud isik ei saanud ise kohal viibida, pidi tema finantsasjad korraldama prokuraator. Küllalt suur võis olla Vana-Liivimaa panus kohtumaksude-na paavstikassasse ja lõivudena kuuria ametimeestele. Seda silmas pidades meenutas Tartu piiskop Christian Bomhower 1518. aastal Saare-Lääne piiskopile Johannes Kievelile: "Teie armastusväärsused teate hästi, et vankrit hästi määrima peab, kui hästi sõita tahetakse."⁵ Kõik neli "Avignoni vangipõlve" aegset Riia peapiiskoppi veetsid oma ametiaja põhiliselt Avignonis ning surid ka seal. Viiest selle aja Tartu piiskopist pidid neli oma ametisse kinnitamise ajaks ise paavsti juurde reisima, neist Thydericus Vyshusen (1302–1312) ja Engelbertus de Dolen (1323–1341) on hiljem seal surnud. Selline statistika aitab mõista, mispärast suutsid Liivimaa prelaadid olla välispoliitikas võrdlemisi edukad ja saavutada näiteks, et 1366. aasta Danzigi kogunemise ordule soodsat otsust paavst lihtsalt ei kinnitanud. (Raudkivi 1991: 81.) Kahtlemata nõudis edukas kuuriapoliitika ka palju energiat, sest vastane — Saksa ordu — oli just 14. sajandi II poolel oma õitsengul ja seega küllaltki rikas. Lisaks olid orduprokuraatorid tihti ka õppinud juristid ning kogenud diplomaadid.

Seevastu sisepoliitikas jäi katoliku kirik initsiatiivikusest 14. sajandi ordule alla. Mõne teise poliitilise jõu vastu suunatud kogunemiste ja kokkulepete algataja oli peaaegu alati ordu.⁶ Eriti ilmekas on selles reas nn Sigulda vandenõu 1316. aastast, millega Liivi ordu, Riia peapiiskopkonna vasallid ja toomkapiitel deklareerisid valmidust astuda vastu kõigile, põhjendades sellist vajadust maa raske olukorraga. Tegelikult oli siin tõenäoliselt tegemist ordu sooviga saada vabad käed võitlu-

⁵ *Eure Libden wissen wohl, dass man dem wagen gut schmieren muss, wenn man wohl fahren will. (LUB III, nr 1321.)*

⁶ 1304. aastal Riia linna vastu suunatud Paide konföderatsioon, 1316. aasta Riia peapiiskopi vastane Sigulda vandenõu, 1362. aasta Tartu piiskopi vastane Pikasilla kogunemine.

seks peapiiskopi vastu. (Raudkivi 1991: 71.) Sellised jõumeetodil sõlmitud liidud ei saanud aga olla püsivad ja niihästi suure osa vasallide kui ka Riia toomkapiitli seisukoht muutus peagi hoopis vastupidiseks.

Ikkagi jääb toomkapiitli osalus sellises oma piiskopi vastu suunatud liidus problemaatiliseks. Kapiitliinstitutsiooni kristliku kiriku esmases struktuuris ei olnud. Seega ei ole tema suhe piiskopiga ja kogudusega sel määral kanoniseeritud kui näiteks viimati nimetatute omavaheline suhe. Kapiitel kirikukolleegiumina on n-ö oma aja laps ning seetõttu eksisteeris katoliku süsteemis erinevaid rolle, mida tal tuli siin või seal täita. Esmakordselt sätestati kapiitli elukorraldus 816. aastal Frangi riigi Aacheni sinodil vastu võetud otsusega. Selles tugineti benediktlaste reeglitele. Kapiitli elu juhtis praost (*praepositus*), elati ühiselu (*vita communis*) reeglite järgi ühes kindlas hoones (*claustrum*). Katedraalkapiitli vaimulikud elasid seal koos piiskopiga. Järgnevatel sajanditel arenesid aga majandussuhted ka kirikusüsteemis ning uuenduste tõttu jagati osa kiriku varast piiskopile, osa kanoonikutele ehk toomhärnadele. Reaktsiooniks vaimulike varaka eluviisi vastu asendati 1059. aasta Lateraani kontsiilil seni kehtinud nn Aacheni reeglid Püha Augustinuse 3. reegluga (koosnes tegelikult põhiliselt pseudoaugustiinlikest jutlustest). Sellega sätestati tagasimine karmide ühiselureeglite juurde, mille järgi kolleegium elas koos piiskopiga. Kuid väline elu oli kõrgvaimulikkonda Euroopas juba siiski sel määral enesega kaasa kiskunud, et üldist pöördumist askeetliku vaimulikuideaali poole enam ei sündinud. Siiski pidas *vita canonica* 13. sajandil mõnel pool veel vastu. Nii nagu euroopalikud institutsioonid loodi Vana-Liivimaal konservatiivsematena, kui need olid üldiselt samal ajal mujal, nii rajati ka siinsed toomkapiitlid augustiinlike-na. Kaua siinsed kanoonikud ühiselu printsiibil elasid, ei ole alati päris täpselt teada. Siiski on näiteks Tartu toomkapiitli puhul selge, et ordukorraldus hak-

kas leebuma juba vähemalt 14. sajandi päris algusest, sest esimesed teated siinsetest kirikutuludest eravaldustena (prebendidena) pärinevad 1314. ja 1319. aastatest (*Livlands Geistlichkeit...* 1913: 304; Hildebrand 1887: nr 48). Kõige kauem elati augustiinlaste reeglite järgi Riia toomkapiitlis — kuni 1393. aastani. See selgitab teatud määral ka Riia kanoonikute rolli Vana-Liivimaa sisevaenuste kulminatsioonihetkel — 14. sajandi 90. aastail. Kuidas aga oli sel juhul võimalik kapiitli osalemine Sigulda vandenõus? Võiks väita, et kui lepingu sõlmimise aegu oleks peapiiskop ise oma diötseesis viibinud,⁷ oleks toomkapiitli osavõtt sellest olnud raskesti usutav. See, et 1323. aastal Gediminasega sõlmitud rahu tekstis on lepingus osalejatena eraldi välja toodud toomkapiitel ja peapiiskopi esindajad (*LUB* II: nr 693, 694; Raudkivi 1991: 73), pole mingi ime, sest piiskop ei olnud kapiitli liige ja kapiitel oli iseseisev institutsioon. Antud juhul olid mõlemad esindused ka ühel meelel. Kõige muu kõrval oli tegemist veel vajadusega garanteerida sõlmitud rahu — mida rohkem esindajaid, seda parem. Pealegi tuleb välja, et piiskopi üheks esindajaks oli kapiitli kanoonik Arnoldus Stoive, kelle kirikupea oli jätnud oma peavikaariks. Sellest selgub, et kapiitel oli seotud peapiiskopiga ja ei esinenud kõrvaljõuna. Teine peapiiskopi esindaja, rüütel Woldemar van Rosen, oli stiftivasall, nii et järelikult olid läänimehed siiski esindatud,⁸ kuigi mitte iseseisva delegatsioonina.

Toomkapiitlite tõusmine piiskopi kõrval iseseisvaks poliitiliseks jõuks oli seotud aadlisuguvõsa poegade suurema pääsuga nende liikmeskonda, mis Tartu ja Saare-Lääne piiskopkondades on seotud otseselt 14. sajandi II poolega. Kui *vita communis*'e tekkides oli kapiitli-

⁷Fridericus de Pernstein (1304–1341) oli peaaegu kogu oma valitsemisaja liikvel Euroopa eri paikades, veetis põhilise osa jast Avignonis.

⁸Vrd Priit Raudkivi: "Läänimeeste esindusest ei ole märki ei iseseisva osapoolena ega ka kellegi poolt volitatuna." (1991: 74.)

kohti täitnud piiskop, siis edaspidi said toomkapiitlid selles asjas üha enam sõnaõigust. Et aga paavsti ametlik kinnitus andis piiskopi isikule iseäraliku kanoonilise kaalu, siis võib arvata, et toomkapiitlil puudus motivatsioon temaga olulistes asjades vastuollu minna. Ei ole ka teada, et Vana-Liivimaa toomkapiitlite nõudmisel oleks paavst mõne piiskopi tagandanud — see amet oli saadud kogu eluks. Pealegi said piiskopid oma ameti tõttu võimaluse kas otse toomhärراسid nimetada või siis mõjutada enne kapiitlit ja hiljem paavsti just endale sobivate isikute sattumiseks kanoonikukohtadele (nt Vifhusenite või piiskop Damerowi puhul).

14. sajandi 60. aastatest algas protsess, mille kulminatsioonina toimus 1397. aastal nn Danzigi II kongress. Just selle perioodi iseloomustamiseks sobib Priit Raudkivi tekstilõik: "Liivimaa sisejõud ei olnud võimelised omavahel ilma välisabita toime tulema. Siin ilmneb väga selgesti Liivimaa avatus eelkõige paavstikuuriale." (1991: 81.) Liivi ordu oli juba tütarstruktuurina orgaaniliselt seotud põhiliselt Liivimaa-välise Saksa orduga. Oluliste pingehetkedel (1343, 1396) kasutati otseselt ka Preisi sõjalist abi. Pärast Jüriöö ülestõusu oli ordu konkurentsituat tugevaim ja ka maa-alalt suurim riik Vana-Liivimaal.⁹

Prelaatide otsingud välisliitlaste leidmiseks uues situatsioonis olid üsna laialdased. Suhtlemine ülejäänud Euroopaga oli elav. Endistele sidemetele (hansalinnade ja Saksamaa põhialade vürstkondadega) olid 14. sajandil lisandunud uued suhtlusringid — Avignonis pidevalt kihav vaimulike seltskond, aga ka ülikoolidest saadud sidemed.

Pikasilla kogunemisel 1362. aastal kurtis Liivi ordu-

⁹Norbert Angermann on reastanud siinsed territooriumid järgmiselt: Orduriik — 67 000 ruutkilomeetrit, peapiiskopkond — veidi üle 18 000 ruutkilomeetri, Tartu piiskopkond — 9600 ruutkilomeetrit, Saare-Lääne piiskopkond — 7600 ruutkilomeetrit, Kuramaa piiskopkond — 4500 ruutkilomeetrit. (1991: 27.)

meister, et Tartu piiskop Johann de Vifhusen on teda kuningate, vürstide ja merelinnade ees laimanud. (*Akten...* 1907: nr 78.) Samade välispartneritega ajas aktiivset orduvastast poliitikat ka tollane Riia peapiiskop Vromoldus de Vifhusen. (Raudkivi 1991: 79.)

Vahel aitas orduvastaseid koalitsioone laiiale alusele viia mõnede suguvõsade võime haarata enda kätte palju olulisi positsioone, sealhulgas ka vaimulike kohti. Riia peapiiskop ja Tartu piiskop olid vennad. Nende vend oli veel Tartu toomkapiitli praost (tuvastatavalt aastatel 1350–1364) Thidericus de Vishusen, sugulased ka kapiitli varahoidja (*thesaurarius*, 1360–1363) Gerhardus de Vifhusen, lihttoomhärna Theodericus de Vifhusen (1364), dekaan Wilhelmus de Vifhusen (lihttoomhärna 1371–1376, dekaanina 1376–1392) ja lihttoomhärna Vromholdus de Vifhusen (1374). (Lukas 1987: 108–109.) Et piiskoppidest vennad olid ühe kuulsa Lüübeki perekonna liikmed, pidi nende aktiivsus merelinnade (hansalinnade) üleskihutamisel ordu vastu viimast tõepoolest väga häirima. Pealegi olid vennad, nagu ka teised sugulased, pidevalt paavsti kuurias liikvel (näiteks ühe eelmise põlvkonna esindaja Johannes de Vifhusen oli surnud Tartu skolastikuna 1328. aastal Avignonis). Tuleb veel arvestada, et Tartu kapiitel oli tol ajal tõenäoliselt suletud liikmeskonnaga (*capitulum clausarum*)¹⁰ ja et Vifhusenite suguvõsa oli Liivi ordule üsna ebamugav vastane. Lüübekist pärinev suguvõsa juurdus 14. sajandi keskpaigas ka Tartu stiftis.

Nii ei ole üllatav, et 1366. aasta maikuisel Danzigi kogunemisel (vt Raudkivi 1991: 79) olevat ordu pidanud prelaatide aktiivsuse ees lausa kaitsele asumata, kusjuures viimased polevat nõudnud ei rohkem ega vähem kui ordu loobumist nii Riia linnast kui ka pretendeerimisest kogu Liivimaa juhtimisele. Iseasi on, kas Hermann

¹⁰ Eksisteerisid ka avatud, s.t üle 12-isikulise liikmeskonnaga kapiitlid (*capitulum apertum*).

de Wartberget kui ainsa kirjelduse autorit ja ordu kroonikakirjutajat saab usaldada. Tema eesmärgiks võis olla olukorra teravnemise eest veeretada süü prelaatidele ning ordu tegevust õigustada.

Kes aga oli tegelikult Danzigi I kogunemise initsiaatoriks? Kasutatud üriku on andnud välja küll Saksa ordu kõrgmeister Winrich von Knyprode, kes "lepitab Riia peapiiskopi tüli Liivi ordumeistriga" (*LUB* II: nr 1033), kuid tundub, et ka prelaadid olid organiseerimisel üsna aktiivsed. Danzigi kogunemise koosseis annab Priit Raudkivi arvates tunnistust suurest vaimulikonna koondumisest. (1991: 80.) Mõnel määral ebatraditsiooniline tundub aga vasallide väike osa. Nende kohta ei ole dokumentides mainitud midagi peale viie mehe nime, kelle staatuse ning esindamisvõli kohta ei tea Priit Raudkivi selget vastust anda.

Siiski võib vasallisuguvõsapid analüüsidest väita, et kõik nimetatud läänimehed olid orduvastastel positsioonidel. Kas piiskopid nad just seepärast kaasa kutsusid või esindasid nad laiadel alustel oma piiskopkondade vasallkondi, ei ole siiski selge.

Neist vasallidest oli kõige koloriitsem kahtlemata rüütel Bartholomeus de Tisenhusen — peapiiskop Vromoldus de Vifhuseni (seega ka Tartu piiskopi) ema vend (*LUB* II: nr 975; *LUB* VI: nr 2880, 2973; *Livlands Geistlichkeit...* 1904: 124), kes oli ametis peapiiskopi stiftifoogtina Treidenis (Turaida). Veel 1390. aastatel, üle 80 aastasena, oli ta peastifti vasallide orduvastase liikumise juhiks. (*Genealogisches...* 1929, XIV: 1058.) Vennad Johannes ja Otto de Rosen olid peapiiskopkonna Kokenhuseni stiftifoogti rüütel Woldemar de Rose ni pojad. Neist Otto oli ise Kokenhusenis *advocatus* ja järgmine stiftifoogt. Johannesest rohkem andmeid pole. (*Genealogisches...* 1929, XIV: 1058.)

Johannes ja Thidericus de Doleni kohta on tõenäoline, et nad esindasid Tartu piiskopkonna vasallkonda. Nimelt oli Dolenite suguvõsa Tartu stiftis üks vanimaid

ja tema esindajaid on sealt vasallidena teada nii enne kui pärast käsitletud sündmusi.¹¹

Et tegemist on juhtivate perekondade liikmetega, võib arvata, et ka Tartu ja Riia kirikute vasallide enamuse meeoleu ei olnud ordu suhtes sõbralik. Millest johtus sel juhul aga ordu sisuline pealejäämine — peapiiskopile lubati küll Riia linn (tegelikult sellest loobumata), vastu saadi vabastus nii läänisõltuvusest kui ka vaimulikust kuulekusest. (Raudkivi 1991: 81.) Võib arvata, et Vana-Liivimaa jõudude suhtelisele monoliitsusele pani ordu vastu endasse inkorporeeritud Preisimaa piiskopkondade esindused ja kõrgmeistri autoriteedi. Arvestades tõenäoliselt vägagi energilisi ettevalmistusi, võib Danzigi kogunemise tulemust pidada ootamatult kesiseks. Ka piiskopid polnud loobunud oma mõjutaotlustest. Kogunemise ehk nn Danzigi kongressi otsuses nägi ka paavst Urbanus V (1362–1370) ikkagi ohtu vaimulikule võimukeskusele Vana-Liivimaal ega kinnitanud seda. Patiseis oli fikseeritud, ei rahuldanud aga loomulikult kumbagi poolt.

Sellises olukorras leidis ordu oma tegevuses kasutamata reservi. Kui 1378. aastani suutsid Liivimaa prelaadid oma kuuriapoliitikas seista paavstidele lähemal kui Saksa ordu ja selle prokuraatorid, siis pärast kirikupea Rooma tagasi kolimist suutis ordu saavutada tänu energilisele diplomaatiale edu ning 1394. aastal koguni oma ülima eesmärgi — Riia peapiiskopkonna inkorporeerimist tunnustava paavsti bulla. (*LUB* IV: nr 1351.) Viimase saavutamiseks sobisid kõik teed. Nii oli ordule kasuks seegi, et ajaliselt langesid kokku paavst Bonifatius IX (1389–1404) valitsemisaega iseloomustav suure müüdavuse ning ordu rikkuse perioodid. (Raudkivi 1991: 97.) Selle tulemusena saavutas Liivi ordu juba

¹¹Henriku *Liivimaa kroonika* järgi olid Dolenid üks neljast suguvõsast, kes said piiskop Hermannist käest igaüks eraldi kihelkonna lääniks juba 1224. aastal.

1393. aastal paavsti bulla, mis lubas tal kasutada piiskopkondade sõjajõude oma äranägemise järgi. (Raudkivi 1991: 83, 97–98; *Akten...* 1907: 115.) Kuidas siis ikkagi oli võimalik, et ordu suutis paavsti kuuria juures varem piiskoppidele kuulunud initsiatiivi nii äkki haarata? Vastuolud Riia kiriku ja ordu vahel olid 14. sajandi viimasel kümnendivahetusel järsult teravnenud. Juba 1390. aastal sai järjekordsete orduvastaste kaebuste esitamiseks oma kapiitli esindajatega Rooma saabunud peapiiskop Johann von Sinten seal üpris jaheda vastuvõtu osaliseks. Tol hetkel oli see üldiselt üllatav, kuid tagantjärele seletatav just ordudiplomaatia mainitud eduga. (Girgensohn 1910: 24.)

Ka Riias eneses oli olukord kohaliku kirikupea jaoks väga keeruliseks muutunud, sest linna rae algatusel murdsid kodanikud toomhärade ühisesse elamisse, vangistasid ühe asuka ning tegid ülejäänule elu nii kibedaks, et need olid sunnitud ennast mujal varjama. (*LUB* III, nr 1299–1301.) Tekkinud kriisi kasutades avanes ordumeistril hea võimalus prelaatidelt järeleandmisi välja pressida — seda enam et ka paavsti toetusele oli ta nüüd ette kindel. 1391. aastal tegi ordu ettepaneku lahendada puhkenud tüli Liivimaa üldise seisustepäevaga. (Girgensohn 1910: 26.) Olukord oli muutunud Johann von Sinteni jaoks sedavõrd pingeliseks, et ta otsustas koos praost Johann von Soesti ja kahe teise toomhärraga lahkuda Riias Lüübekisse, sealt edasi Tšehhia ja Saksa kuningas Wenzeli (1378–1400) õukonda Prahas, kuhu jõuti 1393. aasta alguses. (*LUB* III: nr 1338.) Tüli kandus laiale rahvusvahelisele alusele. Energiliselt tegutses ka Breemeni komtuur, kes algatas vaenupoolte kokkukutsumise nõupidamisele Danzigis. Lepiti kokku, et peapiiskop kirjutab rahuplaanist oma Vana-Liivimaale jäänud toomhäradele, komtuur aga ordumeistrile. (Girgensohn 1910: 27.) Siiski jäi see algatus viljatuks. Samas suutis peapiiskop saavutada paavstilt tema ja toomkapiitli õigusi toonitava bul-

la, millele tuginedes ta otsustas ordu kirikuvande alla panna ning praosti enda esindajana Riiga tagasi saata. See samm osutus aga siiski jõuetuks, sest ordumeister lasi praosti vangistada ning hakkas peapiiskopkonna linnuseid ridamisi enda kontrolli alla võtma. Mitmed oma läänihärrat toetanud peapiiskopi vasallid põgenesid Tartu piiskopi Dietrich Damerowi (1378–1400) lähikonda, kelle stift oli ainuke seni veel ordust sõltumatu riigikene Vana-Liivimaal, sest juba 1383. aastal oli ka Saare-Lääne piiskopitoolile aidatud ordumeelne Winrich Kniprode. Kuningas Wenzel ja mitmed teised vürstid toetasid von Sintenit paavsti juures. Kuningas nõudis isegi, et Saksa ordu kõrgmeister saadaks koos tema (juba varem Marienburgi läkitatud) esindajatega veel ühe või kaks oma käsnikku Liivimaale ja laseks viimastel peapiiskopilt vallutatud linnused endale kui "Rooma kuningale" (s.t Saksa-Rooma riigi keisri Karl IV pojale) üle anda. (*LUB III*: nr 1327.) Kui ordu oli vahetult enne seda sündmust tunnistanud, et nii ordu kui peapiiskopkonnad peavad alluma otse Saksa kuningale (Girgensohn 1910: 30), oli viimaste poolt nii otsene Vana-Liivimaa asjadesse vahele segamine tema jaoks siiski liig. Kõrgmeister tõrjus kuninga vahendamistaotlused tagasi. (*LUB III*, nr 1328.) Samaaegselt olid ordu diplomaadid 1392.–1393. aastatel kuuria juures eriti edukad. Juba 1393. aasta sügisel nimetas paavst Saksa ordu kõrgmeistri onupoja Johann von Wallenrode ordupoolse kandidaadina Prahast viibiva von Sinteni asemel Riia peapiiskopiks. (*LUB III*: nr 1349.) Tema astumisega ordu liikmeks kaasnes aga veel mitmete peapiiskopkonna vasallide opositsiooni minek.

Kuningas Wenzel püüdis veel nüüdki olukorda enda kasuks pöörata. Tunnustamata uue peapiiskopi määramist, saatis ta paavstile taotluse, et see Riia kiriku proviisiooni seni edasi lükkaks, kuni kuningas ise sobiva isiku leiab. Senikaua oli Wenzeli meelest ametlikuks peapiiskopiks ikka veel von Sinten, kuid ta teadis ka viimase

kvatsust ametist loobuda. Kuningas tuli ideele aida-
ta Riia peapiiskopitoolile talle lähedal seisva Pommer-
Stettini hertsog Swantibori vanem poeg Otto, vaevalt
14-aastane poiss.

1394. aasta novembris oli Prahas peapiiskop von Sin-
teni ümber kogunenud juba 9 temaaegset toomhärrat.
Osa neist oli vangistusest pääsenud tõenäoliselt alles
1393. aasta sügisel. (Girgensohn 1910: 46–47.) Kõne-
alune toomkapiitli koosseis oli ka viimaseks, mis oli kor-
raldatud augustiinlaste reeglite alusel. Kapiitel oli olnud
piiratud liikmete arvuga, seega tõenäoliselt 12-liikmeli-
ne. Nii pidi Prahasse saabunud kogu olema formaalselt
ka otsustusvõimeline. Esialgu tahtis endine peapiiskop
lihtsalt tagasi astuda ja oma stifti Mecklenburgi hertsogi
ilmalikule võimule üle anda. (*LUB* IV: nr 1384.) Kuid
et kuninga soov oli ka von Sintenile vastuvõetav, siis
valiti noor hertsog Otto vormiliselt korrektselt eksiilis
oleva toomkapiitli poolt Riia peapiiskopiks kui kapiitli
“*filius adoptivus*” (omaksvõetud poeg). Toomkapiitel
jättis tunnustamata ka paavst Bonifatius IX varem tea-
tavaks saanud valiku kui mittekanoonilise. Kuningas
Wenzelile oli eelkirjeldatu küllaldaseks argumendiks, et
konfirmeerida Riia kirikule tema eksiiltegelaste palvel
senised privileegid ja keiser Karl IV kinnitatud õigused.
(*LUB* IV: nr 1366, 1368.) Sellega pandi tugev alus or-
duvastasele koalitsioonile, kuhu kuulus nüüd ka Pom-
mer. (Girgensohn 1910: 48.) Juba varem oli peapiis-
kop von Sinten pidanud läbirääkimisi Taani kuninganna
Margarethaga, samuti kuulunud maad liitlaste leidmi-
seks Mecklenburgis. (Girgensohn 1910: 32–33.)

Sel hetkel tundus orduvastase koalitsiooni ellukutsu-
jate asi päris hästi edenevat (samaaegselt ka ajutine edu
Roomas), kuid Saksa ordu ja tema Liivimaa haru ei tei-
nud peapanust mitte niivõrd õiguslikule asjaajajamisele,
kui sõjalisele jõule. Vana-Liivimaa sisemised ordu vaen-
lased olid koondunud Tartu piiskop Damerowi ümber.
Kogu koalitsioonis moodustasid nad suhteliselt väikese

osa. Tulevaste sündmuste käigus aga selgus, et väljastpoolt siiski olulist abi ei saadud ning niiviisi suutis Saksa ordu 1396. aastal küllalt kerge vaevaga oma sõjalise jõu maksma panna ja Tartu piiskopkonna vallutada. Alis-tamata jäi ainult piiskopilinnus. Sellises jõudude vahekorras peeti Danzigi II kogunemine, mille osalejad tunnustasid ordu hetkevõitu. (Vt Girgensohn 1910; Jähnig 1980.)

Kuigi piiskop Dietrich Damerow jäi veel mõneks aastaks piiskopitoolile, oli tema võitlusind murtud ning 1400. aastal loobus ta ise ametist. Pärast teda sai Tartu piiskopiks ordumeelne Heinrich Wrangel. Mis sai toomkapiitlist? Kui toomkapiitlit pidada piiskopiga samade huvide kandjaks, võiks arvata, et täiesti teistsuguse meelsusega Wrangeli piiskopiks asumisega oleks pidanud oluliselt uuenema ka toomkapiitli liikmeskond. Tõenäoliselt kaasnesidki piiskop Damerowi ametist loobumisega suured muutused Tartu toomkapiitli koosseisus. Nii oli 1401. aastal 12 tuvastatavast toomhärrest 1399. aastal ametis olnud vaid 3, ülejäänuid on koguni seitset mainitud esmakordselt kanoonikutena alles 1400. aastal, kahte 1401. aastal.

Kuidas kajastuvad kapiitli ja piiskopi võimalikud ühe- või erimeelsused konkreetsetes poliitilistes sündmustes? Neist on tähelepanuväärseim lepingu sõlmimine Tartu piiskopi ja Leedu suurvürst Vitautase vahel 26. märtsil 1396. aastal Tartus. (*Akten...* 1907: nr 145.) On öeldud, et "Tartu kapiitel hoidus pitseerimisest kõrvale ja Kärkna kloostri abt jäi kogu liidust eemale nii nagu see on kooskõlas tema intiimsete suhetega orduga." (*Akten...* 1907: nr 145.) Samas dokumendis on öeldud, et piiskop sõlmis kõnealuse liidu Mecklenburgi hertsog Albrechti, oma kapiitli, oma rüütlite ja sõjasulaste ning oma Tartu linna nõusolekul. Nii ei tulene meile esitatud dokumendi variandist, et "toomkapiitel hoidis kõrvale" niimoodi, nagu seda esitab Priit Raudkivi. Viimane on seisukohal, et Tartu toomkapiitel jäi

kõrvale kogu koalitsioonist. Ilmselt siiski toetas Tartu toomkapiitel kõnealuses orduvastases võitluses oma piiskoppi, võib-olla küll pooldamata hetkel olukorda äärmiselt pingestava liidu sõlmimist Leeduga. Ka sündmuse kirjelduses on juttu järgemööda sellest, et Tartu kapiitel hoidus kõrvale vaid liidulepingu pitseerimisest (puuduvad igasugused kommentaarid) ning seejärel kontrastina Kärkna kloostri abti käitumisest, kes oli jäänud hoopis eemale, sest oli lähisuhetes orduga.

Tartu toomkapiitli moodustasid eelnimetatud lepingu sõlmimise ajal järgmised isikud (muidugi ei saa väita, nagu oleksid nad kõik viibinud 26. märtsil Tartus):

Johannes de Essendio — *thesaurarius* 1373–1400; pärit Tallinnast; endine keiser Karl IV familiaar (samaaegselt Damerowiga); loobus 1400. aastal ametist ordumeelse Henricus Wrangeli kasuks;

Johannes de Crumwater — lihttoomhärja 1385–1400; pärit Ermalandist; surnud 1400;

Ludovicus Tater — praost (paavsti poolt tunnustamata) 1385–1400; loobus 1400. aastal ametist, läks Rooma, suri seal;

Nicolaus Goltsmet — lihttoomhärja 1390–1403;

Hermannus Bilvelt — lihttoomhärja 1390–1401; protsessis praosti koha pärast; pärit Põhja-Rein-Vestfaalist;

Fridericus de Rope — praost (paavsti poolt tunnustatud) 1391–1422; pärit Tartu vasalliperekonnast;

Nicolaus Schippembeil — lihttoomhärja 1391–1398; pärit Ermlandist; viibinud samaaegselt von Sinteni ja tema kapiitliga Prahas;

Peregrinus de Voerden — lihttoomhärja 1391–1400; varem ordumeelse Albertus Hechti¹² poolt vangi heidetud; pärit Vana-Liivimaalt; vahetas 1400. aastal oma kanoonikukoha ühe vikaaria vastu;

¹²Kuulnud 1378. aastal piiskopikoha vabanemisest Tartus, oli juba tuntud Dietrich Damerow saavutanud kiiresti provisiooni sellele kohale paavst Urbanus VI-lt ja pühitsemise Praha peapiiskopilt. Tartu toomkapiitel oli elnevalt valinud piiskopiks aga endise praosti Albertus Hechti. Viimane leidis Rooma saabudes koha juba täidetuna ning suundus Avignoni, kus vastupaavst Clemens VII ta meelsasti kinnitas. Saksa ordu, kes teadis Damerowi orduvastaseid seisukohti, püüdis Hechti enda huvides ära kasutada. Tülika liitlasega oli aga palju muret, sest viimane soovis diplomaatilistel kaalutlustel Vastelliinat Venemaale loovutada. Ordul ei jäänud muud üle kui mõjutada vastupiiskoppi lahku-
ma, andes talle kõvasti lunaraha.

Bernardus Bulowe — dekaan 1392–1410; pärit Saksimaalt; esindas 1400. aastal Roomas piiskop Wrangelit;

Marquardus Molen — lihttoomhärä, surnud 1398;

Tydericus de Hammone — lihttoomhärä, surnud 1399;

Johannes de Molendino — lihttoomhärä, surnud 1399. aastal Roomas;

Johannes de Eckern — lihttoomhärä, surnud 1400;

Johannes Tuve — kustos; pärit Tartu vasallisuguvõsast; surnud 1400.

Damerow oli kahtlemata huvitatud endale soodsast meelsusest toomhärade hulgas. Et tal tõenäoliselt õnnestus seda ka luua, näitab toomhärade päritolu — kaheksast 1396. aastal kapiitlis olnud teadaoleva päritoluga mehest pärinesid kaks samast Ermlandi diötseesist Ida-Preisimaal kust piiskop isegi. Kaks toomhärä esindasid Tartu piiskopkonna kirikupeameelseid vasalliperekondi. Ülejäänutegi puhul võib näha tihedamat sidet piiskopiga.

Võtame lisaks arvesse veel need Tartu toomhärä, kelle ametisolemist 1396. aastal täpsemalt tõestada ei saa, kuid kes võivad siiski arvesse tulla:

Liphardus de Dattelen — lihttoomhärä 1365–1392 (viimane mainimine); pärit Kulmist Ida-Preisimaal; õppinud samaaegselt Damerowiga Pariisi ülikoolis; surnud 1397;

Arnoldus de Calmaria — lihttoomhärä 1366–1391; pärit Kulmist või Tallinnast; surnud enne 1405. aastat;

Johannes Certi — skolastik 1385–1392; pärit Ermlandist; esindas piiskopi orduvastast poliitikat Roomas; suri enne 1409. aastat;

Johannes Philippi — lihttoomhärä 1397–1400; surnud enne 1403. aastat.

Nende puhul ilmneb side piiskop Damerowiga veelgi selgemalt. Et andmed on lünklikud, pole võimalik väita, et kõik need toomhärä kuulusid üheaegselt toomkapiitlisse (nähtavasti on olnud palju segadust näiteks praostikoha täitmise). Seetõttu ei tähenda ka nimetatud meeste arvukus seda, et kapiitli koosseis pidanuks olema suurem normist. Hämmastav on aga see, et küllalt suur protsent nimetatud toomhärädest on surnud mõne murrangulise aasta jooksul. Samuti on nimekirjale

iseloomulik, et mitmed piiskop Damerowi-aegsed toomhärрад loobusid oma ametist enam-vähem üheagselt kohaliku kiriku peaga. Kui mainitud surmajuhtumeid ei julgeks andmete vähesuse tõttu otse poliitiliste sündmustega siduda, siis see, et toomkapiitel jäi 1400. aastaga praktiliselt tühjaks, näitab selgesti ühe ajastu lõppu Tartu piiskopkonna juhtimises. Eespool oli näidatud, et kapiitel täitus küllalt kiiresti uute vaimulikega, kes moodustasid ordumeelsele piiskop Wrangelile üldjoontes lojaalse kolleegiumi. Toodud toomkapiitli koosseisu analüüsist järeldub, et 1390. aastatel osalesid ka Tartu toomhärрад piiskop Dietrich Damerowi ümber koondunud Liivi ordule vaenulikus koalitsioonis.

Nagu näha, oli juba 14. sajandi II poolel hetki, mil ordu ja piiskoppide vahel oli saavutatud tasakaal, mida Priit Raudkivi peab olulisimaks eelduseks maapäevainstitutsiooni tekkimisel — 15. sajandi tähenduses maapäevatraditsiooni aga veel ei sündinud. See toob ilmsiks, et 15. sajandi 20. aastatel pidi laiataustaliste maapäevade korraldamise võimalikuks saamiseks langema kokku mitu olulist tendentsi. Neist oli kahtlemata üks üldisem ka kõigi poliitilises elus osalevate seisuste sisemine arenemine ja harjumine teistega. Täpsemalt tähendab see arusaamist, et ka teistel seisustel võivad olla oma huvid, mida oleks teravamate konfliktide ärahoidmiseks oluline vähemalt teada, võib-olla isegi arvestada. Pealegi oli suurte seadusandlike kogude roll muutunud 1420. aastateks juba aja märgiks. Suur mõju kristlikule maailmale oli Konstanzi kirikukogul (1414–1418), taustana olid tähtsad ka Inglise parlamendi ja Prantsuse generaalstaatide traditsioonid.

Priit Raudkivi on seisukohal, et “divergentsete huvidega lai rahvusvahelisi tagamaid omavate poliitilismajanduslike organismide nagu Saksa ordu ja hansa omavahelisi suhteid koordineeriva institutsiooni kujunemine ei saa olla lihtsalt üksteisega harjumise tulemus. Pigem tuleks eeldada, et muutused toimusid nende süs-

teemide siseselt.” (1991: 102–103.) Arvan, et lisaks Saksa ordule ja hansale tegi oma sisemise arengu läbi ka vaimulikuseisus. Nagu kogu katolikusüsteemis, mõistsid prelaadid ka siinsetes piiskopkondades üha rohkem reaalspoliitilisi ja majanduslikke vaateid elule. Nad said aru, et *vita communis*’e ajad on möödunud ja et enam ei õnnestu poliitilist edu saavutada üksnes mõnede endis-aegsete paavstibullade ja kirikukogude otsuste täitmist nõudes. Ülikoolides saadud laiem silmaring ja juriidilised teadmised¹³ tõid prelaatide arsenalile ka üha enam ilmalikke teguviise, mille kasutamine oleks varasemal ajal toonud endaga kindlasti kiriklike karistuste alla lange-mise. Konstanzi kirikukogu avas tee kiriku sisemise reformimise vajaduse mõistmisele. Selline mõistmine toob enesega alati kaasa ka partneritega suhtlemise viisi muutumise.

Peapiiskop Johannes Ambundii initsiatiivil võeti 1422. aastal vastu Liivimaa maaseadustik, mille koostamisel osales ka Liivi ordu, kuid mille sisu analüüs näitab vaimulike isandate selget juhtivat rolli teksti koostamisel. Seni polnud Riia peapiiskopid ilmutanud kordagi initsiatiivi ka provintsiaalsinodi kokku kutsumiseks, kuid 1428. aastal leidis Riias aset esimene selline vaimulike kogunemine. Sellel oli juba rohkem mõju kui üksikute prelaatide kokkulepetel — seda mõju Liivi ordu kartis. Rabeledes Saksa ordu üldise nõrgenemise vaevades, kaotamata aga siiski midagi oma ambitsioonidest, ei osanud kohalik orduharu läbirääkimisi hindava stiiliga kaasa minna. Vaimulike vastu rakendati jällegi primitiivset jõudu. Kontsiililt otse paavsti juurde läkitatud vaimu-

¹³Juriidilise hariduse osatähtsuse kasvuga muutus selle roll valdavaks ka Vana-Liivimaa vaimulikkonna, eriti selle eliidi hulgas. Kui ülikoolide usuteaduskondades õppinuid leidis siinses vaimulikkonnas üksikuid, siis õigusteaduslike kraadide omanikke tuleb ette üsna tihti. Teoloogilise hariduse vähest populaarsust õigusteadusega võrreldes loeti ka vaimulikuseisuse moraalse allakäigu üheks näitajaks 14.–15. sajandil. Usutõdede tundmine ei vinnud noort inimest nü jõudsasti elus edasi kui paragrahvide teadmine.

like delegatsioon, mille põhiesmärgiks pidi olema ordu süüdistamine paavsti ees, otsustati vangistada enne kui see ordu mõjusfäärist lahkuks. Ühe käskniku liigse agaruse tõttu sai lihtsast vangistamisest jõe mõrv.¹⁴ Ordu jätkas niisiis vanade meetoditega. Seepärast tundubki nii 1420. aastate alguses kui aastail 1435–1441 toimunud seisuslikel esinduskogudel tehtud Vana-Liivimaa siseelu reguleeriv ühistöö olevat olnud ellu kutsutud prelaatide uuenenud initsiatiivi tõukel.

1396. aastal oli Liivi ordu murdnud ilmaliku ja vaimuliku võimu tasakaalu sõjalise jõuga ning suutnud niiviisi inkorporeerida kõik Vana-Liivimaa piiskopkonnad peale Tartu oma. Siiski ka siin õnnestus tal saada piiskoppideks järjestikku kaks endast sõltuvat meest — Heinrich Wrangel (1400–1410) ja Bernhard Bulowe (1411–1413). Alates Dietrich Reselerist (1413–1441) asusid Tartu piiskopid aga jällegi ordu vastaste poolele. Viimane tendents ilmes 15. sajandi I poole lõpul jälle ka Saare-Lääne piiskopkonnas ja Riia peapiiskopkonnas. Uuesti liiguti jõudude tasakaalu poole.

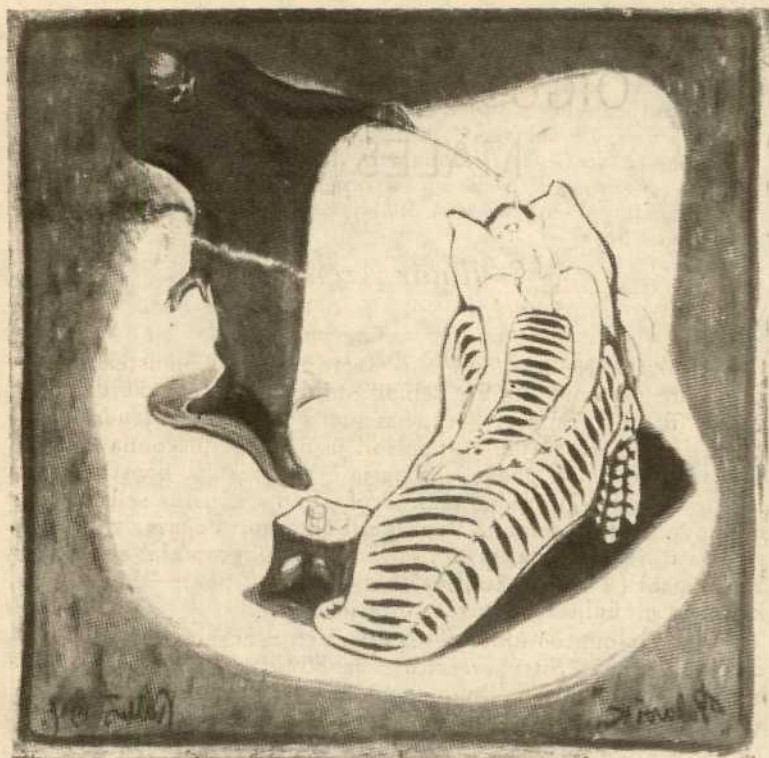
Just vaimuliku seisuse sisemine muutumine võis olla üks peamisi tõukejõude maapäevade traditsiooni algatamisel Vana-Liivimaal 1420.–1430. aastatel.

Kirjandus

Akten und Resesse der livländischen Ständetage mit Unterstützung der baltischen Ritterschaften und Städte. 1907. Hrsg. von Oskar Stavenhagen. I. Band (1304–1460). Erste Lieferung. Riga: J. Deubner

¹⁴Saatkond, mille eesotsas oli Tallinna dekaan Faulhofer, pidi sõitma Rooma, et esitada paavstile orduvastased kaebused. See ei jäänud aga ordule teadmata ja saatkond otsustati vangistada. Grobini foogt Goswin von Ascherberg tungis ühe sõjasalgaga reisijatele kallale Livanimelise järve ääres Liibavi lähedal, riisus kaasasolnud dokumendid ja uputas kogu saatkonna jää alla. Koos delegatsiooniga hukkusid ka mõned Tallinna ja Riia raehärrade pojad, kes olid tahtnud Itaalia ülikoolidesse õppima minna.

- Angermann, Norbert 1991. *Die Baltischen Länder: Ein Historischer Überblick*. (Lüneburger Vorträge zur Geschichte Ostdeutschlands und der Deutschen in Osteuropa; Heft 5.) Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk
- Arbusow, Leonid (sen.) 1904, 1913. *Livlands Geistlichkeit von Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert*. Separatdruck aus dem *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik*. Jahrgang 1901 (= IX); 3. Nachtrag, Jahrgang 1911–1912 (= XVI). Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften*. 1929. Teil Livland. Bd. 2. Bearbeitet von Dr. A. v. Transche-Roseneck. Görlitz: G. A. Starke
- Gernet, Axel von 1896. *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände*. Sonderabdruck aus Band XVIII der *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. Reval: Franz Kluge
- Girgensohn, Paul 1910. Die Inkorporationspolitik des Deutschen Ordens in Livland 1378–1397. — *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. 20. Bd. Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, S. 1–86
- Hildebrand, H. 1887. *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert im Vaticanischen Archiv*. Riga
- Jähnig, Berndt 1980. Zur Persönlichkeit des Dorpater Bischofs Dietrich Damerow. — *Beiträge zur Geschichte Westpreußens: Zeitschrift zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreußens*, Bd. 6. Münster
- LUB = *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. 1853–1873. Begründet von F. G. v. Bunge. Bd. I–VI (1093–1423). Hrsg. von F. G. v. Bunge. Reval—Riga: Kluge und Ströhm (VI. Bd — Nicolai Kymmels Buchhandlung)
- Lukas, Tõnis 1987. Tartu piiskopkonna vaimulikud. (Diplomitöö.) Tartu
- Raudkivi, Priit 1991. *Maapäeva kujunemine: Peatükk Liivimaa 14.–15. sajandi ajaloost*. Tallinn: [Autor]
- Stradal, Helmuth 1973. Herrschaftsstruktur und Ständebildung. — *Beiträge zur Typologie der österreichischen Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen*. (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien, 3. Bd.) Wien

Oskar Kallis. PALAVIK
(1917)

ÕIGUSAJALOOLASE MÄLESTUSI

Ilmar Arens

Maikuu 1942. a, kui olin Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas kolm eksamit “üंबर teinud” ning seega teist korda lõpetanud ülikooli (esimest korda jaanuaris 1941) *cum laude*, pöördusin Eesti õiguse ajaloo professori ja õigusteaduskonna dekaani prof. Jüri Uluotsa poole sooviga ja ettepanekuga koostada diplomitöö Eesti õigusajaloo alal. Prof. Uluots nõustus sellega ning esitas võimaliku teemana Vana-Eesti õiguskorra aegse “vakuõiguse”-institutsiooni edasipüsímise järgneval piiskopiajal selleaegsel Läänemaal (“Wiek”) kuni aastani 1559, mil Saare—Lääne piiskopkond müügi teel sattus Taani valdusse.

Mu diplomitöö aluseks sai Friedrich Stackelbergi poolt teaduslikus seerias *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927* (trükiis ilmunud 1928) publitseeritud “Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–1544)”. Õieti ainult üks osa sellest: vakuringkond (“vakus”) nimetusega “Waccua Cunnica” — “Kuninga vakus”, mis moodustas Vana-Eesti haldusühiku Korbe (Pärnu-Jaagupi koos ääreosadega hilisemaist kristlikest naaberkihelkonnist) lääneosa vastu Soontaganat (WB 1518, fol.fol. 34w–42w). Mu töö sellel teemal valmis umbes kolme nädalaga, kiideti prof. Uluotsa ja ülikooli valitsuse poolt heaks ning sain diplomi teistkordse lõpetamise peale.

Et Saksa politseivõimud (*SD* Tartu osakond) keeldusid mulle väljasõiduloo andmisest Berliini Humboldti ülikoolis õpingute jätkamiseks, kutsus prof. Uluots mu enda juurde diplomeeritud edasiõppijaks Eesti õigusajaloo alal algusega 1. sept. 1942. a. Prof. J. Uluotsaga oli kokku lepitud, et laiendan ja täiendan oma magistrítööd “Waccua Cunnica” ning esitan selle teaduskonnale 1943. a kevadsemestri lõpupoole samanimelise magistrítööna, sooritades selle järel ka suulise magistrieksami. Võtsin seda avansseerimisvõimalust täie tõsidusega. Arvestatust rohkem aega nõudsid aga selle uurimistöo tõhustamiseks teostatud vanarahva küsitlused ja vajalikud paigavaatlused mu kodunurgas, “Kuninga vakuse” piirkonnas. Olin siiski aprillikuuks 1943 jõudnud kirja panna

umbes 2/3 oma plaanitud tööulatusest, ca 80 lehekülge. Aprilli algupäevil 1943 esinesin õigusteaduskonna diplomeeritud edasiõppijate ja teaduslike stipendiaatide seminaris ettekandega muistsete ning Vana-Eesti haldusühikute Korbe ja Soontagana olemuse ja halduspiiride üle Läti Henriku kroonikas mainitud ebamääraste Maritimaa koostises. See õnnestus hästi, kuigi sai mõnesuguse terava, aga tervendava sõnavõtu osaliseks paari kolleegi, nende hulgas Olev Reintalu poolt. Siis aga tuli mu teadustööle Tartu Ülikoolis äkki midagi vahele. Nimelt tegi mu patroon prof. Uluots umb. 15. aprilli paiku 1943 ettepaneku Korbe uurimistöö ajutiselt katkestada ning Tartu Ülikooli uurimisteam'i koosseisus siirduda Peipsi-taguseid (Ida-Peipsimaa) Eesti asundusi uurima. Selleks oli, arvatavasti seal ingerlaste uurimise ja hiljem ümberasustamisega tegeleva magister Leonid (Leo) Yllö kaudu, tulnud soodne võimalus. Prof. Uluots mainis ka, et eelnenud 1942. a suvel oli Tartu Ülikooli uurimisteam — nagu hiljem selgus, sinna kuulusid professorid Paul Ariste ja Gustav Ränk, dotsent Erik Laid jt — viibinud Ingerimaal, peamiselt vadjalaste säilinud rahvakillukest uurimas ning eeloleval 1943. a suvel pidi üks Saksa sõjaväe eriuksustama vähemusrahvuste, peamiselt eestlaste arvelevõtmist Ingerist lõuna pool, Ida-Peipsimaal. Andsin selleks "Trans-Peipus-missiooniks" pärast lühiajalist järelemõtlemist oma nõusoleku, arvestades sellega, et juba 1943. a sügisel võin jätkata oma alustatud vakuõiguslikku uurimust. Kõik läks aga hoopiski teisiti.

30. aprilli 1943 varahommikul asus meie uurimisteam, mis koosnes eesti keele professorist Mihkel Toomsest, noorest keeleteadlasest ja folkloristist magister Feliks Oinasest ja minust, raudteel üle Narva ja Jamburgi (Kingissepa) Oudovasse (Gdov), kus pidi asuma tolle registreerimiskomisjoni peakorter.

Et seal Peipsi taga oli aeg ja kõik muu mahajäänud kui Eestis, ilmnes juba asjaolust, et Tartu päikesepaistelisest kevadest saabusime lumisesse ja kõledasse talve. Oudova jaamas tervitas meid mainitud registreerimiskomisjoni juht, pikk ja sihvakas Jaan Looke — leitnandivormis ning Eesti vapiga käisel —, kes ühtlasi oli Tartu Ülikooli immatrikuleeritud põllumajandusteaduskonna üliõpilasena. Eraelus oli ta Eesti Vabariigi ajal kuuldavasti olnud pangaametnik Viljandis. Selgus, et peale Looke kuuluisid selle registreerimiskomisjoni (saksa keeles *Erfassungskommission*) veel kaks EV-aegset nooremleitnanti, Feliks Piht ja (?) Hallop. Peale selle ka rida alamväelasi, veeblid Aleksander Kreek, Aine-lo ja Keermaa ning allohvitser Leonhard Meho, kes oli Võrumaa mõnusaid mehi. Millise Saksa sõjaväeüksuse juurde need kõik kuulusid, see selgus meile palju hiljem. Juba järgneval päeval, 2. mail 1943. a, sõitsime kõik koos rongil Oudovast paarkümmend

kilomeetrit põhja poole Dobruši jaama ning sealt jalamarsil üle Pljussa jõe kitsassilla ida poole üksikute eestlastega vene küladesse. Algas meie "suur seiklus", mis kohati ikka rohkem ja rohkem hakkas võtma eluga mängimise kuju ja vormi. Need alad olid tegelikult punaste partisanide ja NKVD-üksuste võimu all! Isegi paljud nooremad kohalikud eestlased töötasid päeviti kodupõldudel ja aedades, öösiti ühinesid aga punastega. Mitmed mängisid veel sellist mängu, et olid sakslaste abipolitseinikud ning samal ajal ka NKVD-funktsionärid või nende abilised. Aga jäägu see siin sellega. Mõnes osas olen sellest "nagu linnuke oksa peal" - elust juba saanud trükkis avaldada kirjeldusi. Lähemalt on ehk võimalik seda teha erikäsitusis.

Mu õigusteaduslike õpingute taotlusist tõmbas see Trans-
Peipsi missioon kriipsu läbi.

Välitööd lõppesid küll juba 13. sept. 1943. Siis tuli aga mul 1. okt. ülepeakaela ülikooli ülesandel Oudovasse sõita, vaatlejana seal ootamatult Saksa tagalajuhataja käsul käikulastud eestlaste (vabatahtlikku) Eestisse tagasi-evakueerimise käiku jälgima. Sest oli antud päevakäsk, et Saksa sõjavägi enam ei kavatse Ida-Peipsimaa alasid vaenlase rünnakute eest kaitsta!

Tartu Ülikooli rektori prof. Edgar Kanti algatusel ja Saksa okupatsioonivõimude loal rakendati meid, s.o prof. Mihkel Toomset, mag. Feliks Oinast, mind ja geoloogi Gregor Vaherit ning leitnant Feliks Pihti, kes oli juhatanud eestlaste vabatahtlikku evakuaatsiooni teadusliku koguteose (või aruande) koostamiseks Peipsitaguse Eesti asunduste üle. Minu osa oli sealjuures domineeriv: ca 300 lehekülge väljarännu ajalugu Eestist ning arvukate Eesti asunduste teke ja areng 1861-1941 (1943). Sellele lisaks esinesime koos mag. Oinasega ühiselt uurimusega rahvuskultuuriliste olude kohta asundusis ning lõpuks koostasid eriuurimuse Samolva-eestlastest Mehikoorma vastas asuval Remda (eesti keeles Rämēda) poolsaarel.

Tulin oma aruandega toime juba mai alguses 1944 ning 23. mail vabastati meid sellest tööst. Vastumeelselt tuli meil (s.o Oinasel ja minul) vastu võtta Tallinnast Saksa okupatsioonivõimudelt saabunud teeneterist mõõkadega — mis anti "surmahohus" viibides toimunud üldkasuliku tegevuse eest!

Magistrieksam, milleks olin end ette valmistamas, katkes jälle seetõttu, et prof. Uluotsa soovitusel määrati mind Haridusdirektooriumi vanemreferendiks ja vastava aktuaalse ajaloo arhiivi juhatajaks. Samuti ka ühe prof. Uluotsa "katteasutise" Eesti Aktuaalse Ajaloo Peakomitee sekretäriks. Ühtlasi jäin aga edasi ka teaduslikuks stipendiaadiks Eesti õiguse ajaloo alal Tartu Ülikoolis. Aga juba 25. augustil langes see linn uuesti punave-

Õigusajaloolase mälestusi

nelaste kätte. Tallinnas olid ärevad päevad ning haridusdirektori abi prof. Juhan Vasar andis mulle korralduse alustada vastavate arhiividokumentide sissepakkimist nende evakueerimise otstarbel kuhugi vaiksesse maanurka. Aga sõjasündmused ruttasid ette ja hädavaevu õnnestus mul 21. sept. õhtul leida ruumi endale ja vaid paarile arhiivikastile ühel Saksa miinilaeval, vist RO 21 või 22(?). Jäime ööseks Tallinna reidile ning mul oli suure südamevaluga võimalik jälgida punalennukite järjekordset masspommitamist, eriti sadama rajoonis.

Oma teadusliku patrooni prof. Jüri Uluotsaga olin kohtunud viimast korda 19. või 20. septembri keskpäeval teel Tõnismäelt Toompeale. Olin teda juba maikuus Tartus märganud äkiliselt vananenuna, kuigi ta siis oli ju vaid 54-aastane. Suitsetas ta aga endist viisi kirglikult. Aga nüüd oli midagi rohkemat: Eesti Vabariigi viimane peaminister presidendi ülesandeis oli ilmselt haige*, nagu hiljem selgus, raskekujulises vähjatöves, mida ta mehiselt püüdis varjata. Meie viimasel kohtumisel jättis Uluots juba haigusest ja muredest murtud Läänemaa talutaadi mulje, kandis isegi nagu mingist maariidest ülikonda, võib-olla sihiga vähem tähelepanu äratada. Ta tuli minu juurde ja raputas kaudu mu kätt jumalagajatuks ning tänas mind! Aga mille eest, seda ma ei mõistnud. Olin viimased poolteist aastat küll korduvalt eluga riskeerinud, aga midagi otsustavat ei olnud mul õnnestunud teha selles meie lootusetus olukorras. Uluots ütles mulle, et venelased on varsti Tallinnas ning temal ei ole midagi võimalik teha olukorra päästmiseks. Seetõttu ta lahkub maalt! Alles hiljem selgus mulle, et ühel akadeemilisel grupil, mis koosnes Jüri Uluotsast, Edgar Kantist, ülikooli sekretärist Hans Kaurist ja teistest, olid kohad varutud ühel Rootsi siirduvaist põgenikepaatidest. Mina nende hulka ei kuulunud.

Südamest kahju, et võib-olla kümned tuhanded head eestlased, kes ei teadnud oma armastatud riigimehe ja -juhi rasket haigusest ja võimetusest, uskusid ja lootsid imesse: et prof. Uluots

*Meie palvel uuris prof. Kaljo Villako arhiivis J. Uluotsa haiguslugu ning teatas lahkelt järgmist: Jüri Uluots viibis TÜ I Sisehaiguste Kliinikus ravil 25. juulist 27. augustini 1941. a (haigusloo nr 727/41). Tema diagnoosiks on märgitud *Ulcus ventriculi. Cicatricatio curvaturae minoris gradus gravis.* (Maohaavand. Väga tugev mao väikese kõveriku armistumine.) Lisaks on kirjutatud eesti keeles "Seisund pääle alatoitlust."

Prof. Villako kommenteerib: Röntgenoloogilisel uurimisel selgus, et mao väikesel kõverikul esineb haavand ja väike kõverik on varem esinenud haavandite armidest tugevasti kortsunud ja lühenenud. Nendest vanadest armidest hakkaski tõenäoliselt arenema vähk. *Toim.*

oma kõrgete välismaiste sidemete kaudu võib Eesti päästa uuesti bolševike lõugade vahele sattumisest. Selle asemel, et maalt põgeneda, jäädi seda imet ootama ja satuti asjatuiks vereohvriteks... See mõte on mind vaevanud aeg-ajalt ikka ja uuesti, et paljud neist võinuksid teha mulle etteheiteid: "Sina teadsid, miks sa meile ei oelnud!" Aga kuidas oleksin seda saanud teha, kui olime Saksa okupatsioonivõimude käes nagu linnukesed oksal!

Alles palju aastaid hiljem Rootsis selgus, et Uluots oli oma Eestis viibimise eelviimasel päeval eriõiguse alusel kui peaminister presidendi ülesandeis (formaalselt) ametisse nimetanud iseseisva Eesti Vabariigi Valitsuse. Sellesse kuulusid teiste hulgas kaks mulle isiklikult lähedast poliitikategelast, sotsialist Johannes Klesment kohtuministrina ja Johan Holberg kaitseministrina. Holberg kohtasin esmakordselt alles eelnenud 1943. a suvel prof. Uluotsa külastades Ida-Peipsimaa asunduste asjus ning Uluots tutvustas meid sõnadega: "Noh, ühed "Sakala" mehed, aga ei tunnegi üks-teist!" See oli õige, sest Holberg ei näidanud end "minu ajal" (1935–1940) üldsegi meie Tartu konvendis. Sakslaste ajal ta töötas reservkaptenina, õigemini -rittmeistrina Eesti Kindralinspektuuris Tallinnas ning oli tulnud peaministrit arvatavasti informeerima takerdunud sõjategevusest Leningradi rindel. Pärast sõda seltskonnas viibides (Saksamaal) alustas Holberg oma juttu tavaliselt sõnadega: "See oli siis (enne või pärast seda), kui mina Laura ära võtsin!" Ratsarügemendi rittmeistrina algas tema ajaarvamine Laura vallutamise Eestis Vabadussõjas aastal 1919. Johannes Klesmenti, president Pätsi õigusnõunikku, õppisin lähemalt tundma ja hindama kui abiesimeest E. Aktuaalse Ajaloo Peakomitees, mille sekretär olin maist septembrini 1944. Oma teravmeelse situatsioonikriitikaga avaldas Klesment tervendavat mõju meie lootusetu olukorra õigeks mõistmiseks.

Ootamatu kiirusega toimunud Eesti Vabariigi maa-ala tagasivallutamine Punaarmee poolt oli minu teaduslikud taotlused 1944. a suvel muutnud võimatuks. Lahkusin Eestist õigusteaduse magistri kraadita, kaasa võttes vaid väikese osa oma maistest varadest, vähesel arvul teadusliku sisuga raamatuid ning veelgi vähem rõivaid ja muud.

Sõjapõgenikuna sattusin novembris 1944 kuulsasse ülikoolilinna Heidelbergi, kus teiste tuttavate Tartu tudengite hulgas kohtusin oma hilisema parima sõbra Ilmar Tammeloga, kes sama 1944. a suvel oli juba Marburgi ülikoolis saavutanud doktori-kraadi. Leidsin selles kaunis ja sümpaatses linnas eest suhteliselt tolerantsema õhkkonna kui teistes Saksamaa ülikoolilinnades, kuigi mitte sellel määral heasoovliku kui Tartus. Küllastasin Heidelbergi ülikooli õigusajaloo professorit (vist) Johann Krauset, kes 1944. a sügissemestril ühtlasi oli õigusteaduskonna dekaaniks. Vii-

mane nõustus mind enda juurde võtma doktorandina, uurimistöõ teemaga Eesti väljarännu üle Lähis-Venemaale ning Eesti asundusist Peipsi taga aastail 1861–1941. Lootsin sellega toime tulla kaasatoodud Peipsitaguse uurimismaterjali varal. Olin Ülikooli rektorile sisse andnud stipendiumi-sooviavalduse ning jäin vastust ootama, aga seda ei tulnud, enne kui märtsikuul 1945 USA väed hakkasid Reini jõe joonelt Heidelbergi poole liikuma. Paar päeva enne Heidelbergi langemist helistati mulle rektori kantseleist, et tuleksin kiiresti ja võtaksin vastu mulle stipendiumiks määratud 500 riigimarka. Sellest oli niipalju kasu, et sain üliõpilasele Aleksandra (“Kati”) Jaaksonile tasuta tema masinakirjatöö eest, umbes 200 lehekülje ulatuses meie käsikirjalistest *Trans-Peipus* materjalidest.

Õpinguid õnnestus mul Heidelbergis jätkata alles pärast sõja lõppu ja sõjavangist (Ludvigsburgi “sõjaroimarite” laagrist) vabanesin 25. augustil 1945. a. Olin sõjavangi võetud kaebuse pärast (eestlasilt), et olin käinud Tartus ringi mingis “SS-mundris”(!). Mind vabastati süütuna igasuguseist “natsismi”-süüdistusist. Aga alles pärast seda, kui olin vangilaagris kolme kuu vältel õppinud küllaldaselt inglise keelt, et oma “lugu” ülekuulavale USA-leitnandile selgeks teha. Vabandati ning mulle anti võimalus oma õpinguid Heidelbergi ülikoolis jätkata.

Oktoobrikuuks 1945. a oli see ülikool uue, “natsivaba” koosseisuga tööd alustanud ning sain uuel õigusajaloo professorilt Wolfgang Kunckelilt — hiljem Müncheni ülikoolis kuulsaks saanud papüüruserullide uurijana — nõusoleku doktorandina tema juures tööle asuda. Ühtlasi leppisime kokku, et mina oma suuremas osas valminud magistritööd “Kuninga vakuse” üle laiendan tervele Saare—Lääne piiskopkonna mandriosale, “Wiek’ile”. Mu dissertatsiooni teemaks sai kokkuleppel “Das Wackenrecht und die rechtliche Schichtung der bäuerlichen Bevölkerung im estnischen Kreise Wiek am Anfang des 16. Jahrhunderts”. Teema piirides taotlesin seega käsitleda kõigi (eesti soost) elanikekihtide õigusi ja kohustusi “maahärruslikul” maaomandil praegusel Läänemaal ja Põhja-Pärnumaal. Seega mitte ükski vakukohustus (*Wacken-gerichtigkeit*), vaid ka Vana-Eesti õigustavade või tavaõiguse elementide edasipüsimist (kontinueeti) vakuste (vakuseandamite) ja maksete kokkutoomise päevadel sügis- ja kevadvakuste ajal. See kohtumõistmine toimus formaalselt küll maahärra foogti poolt (*Landsfogt*), kuid tegelikult olid talupoegadest (enamasti vabatalupoegadest) kaasistujad “õige kohtuotsuse” leidmise juures suuresti määravad. Eesti keeles võiks neid nimetada “õigusleidjaiks” (*Rechtsfinder*) ning mõnel pool kutsuti neid “hirsnikeks” — arvatavasti ülekantud tähenduses “õrre” või “lati” peal istujaist —

kaasistujaist! Kohtupidamise kohtadeks olid ka keskajal Muinas-Eesti haldusalade — vakusepiirkondade (hiljem valdade või kihelkondade) keskused. Need kohad võisid ühtlasi olnud olla vastava haldusala sõjalise üksuse — “malevaosa” kokkutulemise, samuti rahvakoosolekute (“maja”) pidamise kohtadeks ning mõnel pool ka usukultuslikeks keskusiks hiiemägede juures. Kirjeldatud alustel siis toimuski mu teaduslik uurimistö 1945–1946 Heidelbergis. Mingeid Baltikumi arhivaale ega ürikuid Saksamaa arhiivides tollal veel ei leidunud. Baltisaksa ajaloolaste ja õigusajaloolaste tähtsamaid publikatsioone vähesel määral siiski leidis. Vähem Heidelbergis, rohkem aga Göttingeni ja Hamburgi ülikoolide raamatukogudes.

Muide, Göttingenis veetis oma vanuripäevi rahvusvahelise mainega ajaloolane (mõneti ka õigusajaloolane) Riia professor Leonid Arbusov *junior*. Selle kuulsusega oli mul ühel korral võimalus pikemalt vestelda. Mäletan oma külastust 1946. a talvel, mil see “legendaarne” teadlane mind sõbralikult vastu võttis ning paljude vabanduste saatel püüdis kostitada ainsaga, mis tal tagavaraks oli — kuuma *ersatz*-kohviga! Õigem oli see vaid lääge kohvivesi. Leiba, ütles prof. Arbusov, ei olevat tal veel aega olnud ostma minna(!). Kahtlematult oli prof. Arbusov üks paljudest, võiks öelda, “kuivteadlasist”, kes II maailmasõja järgseil aastail lihtsalt nälgisid, kui neil ei olnud lähemaid omakseid. Sest võõraile ei sõandatud kõigest hoolimata minna leiba kerjama! Leonid Arbusov *junior* (tema isa, *senior*, veelgi kuulsam või tuntum oma allikapublikatsioonidega) pidas siiski kaunis kaua vastu ning 1948. a olud veidi paranesid Saksamaal. Arbusov suri oma 68. eluaastal 16. veebr. 1951. Aga tüüpilise baltisaksa koolkonna esindajana Eesti(maa) õigusajaloo uurimises suhtus prof. Leonid Arbusov *junior* negatiivselt mu püüdlusisse ürikandmete varal tõestada Eesti talurahva vanade õigustavade püsimist läbi sajandite nn “vakuoiguse” kaudu ja teisi teid pidi. Eriti suhtus ta skeptiliselt mu taotlusse rohkete “Kuninga”-kohanimede varal ja vanade ürikute objektiivsema-õiglasema tõlgitsuse läbi püstitada hüpoteese riikliku korralduse algusest eriti piiriäärseis ja mereäärseis piirkonnis, kus peavanemaile ja sõjapealikuile omistati nii sisuliselt kui ka formaalselt mitte üksi “kuninga” nimetus, vaid poolenisti ka valitseja võimutäius.

Seevastu sai mu tähtsaimaks abistajaks dissertatsiooni koostamisele rahvusvahelise mainega ja heatahtlik ning objektiivne ajaloolane, omaaegne Tallinna linnaarhiivi juhataja prof. Paul Johansen. Tema töötas juba siis ajaloo professorina Hamburgi ülikoolis ning paljudel tema juures viibimisel — paaril korral isegi oömajal

olles — oli mul võimalik kasutada Johanseni poolt kaasa toodud teaduslikku erikirjandust ning isegi arhiivikoopiaid.

Mu patroon Heidelbergis prof. Wolfgang Kunckel ei olnud muidugi kuigi teadlik ega kompetentne Baltimaade õigussüsteemides ning enne oma dissertatsiooni sisseandmist tuli mul hankida üksikasjaline soovitus ja "küpsustunnistus" prof. Johansenilt, kes suure ajakulu ja hoolega luges läbi mu doktoritöö ning ühtlasi esitas mulle mitmeid muutmise ja täiendamise soovet. Seetõttu sain oma töö Heidelbergi ülikooli õigusteaduskonnale sisse anda alles novembris 1946.

Mu dissertatsioon sai hinde *magna cum laude* ning mind kutsuti detsembri alguses aastal 1946 õigusteaduskonna dekaanadi poolt doktorieksamile juba sama aasta 16. detsembril! Ettevalmistamiseks jäi mul seega aega vähem kui 2 nädalat. Seetõttu oli mul võimatu ammendada sügavamaid teadmisi Saksa ülikoolides doktorieksamiks nõutavais kõigis õigusteaduslikes ainetes. Mu eksamineerimine (küsitlus) kestis rohkem kui 4 tundi ning "tuuselada" sain eriti tsiviilõiguse professorilt Eduard Wahlilt (hilisem *Regierungspresident* Baden-Württembergis). Teistes distsipliinides õnnestus mul paremini ning mind tunnistati hindega *cum laude* eksami sooritanuks. Olgu märgitud, et peale professorite Wolfgang Kunckeli ja Eduard Wahli kuulusid mu eksamikomisjoni kaks rahvusvahelise mainega õigusteadlast: õigusfilosoof ja kriminaalõiguse professor Gustav Radbruch, sotsialdemokraat ning kaheksandine Saksa Riigi justiitsminister 1920. aastate alguses, ning haldusõiguse professor ja õigusteaduskonna dekaan prof. Walther Jellineck, veelgi kuulsam riigiõiguse uurimises oma koolkonna loonud prof. Georg Jellinecki poeg.

1946. a suve alguses prof. Paul Johanseni külastades sai mulle tema kaudu teatavaks üks rõõmustav uudis: lätlaste ja leedulaste-ga ühine Balti Ülikool oli inglaste nõusolekul ja toetusel Hamburgi Ülikooli ruumides käiku lastud! Kiirustasin sinna ning kohtusin pereka grupiga vanemaist ja nooremaist Tartu Ülikooli õppejõududest eesotsas Vabariigi aegse rektori (1938–1940) prof. Hugo Kahoga. Õigusteaduskonna korraldajaks oli määratud mu kursusekaaslane ja kolleeg (1942–1944), teaduslik stipendiaat Karl Aun (hilisem kuulus professor aastail 1959–1970 Kanadas *Waterloo Lutheran University's*). Aun tegi mulle ettepaneku hakata külalislektorina loenguid pidama õigusajaloolisil teemadel. Nõustusin sellega, kuigi mul puudus usk, et meie akadeemilisest vaimustusest ning kõigeiks valmisolekust üksinda on vähe kasu, kui uuel ülikoolil puudub majanduslik alus. Nagu imekombel suutis selle ülikooli sekretär, õppeülesande täitja Tartu Ülikoolis, Elmar Järvesoo (professor aastail 1956–1977 USAs) organiseerida majan-

duslikku toetust Inglise okupatsioonivõimudelt ning Balti ülikool püsis jalul kuni massilise "DP-de" (*displaced persons*, poliitiline põgenik) emigratsioonini ülemeremaadesse aastal 1949.

Mu esimesed loengud selles Balti ülikoolis algasid juba sama aasta hilissuvel ning kestsid kuni 1948. aasta hilissügiseni. Pärast mu esimest kahetunnist loengut Vana-Eesti õiguskorraast tulid minu juurde 2–3 Läti naisüliõpilast ning avaldasid soovi, et ma kõneleksin ka vanemast õigusperioodist Läti (Lätgallia) aladel. Seda nende soovi ei olnud mul parimagi tahtmise juures võimalik täita, sest Lääne-Saksamaa ülikoolide raamatukogudes ja arhiivides ei leidunud võõrkeelseid materjale lätlaste kohta ning läti keelt mina ei osanud. Kuigi mu nime lõpus leiduv häälik "s" võis lätlasi eksiteele viia. Sest nagu selgus, leidis Riias läbi sajanute isegi Arensi nime kandev raeliin ning üks neist oli olnud rahvusvahelise mainega Riia linnaarhitekt. Läti vanema ajaloo osas oli mul ainukesena olemas tuntud õigusajaloolase prof. Arveds Svābe mingi väiksem töö lühikese saksakeelse kokkuvõttega, mille olin 1943. a novembris saanud temalt endalt teda prof. Uluotsa ülesandel külastades. Seetõttu oli mu karjääril loenguid pidada "ühise Baltimaade õigusajaloo" üle lühike lõpp. Ainult üks kord sain loa veel kõnelda ka meie lähima (või lähema?) hõimu liivlaste (ja kurelaste) õigusajaloolisel teemal. Jäi üle kõnelda eesti keeles ja ainult eesti soost õigusteaduskonna üliõpilastele, kelle üldarv vist ei tõusnud üle 20! Külalislektorina pidasin loenguid umbes 8–10 korral, kogusummas seega 22–24 loengutunni vältel kuni mu Rootsi siirdumiseni 25. nov. 1948.

Neid Balti ülikoolis omandatud loengukogemusi oli mul võimalik hiljem kasutada Rootsis, aastal 1953 asutatud Eesti Teadusliku Instituudi loengutesarjas ajavahemikus 1953–1964. Oma õppetegevuse alusel olen koostanud konspekti või õpperaamatu tiitliga: *Põhijooni Eesti õiguse ajaloost* (I), Stockholm 1956 (koos rootsikeelse kokkuvõttega 69 lk).

Saksamaal viibides jagasin oma teadusliku tegevuse aega Balti Ülikooli ning rahvusvahelise akadeemilise ajakirja *Scholar* toimetamise vahel. Nimelt olin 1947. aasta alguses koos ühe leedulasest doktorandi Albertas Zubras-Semribasega tulnud mõttele, esijoones Baltikumist pärit üliõpilaste eluliste huvide kaitseks ning tuleviku huvides ja ühtlasi teaduste viljelemiseks asutada inglise- ja saksakeelne almanahh või ajakiri *Scholar*. Püüdsime kaasa tõmmata ka poolakaid ja ukrainlasi ning kutsusime Poola üliõpilase Roman Goliku toimetusse, samuti ka vene-läti päritoluga L. Kursinska. Nimeliselt koosnes *Scholar*'i toimetus tervelt 8-st üliõpilasest. Tegelikku toimetamistööd tuli aga teha minul. Kuigi tiitellehe tagaküljel esinesin vaid esimese nimena toimetu-

se kolleegiumis. Minul lasus ka kaastöö hankimine nimekamailt Eesti, Läti ja Leedu teadlasilt, lätlaste osas peamiselt koostöös riialase dr. Al. Mühlenbachsiga. Ainult leedulaste osas õnnestus doktorand Zubrasel saada paar kirjutist. Almanahh *Scholar*'i lõplik vormistamine, trükkitoimetamine ja korrektuur lasus samuti minul.

Eesti teadlastelt õnnestus mul väärtuslikku koostööd saada esijoones oma parimalt sõbralt prof. Ilmar Tammelolt (hilisem rahvusvahelise mainega õigusfilosoof), prof. Karl Innolt, dotsent Oskar Looritsalt, magister Ivar Paulsonilt (hiljem dotsent Stockholmis), psühholoog dr. Eduard Bakiselt, kunstiajaloolaselt Aleksis Rannitilt ja teistelt. Isiklikult sain *Scholar*'i esiknumbris avaldada oma uurimuse "Kuningas" (König) als Herrscherbezeichnung im Frühgeschichtlichen Estland und Lettland" (koos ingliskeelse *Summary*'ga).

See mu "kuninga"-uurimus aitaski kaasa selleks, et sain külalakse Uppsala ülikooli õigusteaduskonna professorilt Åke Holmbäckilt (ministrilt 1930–1932) uurimuste teostamiseks Uppsala ülikooli raamatukogus *Carolina Rediviva* ning Rootsi Riigiarhiivis Stockholmis. Selleks sain 10. nov. 1948. a Rootsi konsulaadist Frankfurtis kolmekuulise viisa.

Saabusin Rootsi 25. nov. 1948 ning saatus tahtis, et viibiksin kolme kuu asemel Rootsis kuni tänase päevani (10. veebr. 1992). Nimelt takistas haigestumine (teiseks ka öelad inimesed) mind USA-emigratsiooniviisa saamisest, selleks et seal ühineda oma otse Saksamaalt Ameerikasse emigreerunud perekonnaga. Kuni tänaseni on mul siiski õnnestunud tervelt kaheksal korral saada turismiviisa USAsse.

Ag a see kõik on vaid mu "väline elukäik". Eestimaa õiguse ajaloo uurimise kõrval kaldusin sellele selgema ja sügavamataga põhja loomiseks ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo uurimise avarussisse. Peamiselt olen siiski püüdnud piirduda vanema ajalooperioodi uurimisega, s.o kuni Rootsi aja lõpuni Eesti- ja Liivimaal aastal 1710. Kuni tänaseni tõuseb mu tunnustatud teaduslike tööde arv 89-ni, neist kuus raamatu kujul.

Nii õnnestus mul aastail 1964–1971 Bonnis Balti Uurimisinstituudi teaduslikus seerias *Commentationes Baltica* kolmes järjus avaldada tuumosa Peipsitaguse, s.o Ida-Peipsimaa Eesti asunduste uurimisest: "Die estnische Russlandkolonisation im 19. und 20. Jahrhundert und die Trans-Peipus-Esten unter dem Zaren und Sowjetregime 1861–1941".

Mu teaduslik patroon prof. Jüri Uluots oli mind aastail 1942–1944 õhutanud uurima esijoones Eesti õigusajalugu Vana-Eesti tavaõiguse või õigustavade osalise säilimise seisukohast läbi Ordu-

ja piiskoppideaja ning Taani *resp.* Rootsi aja kuni aastani 1710. Tänu Rootsi ja vähemal määral ka Taani Riigiarhiivides leiduvaile ürikuile, eriti Põhja- ja Lääne-Eesti ning läänesaarte osas olen seda ülesannet täitnud edukalt ning seni suutnud neilt aladelt avaldada umb. 20 suuremat ja väiksemat uurimust. Eriti võiks mainida mu 22-leheküljelist "Über die Rechtsordnung auf Oesel und die Gerichtsbarkeit der Oeseler Esten um 1640-1670" (1982). Selles olen esitanud mitmeid näiteid saarlaste lepingulisest alistumisest tingitud vana tavaõiguse normide edasipüsimisest nii Taani kui ka Rootsi ajal.

"Õigusleidjate" institutsiooni kohta leidis Saare- ja Muhemaal mitmeid näiteid. Eestlaste õigustavadest kõneldakse näiteks legendaarse Kuressaare lossifoogti Henrik (Heinrich) Arensi kaebekirjas 1620. a kuningas Kristian IV-le Taani asehalduri admiral Jakob Becki peale korruptsiooni pärast ja vanade õigustavade rikkumise pärast. Selles annab ta muu hulgas kuningale "vennalikult" nõu asehalduri-institutsioon kui kallis ja ebakohane hoopiski kaotada ning selle asemel ametisse panna "maafooft" (*Landsfoft*). Selleks kohane isik (tema ise!) peaks tundma mitte üksi eesti keelt, vaid ka "selle rahva" (eestlaste) õigustavasid ja "kombeid". Taani kuningas muidugi ei läinud sellele "liimile" ning lossifoogt proovis 1622. a kevadel õnne Rootsi kuninga Gustav II Adolphi juures. Ilmselt tagajärjetult, kuna ta (peatselt) kaob ajalooürkuist. Feodalismi negatiivseid ajaloorattaid ei olnud võimalik peatada. "Vakuõigusest" ei ole sel puhul otseselt juttu, aga üks positiivne tulemus näib siiski olevat saavutatud: "vakuraamatuid" koos talurahva koormiste ja kohustustega on järgneval ajastul, alates umbes 1625. aastast mitmeti täpsustatud ning talupoegade õiguskaitse ilmneb selgemalt kui varem.

Sama võiks väita ka Rootsi aja algperioodilt 1645-1670. Lossifoogti ja Püha ametkonna valitseja (*Amtmann*) Heinrich Arensi poeg Wilhelm jätkab mitmeti võitlust talurahva õiguste eest, saades kohtufoogtiks, raehärraks ning 1654. a Kuressaare linnapeaks, olles sellel kohal kuni oma surmani enne 12. okt. 1672. Aastal 1660 saab Arens ühtlasi ka kroonumaade inspektoriks Saaremaal ning tolleaegne Rootsi kuberner vabahärra Erik Sparre mainib oma kirjas samast aastast kindralkuberner vabahärra Seved Bäätile selgesõnaliselt, et Arens olevat asendamatu vakukohtu pidamisel (istungeil) kui sealse "rahva" (eestlaste) kommete (ka õigustavade) ja keele tundja. Seetõttu tulevat Arensile maksta lisaks (pisukestele) linnapea palgale (80 riigitaalrit) inspektori palka 100 riigitaalrit aastas. Seega tuleks neid Kuressaare Arenseid, isa ja poega Henrikut ja Villemit, pidada tõelisiks "õigusleidjajaks" vana "vakuoiguse" liinil. Linnapea Arensit kasutatakse pealegi veel kaasistujana

aadlikest koosneva ülemmaakohtu istungeil ("konsult") ning Henrik Arens oli ka kohtunik Kuressaare lossikohtus.

Need näited tohiksid küllaldaselt tõestada prof. Jüri Uluotsa väiteid tema põhjapanevas töös *Eestlaste lepingud võõrastega XII sajandil* (ilmus 1937. a ka saksa keeles). Nimelt seda, et Vana-Eesti paikkondade "vanemad ja paremad" säilitasid oma isikliku vabaduse võõraste vallutajate võimu all paljudel juhtudel tänu nende õigustavade ja "kommete" tundmisele ning õiglasele kohtandamisele mitte üksi vakukohtus, vaid ka kõrgemais kohtutes (lossikohtud) ja kõrgeimas kohtus (ülemmaakohus).

Nende ridade kirjutaja on oma ülalmainitud pikemas uurimuses õiguskorra *etc.* kohta Saaremaal vihjanud ka oma Tartu kolleegi *dr. jur.* August Traadi uurimusele *Vallakohus Eestis* (1980), milles viimane tolle talupoegliku alamkohtu algeid näeb neis XVIII sajandi keskel mõnes mõisapiirkonnas teotsenud mõisakohtuis. Seega tuleks mainitud vallakohtuis näha kohati veel XVIII sajandi esimesel poolel tegutsenud vakukohtute jätku. Nagu selgub *dr. Arthur Puksovi* Fondi auhindamiskomisjoni motiveeringust, on sealgi muu hulgas arvestatud minu ülalmainitud õigusajaloolise väitega, mis endastmõistetavalt nõuab veel üksikasjalikumalt käsitlemist ja analüüsimist tulevaste põlvete Eesti õigusajaloolaste poolt.

EPILOOG

Punaste poolt suuremalt osalt alusetult ning süütult "tõrvatud ja pigistatud" Tartu Ülikooli rektori kohusetäitja prof. Edgar Kant on kuskil, vist aastal 1945 siin Stockholmis trükitud *Professor Jüri Uluotsa mälestusraamatus* tabavalt märkinud, et Uluots armastas Eesti rahvast nii sügavasti, et ta oleks valmis olnud kogu rahvast üksikult oma turjal uuesti ähvardava bolševistliku terrori eest läbi mere Rootsi kandma, kui see oleks olnud võimalik!

Tema siirust, südamlikkust ja abivalmidust õppisin isiklikult tundma kahe ja poole aasta vältel 1942-1944, kui tohtisin teda ette teatamata külastada öösel või päeval. Seda "õist võimalust" tuli mul kord tõepoolest kasutada, kui meie ühisel banketil Peipsitaguse eestlaste hulgast väljavalitud kooli- ja haridustegelastega Tartu *Ortskommandant*'i esindaja poolt (vist von Essen) äkki ja ootamatult teatavaks tehti Saksa tagalaülema "päevakäsk", et Saksa sõjavägi (varsti) enam ei kaitse Ida-Peipsimaa alasid vaenlaste (Punaarmee ja punased partisanid) rünnakute vastu ning et kõigil neil kooli-, kiriku- ja kultuuritegelasil, kes peost osa võtsid, tuleb koju sõitnuna kaasa aidata seal 1. oktoobrist 1943 väljakuulutatava vabatahtliku eestlaste (ja üksikute teistest rahvustest) tagasitoomisele Eestisse! Siis läksin vist kella 12 paiku öösel ning

äratsin Uluotsa unest, et temale teatada ning nõu pidada, mis oleks võimalik ette võtta selles hädaohtlikus ja kaootiliseks muutuva ähvardavas olukorras. Tema ja prof. Kanti volitusel sõitsin juba järgmisel päeval rongiga üle Pihkva Oudovasse, et toimuvat vabatahtlikku evakuatsiooni Tartu Ülikooli nimel jälgida.

Mu isiklikest vintsutusist ja kannatusist möödunud 48 aasta vältel vahest ehk kirjutavad kord teised, aga tahaksin lõpetada selle isikliku biograafilise lühiülevaate lauliku — ikka vist Juhan Liivi — sõnadega (umbkaudses tõlgitsuses): “Ei kõigile ole õnneks antud, kannatada koos (oma) isamaaga, surra isamaa eest”.

A propos: mis puutub prof. Jüri Uluotsa rahvusteaduslikesse erihüvidesse, siis oli üheks selleks ka “Kuninga vakuse” ning sellega ühenduses Vana-Eesti maakonna “Korbe” geograafilise asendi ning ka rahvastiku isikliku koosseisu selgitamine läbi aegade. Uluotsal oli selles Korbes koos minuga ühine sugulane, perekond Sa(h)lmann Maima-Eensa külakonnas. Teiseks oli temal võib-olla põhjendatud arvamus, et too muistne Korbe mõiste haaras lõpupaasis endasse ka Soontagana ning isegi tema kodukihielkonna Kirbla (kuni Suure väinani), mille vanimaks nimekujuks ta pidas “Korbeveere”. Sellega ühenduses oleks ühtlasi lahendunud ka Läti Henriku kroonika ebamäärane kohamääratlus “Maritimaa”, rootsi keeles “Sjörike” (= mereriik)!

Mis puutub Matti Klinge ja teiste fantaasiakujutlusse muistsest vägevast “Väinola” mereriigist, siis Väikesse ehk Muhu väina tagune Maasilinn võiks olla olnud strateegilises punktis asuv pealinn. Eesti mandri osas oli aga arvatavasti muistseks keskeks kohaks tänapäevani püsiv Sõõrike küla Lääne-Korbes, mis tuleneks rootsikeelsest “Sjö-rikest” — sõna-sõnalt “mereriigist”!? Tolle leгдаarse vägeva merevõimu “Väinola riigi” peatugevuseks olid aga XII sajandil Läänemerd valitsenud (kuni suur-kogede tulekuni) eestlaste kiirpurjekad *piraticus*. Nende varal püüti siis ka välja lülitada merevõimuse rivaalitsevat svealaste riiki. Üheks niisuguseks ettevõtteks oli Sveamaa tugevaima linna Sigtuna vallutamine 1187. a. See toimus tõenäoliselt eestlaste ühise sõjalaevastiku poolt “kuningaks” valitud piraadi juhtimisel. Sellest “sõja-” või “merekuningast” oleks ühe jäljena säilinud 1518. a vakuraamatus esinev “Waccua Cunnica” — “Kuninga vakus”.

Need oleksid minu mõtisklused prof. Jüri Uluotsa mõttekäikude alusel. Mul on kindel mulje, et tema teadis kõigest palju rohkem, kui ta seda sõnas ja kirjutas väljendas. Ka sellest viimastest võitluste perioodist Saksa ordurüütlite vastu 1220. aastail ning siinsete “kuninga-” või peavanemate diplomaatlikest malekäikudest, mis lõppesid sellega, et need Lääne-Eesti paikkonnad sattusid Saare—Lääne piiskoppide “kövera kepi” alla. Vanade va-

baduste säilimisest Vana-Eesti "notaablitele", kuningate ja vanemate/paremate järglasile kõneleb ju selget keelt 1518–1544. aastate vanim Läänemaa vakuraamat, milles muu hulgas määratakse vabaduse staatus mitmekümnele nn "maavabale", kes asuvad vanades võimukeskustes või nende lähistel. Lisaks neile aga ka mõned aadeldatud eestlasist "rüütlid", nagu näiteks perekond "Lenow(e)" Lääne-Korbe pealinnuse "Majanpate" asemel. Kõike seda ja veelgi rohkem teadis prof. Uluots juba 1942. aastal.

Aga ajalugu ei saa kujuneda "muinaslooks" — väljendas omaaegne nõukogudeaegne Eesti juhtiv arheoloog Jüri Selirand väga õigesti juba 1960. aastate alguses. Aga ürikud puuduvad ning paistab, et neid ei ole säilinud isegi näiteks viigtuna vallutamise ja hävitamise kohta aastal 1187. Ettevõtte, mis nõudis üht või rohkemat võimsat ja andekat väejuhti. Ainukeseks lootuseks oleks, kui meie maa- või merearheoloogidel õnnestuks leida ja päeva-valgele tuua mõni tolleaegne, XII sajandi lõpu *piraticus*. Kas ei tasuks proovida näiteks neis kahes kohas, kus minu rahvaküsitlusi 1942./43. aastail teati kõnelda laevavrakidest: ülalmainitud Sõõrike küla ja Soontagana linnuse vahel rabas ning teiseks siit umbes 8 km ida pool Taidra rabas, "Taidra-Matsi-mäe" lähedal, kus XVIII või XIX sajandi alguses teati asunud olevat sellenimeline kurikuulus röövel või "maatark"! Ehk siiski võiks just siin Vana-Eesti "muinasloost" *piraticus*'te leiu korral langeda aovalgust ajaloohämarusele.

XX SAJANDI LÕPU LEEDU: AVATUD ÜHISKONNA JA KULTUURI LOOMINE

Leonidas Donskis

Tõlkinud Signe Liiv

Tänapäeva Leedu püüd naasta suurde õhtumaisesse tsivilisatsiooni ning taaslülituda Euroopa ajaloo- ja kultuuriprotsessi, millest ta pooleks sajandiks oli kõrvale jäetud, samuti nagu selle püüdluse tagajärjekuse teoreetiline vaagimine, ei tohiks muutuda skemaatiliseks ja naiivseks teoreetilis-ideoloogiliseks alternatiiviks, nii nagu seda esitati XIX sajandi vene slavofiilide ja läänlaste vahelistes dispuutides (meie maal on neid dispuute jätkanud Läände kui ideesse uskuvad intellektuaalid ning baltofiilid). Seda alternatiivi võiks sõnastada umbes nii: kas meie ajaloo käik ja tsivilisatsiooni tee peaks olema seotud maailmaajaloo tähtsama regiooniga — Lääne — ja tema tsivilisatsiooniga või on meil omaenda unikaalne ajaloo käik ning tee, mis aitab meil vältida kõiki Lääne maailma ilmseid puudusi, nagu kultuuri-loomingu äärmine eriilmelisus, tegevuse diferentseerimine, pragmatism, majanduslikust fundamentalismist tingitud kultuuri eksoteriseerumine ja trivialisatsioon, ekspansionismivaim, intensiivset loometegevust tõrjuv ekstensiivkultuur, massiühiskonna pahed? Sellise skema-

Tõlgitud käsikirjast "Lithuania of the End of the 20th Century: Creation of Open Society and Culture".

tilise, binaarse ja fatalistliku mõtteviisi piiri taha jääb tõsiasi, et ajaloolise kultuuri (tsivilisatsiooni) areng on alati probabilistlik protsess, mis ei allu ühelegi pretensioonikale teoreetilisele planeeringule ega modelleerimisele. Kultuur on ühtaegu nii iseorganiseeruv ja ennast reguleeriv ülisüsteem kui ka inimolendi maailmas eksisteerimise aksionormatiivne dimensioon. Kõik esialgsed kultuuri **ideaalseks**, **optimaalseks** kujundamise ja tema tuleviku projekteerimise katsed, mis ju õigupoolest tähendavad normatiivse toimingu sooritamist, selgitudes, milline peaks või ei peaks olema kultuur, näitavad seepärast usku teoreetilise mõtte tingimusteta standardiseerivasse ja manipuleerivasse jõudu, rääkimata juba soovist käsitleda kultuuri ja tema ajaloolisi vorme instrumentalistlikult. (Seda seisukohta peab rangelt eristama kultuuristrateegiast ja -poliitikast, mis, olles küll ise instrumentalistliku protsessi vältimatud ja asendamatud osad, ei nõua kultuuriinstrumentalismi, vaid ainult tema püüdu säilitada oma ajaloolisi vorme ja institutsiooniliselt kaitsta ning vabana hoida oma loomupärasest levikut.) Säärases aksionormatiivsuse valdkonnas — kultuuris — on vaid üks samm väiteni, et maailm võib ja peab sättima end ratsionaalse teoreetilise skeemi järgi. Ja kui maailmal on oma ontoloogiline vektor ja orientatsioonisüsteemid — siis seda halvem talle. Vaevalt on tänapäeval tarvis kellelegi tõestada, et iga tõsine teooria püüab alati rääkida ajadistantsilt või isegi ajaloolisest perspektiivist, sest seda põhjustavad otseselt eksistents ning olevik. Ta katsub uurimisprotsessidest ja -nähtustest maha jääda, et mitte neisse sulanduda ja säilitada mõistelist vahemaad.

See meie kultuuri standardiseeriv ja planeeriv seisukoht käsitab kultuuri unikaalse ja püha suletud maailmana või spetsiifilise ilmutusena, monaadina (siin jõuame ilmselt romantilise, etnotsentrilise ja monaadilise kultuurikäsitluseni), esindades kaasaegset baltofilisust, baltotsentrismi või lihtsalt rahvuslikku fundamen-

talismi. Pole olemas alternatiivi sellele romantilisele või täpsemalt, uusromantilisele seisukohale, mis tähtsustab üle rahvust kui nähtust ja tema ajaloolise tee unikaalsust. Piisab, kui heita teoreetiline pilk meie kultuuri ja sotsiodünaamika tõelisele, mitte ideaalsele või võimalikule ajaloole ja püüda mõista, milliste maailma regioonide ning tsivilisatsioonidega seovad meid Leedu ajalooruumis levinud peamised eluviisid ja kultuurivormid. Leedu on osa kristlikust tsivilisatsioonist, kild ristiusulisest Õhtumaast, seetõttu oleks naiivne kujutada tema kultuurilist taaslülitumist Läände mingi sotsiokultuurilise mimikrina või lääneliku elulaadi ja teadvuse kunstliku ülekandmisena Leedu sotsiokultuurilisse konteksti (see on muide üldse võimatu ja irratsionaalne). Läänlus, mis väljendub intellekti ja vabaduse ideaalides ning nende absoluutses edemuses tegevuse ja kultuuriloomingu teiste suunanäitajate suhtes, pole — nii nagu ka majanduslik ja poliitiline liberalism, poliitsentrisim ning pluralism — tegelikult midagi muud, kui ühiskonna ja kultuuri avatus. (Avatud ühiskonna mõistet on põhjalikult ja arusaadavalt käsitlenud Karl R. Popper.) Avatust võib mõista kui Lääne maailma metafüüsilist dimensiooni, s.t kui olemise ja olemuslikkuse sfääri dimensiooni ja selle fenomenide individuaalsuse kinnitust; samuti kui ühiskonnaelu põhiprintsiipi, s.t kui mitmesuguste tegevus- ja loomesfääride korralduse ja laiendamise alust ja suunanäitajat. Peale selle peituvad Leedu ajaloolises minevikus vähimagi kahtlusetas nii Euroopa kui ka Lääne kogemused metafüüsilise vektori ja ontokultuurilise liikumise alal. Neid võib näha linnakultuuris (ehkki Leedus pole see levinud puhtal ja laiendatud euroopalikul kujul) ja arhitektuurivormides, majanduselu ja riigikorralduse struktuurides ning mudelites (seda on tõestanud meie medievistid E. Gudavičius ja A. Bumblauskas oma töödes eraomandi ja maailma regionaalse arengu mõistest), suurtes ajaloo- ja kultuuriprogrammides ning -epohhides, nende stiilide ja

põhijoonte jäljendustes ning teisendustes. Peab tunnista, et kuigi Euroopas toimunud tähtsad protsessid ja ajaloolised kultuurinähtused ei läinud Leedust päriselt mööda, jõudsid nad sinna siiski väga hilja või juba tugevalt muutununa, mitte oma rikkumata ja esialgsel kujul (näiteks pole meil olnud ei renessanssi, renessansiaegset humanismi ega romantismi *par excellence* kui suuri kultuuriprogramme ning -suundi). Sellest hoolimata Leedu oli ja on siiani Lääne tsivilisatsiooni osa, kuigi maailmas toimunud ebasoodsad protsessid ja ajaloolingimused on teinud ta pigem oksidentaalse maailma äärealaks. Kuidas see ka olgu, ei tohiks leedu kultuuri praegune euroopastamine või läänelikustamine tähendada Lääne moe ja standardite pimedat, alistuvat ja kehva imiteerimist, vaid selle sotsiokultuurilise potentsiaali aktualiseerimist ning kultuurivormide levitamist ajas ja ruumis, ja seda mitte rahvuslike müütide kujul, vaid tõelise ajaloolise ja kultuurilise konfiguratsioonina. Tahaksin siin märkida paljude inimeste meeltes kinnistunud etnotsentrilist eelarvamust, et rahvuskultuur on midagi täiesti võorast maailma suurte regioonide tsivilisatsioonidele ja maailmas toimuvatele protsessidele ning samal ajal midagi äärmiselt habrast ja elujõuetut, mida tuleks kaitsta **kahjulike** välismõjude eest. Säärast suhtumist võib mõista ja isegi heaks kiita — see on kujunenud leedu rahva pidevas võitluses ellujäämise, oma ajalookäigu, tuleviku ja identiteedi säilitamise eest. Paratamatult iseloomustab see ka tänapäeva leedu kultuuri, mis siiani näib olevat rohkem hoolitsenud oma ellujäämise eest ja on pigem olnud orienteeritud kaitsefunktsioonile kui võimaluste ning väljavaadete otsimisele avanemaks teistele kultuuridele. (Kultuuri poolt pidevalt täidetav kaitsefunktsioon, mis surus alla loomingulise eksperimenterimise ja vaba konstrueerimise võrsed, jättis oma jälje rahvuskeelde, mis on ikka veel pideva standardiseerimise, puhastamise ja purifitseerimise seisundis või lihtsalt võitlusvalmis, ja see takistab ilmselt veel

kaua meie keelel fikseerimast endas kaasaegse inimolendi nägemust ja kogemust maailmast.) Ei tohi siiski mööda vaadata ajaloo faktidest ja reaalsest elust. Esiteks on etniliselt puhta, purifitseeritud rahvuskultuuri idee (milles oleksid ülekaalus eelajaloolise paganliku kultuuri elemendid) kaasaegses maailmas lihtsalt väljamõeldis. Leedu tsivilisatsiooni (ajaloolise kultuuri) koidu teoreetiline rekonstrueerimine on võimalik ja vajalik. Vaevalt oleks aga mõistlik anda neile teoreetilistele nägemustele normatiivne dimensioon ja jõud, vastandades neid kaasaegsele maailmale. Täielikult lokaliseeritud kultuurimudelid (välja arvatud primitiivsed kultuurid) ei eksisteeri enam tänapäeva ühendatud maailmas. Teiseks, etnotsentriline arusaam kaasaegsest kultuurist ainult müstifitseerib ja moonutab selle tõelist konfiguratsiooni. Rahvus, nagu ka tema kultuur, on mitmemõõtmeline, mitmekihiline, polümorfne ajalooline ja sotsiokultuuriline fenomen, mis hõlmab paljude rahvuste ja kultuuride kogemusi ning levikuvorme. Rahvuskultuur ja rahvus pole, kui neid tõsiselt ja üksikasjalikult arutada, midagi enam kui eriliselt konstrueeritud universalism. Ainult need rahvused, kes ei leia oma kohta maailmas ja ajaloos, võivad olla valulise mõtiskluse objektiks. Peale selle, kaasaegne arusaam rahvusest enesest, etnotsentrism ja rahvuse esmasuse ideoloogia (natsionalism) on Euroopa kultuuri romantismiepohhi nähtused. Seetõttu ongi rahvuskultuuri ja maailma kultuuriregioonide tsivilisatsiooni kõrvutamise põhjendamatu, pealiskaudne ja teoreetiliselt ebakorrektnene. Muide võib terminit **rahvus** (*nation*)* samuti kasutada suure, isegi mitte ühe-, vaid paljurahvuselise ajaloolis-kultuurilise inimühenduse kohta — Lev Karssavin ei kasutanud asjata terminit **euroopa rahvus** (s.t euroopa oikumeen või euroopa ülikultuur, nagu ütleks P. Bagby).

*Rahvuse mõiste kohta vt Karl Auna artiklit ““Rahvusriigi” kriitika” *Akadeemias* nr 8–9, 1989, lk 1626–1645, 1853–1862. *Toim.*

Seega saab Leedu praegust oksidentaliseerimist kirjeldada kahest aspektist: (1) see on meie kultuuri tõelise kasvu ja arengu konfiguratsiooni peegeldus (ei tohi silmist lasta Leedu emigrante — Leedu diasporaad Läänes) ning tema ajaloolise panoraami laialilootamine selleks, et selgitada Leedu tõelist kohta globaalses läänelikes protsessides; (2) samal ajal on see terve Leedu tsivilisatsiooni avamine maailmale nii, et ühiskonna ja kultuuri avatus ei piirduks ainult majandus- ja poliitikasfääriga. Seega pole Leedu tsivilisatsiooni muutumine tänapäeval (ülestõusmine uueks eksistentsiks ajas ja ruumis) mingil moel meie ühiskonna kunstlik kultuuristamine Lääne tsivilisatsiooni abil. Esmalt tuleb selgitada, mil määral Leedu tsivilisatsiooni kaudu antakse edasi ja levitatakse Lääne ideed koos selle kontseptuaalsete alustega — vabadus, avatus ja ratsionalism — ning Lääne kultuurivorme (linnaplaneering, arhitektuur, intellektuaalkultuur); seejärel on vaja selgitada, kuidas ja mil määral on võimalik Leedu kultuuriloomingut projitseerida õhtumaisesse tsivilisatsiooni ning samal ajal seda lülitada kaasaegsesse Lääne maailma.

Võib tekkida küsimus: miks ma rõhutan vajadust avada meie ühiskond ja kultuur Läänele (okcidentaliseerimise vajadust)? Miks on kõrvale jäetud Ida ja mittekristlik oikumeen? Vastus tuleb kahetine ja samas lihtne: ühelt poolt kuulub Leedu õhtumaisesse tsivilisatsiooni — Lääne kristlikku oikumeeni — objektiivselt, s.t oma ajaloo tõttu, ja on endasse imenud Euroopas toimunud protsesse ja kultuurimõjusid; teiselt poolt on ühiskonna ja kultuuri avatus üks läänelikkuse laade, mis kokkuvõtlikult väljendub liberaalse demokraatia majandus- ja poliitikasfäärides. Nii polegi tarvis jagada moodsat integreeritud maailma kunstlikult Idaks ja Lääneks, Põhjaks ja Lõunaks; neile maailma regioonidele antagu vaid geopoliitiline tähendus. On ütlematagi selge, et ühiskonna ja kultuuri avatus on avatus kogu maailmale. Tõtt-õelda pole erilist mõtet omista-

da maailmaregiooni kontseptsioonile ühtse **inimkonna** ja ühtse **maailmakultuuri** kontseptsiooni rangelt defineeritud kulturooloogilist tähendust. Iga ajalooline kultuur on avatud *par excellence* kõigepealt oma ajaloolis-kultuurilisele **oikumeenile**. Ühelt poolt on seal avatud intellektuaalse ja kultuurimaailma vahetus, vaba informatsioon, vabad kultuurisuhted ja -seosed, ilma milleta oleks võimatu kujutleda tänapäevast ja tulevast maailma; teisalt on seal ka kultuuri, elu- ja mõtteviiside lokaliseeritud vormid, mis ühendavad suuri ajaloolisi ja kultuuri regioone. Selle seisukoha järgi piisab, kui hakatakse selgitama Leedu kultuuriajaloo tõelist sisu — põhilisi kultuurisuundi ja -programme —, et teada saada, millisele tsivilisatsioonile me tõeliselt võiksime end avada. Esimesel juhul tuleks rääkida huvist teiste kultuuride vastu, soovist neid interpreteerida ja mõista; teisel juhul — üht konkreetset **oikumeeni** ühendavast ja sellele iseloomulikust metafüüsilisest liikumisest, ontoloogilisest vektorist ning sotsiokultuurilisest kavandist. Siin peaks saama selgemaks, et õhtumaine tsivilisatsioon ei saa olla Leedule naiivse mimikri objektiks või saavutamatuks ideaaliks, vaid tagasipöördumiseks vabaduse, ratsionalismi ja individuaalsuse (Lääs) kui maailmas orienteerumise süsteemi juurde, mis on kodeeritud Leedu ajalukku ja ajaloolisse kultuuri. Igasse ajaloolisest kultuuri (tsivilisatsiooni) on kodeeritud spetsiifiline nägemus eksistentsist ja maailmast ning seda peegeldades võib igaüks kogeda ühtsust oma individualiseeritud **oikumeeniga**.

Ma tahaksin mõne sõnaga rääkida probleemist või isegi ohust, mis on seotud meie ühiskonna ja kultuuri võimaliku avamisega Läänele ja mis paneb muretsema mitmeid Leedu haritlasi. Selleks probleemiks ja ohuks on panamerikanism, mis vahetas XX sajandil välja klassikalise europotsentrismi, ja sellest otseselt tingitud massikultuur. Pole kahtlust, et massikultuuri laine, mis on Leedut üle ujutamas ja võib-olla lähemas tulevikus ha-

ripunkti jõuab, mõjub postsovetlikule ja posttotalitaarsele, majanduslikust ning kultuurilisest kollapsist raskesti toibuvale Leedule (pole teada, millal ta paraneb) tõeliselt barbariseerivalt ja desorienteerivalt. Kas võiski praeguses situatsioonis midagi muud loota? Suuremale osale meie ühiskonnast ei tähenda Lääs, Lääne-idee ja Lääne liberalism mitte Lääne kultuuri esoteerilist kihti — Euroopa klassikalisi humanitaarteadusi, intellektuaalkultuuri, klassikalisi kunstivorme —, vaid nimelt massikultuuri. Seega ei esinda meie ühiskonna suurema osa silmis Lääne liberalismi ja demokraatiat mitte ülikoolikultuur, mitte akadeemilise, intellektuaalse elu vabadus ja sõltumatus poliitilisest konjunktuurist ega võimalus vabalt end kavandada, luua ja teostada, vaid massikultuuri väljendatud vabadus — vabadus *establishment*'i suhtes, seksuaalne vabadus, vabanemine elu konservatiivsetest imperatiividest ja moraalsetest eelarvamustest. Muide võib meie maal eriti edeneda vabaduse massimõõde ehk negatiivne vabadus. Sovetiseeritud totalitaarses Leedus sümboliseeris Lääne massikultuur kogu aeg vaba maailma ja noorte kontrakultuur, mis hiljem massikultuuri poolt alla neelati, mõjus värskendavalt paljudele tolle aja noorema generatsiooni esindajatele. Ta oli neile vabaduse ja isiksuse autonoomia allikaks, vormides nende eluviisi, tundeid ja mõtteid, pakudes visiooni totalitaarse maailma ühemõõtmelisusele alternatiivsest reaalsusest, hallutsinogeenselt programmeeritud elustiilidest ja teadvusest, isiksuse kaitsmisest monodimensionaalse ja brutaaalse reaalsuse eest. Postsovetlikus ja posttotalitaarses Leedus tulevad selgemalt esile ja hakkavad valitsema totalitaarse juhtimise vormid ning autoritaarse mõtlemise tendentsid koos kõigi võimalike tagajärgedega (**riiklik paternalism**, orjalikkus, rahva pidev kasvatamine ja moraliseerimine eri kõrgusega tribüünidelt, masside lapsik kiindumus poliitilise eliiti, poliitiliste juhtide riituslik kummardamine, peaaegu müstiline andumus karismaatilistele **rahvusliid-**

ritele, ustavate pooldajate ülekaal ja dissidentide takiusamine); Lääne massikultuur ajab oma juured sügavale meie sotsiokultuurilistesse meediasse. Paratamatult see mitte ainult ei sümboliseeri liberalismi, vaid tähistab ka tegevusvabadust, mis Läänes kogu aeg populaarsust võidab (ja mille doktriini järgi riik oma institutsioonidega peab ütleva lahti kõigist pretensioonidest inimeste ja nende käitumise mõjutamisele ning samas kõigist võimalikest kavatsustest kontrollida ja reguleerida inimestevahelisi suhteid, loomulikult välja arvatud õigusemõistmise rakendamine ning ametlike kontaktide reguleerimine vajaduse korral). Ühiskonna säärases olekus õnnestub massikultuuril alati inimesi (ja eelkõige noori) kaasa tõmmata — mitte ainult erilist elurütmi ning liialdatud sensorset ja visuaalset maailmataju sisendades, vaid ka negatiivse vabaduse dimensiooni avardades (vabadus millestki, mitte vabadus millekski). Väga kerge on saavutada negatiivset destruktiivset vabadust (vabadust millestki), mitte aga positiivset vabadust (vabadust millekski). Pole tarvis erilist tahtepingutust ega teadvuse pingelist tegevust — on küllalt, kui avada oma meeled narkootilisele transile, hallutsinogeensele vabadusele, balansseerimisele eri reaalsuste lävel. Seda ei aita saavutada ainult hallutsinogeenid, vaid ka maailma üleolev käsutamine (näiteks kaasaegsete ekraniseeritud linnamuinasjuttude kangelased, kes saavutavad võidu kurjategijate bandede üle, tulevad toime rumalate politseisalkadega, teevad kahjutuks igasuguseid maniakke ning seksuaalselt ja moraalselt väärastunuid) ja rokkmuusikute sisendatav alternatiivne maailmanägemus — eriline eksistentsiaalne rütm ja sensuaalne väljendusviis, mida rokkgrupid vastuvõtvale massile peale suruvad või soovivad. Kõige tähtsam on siin see, et massikultuur ja selle erinevad hierarhilised astmed visualiseerivad inimolendi, teevad temast nähtava olevuse (massikultuuri subjektiks õigupoolest ongi nähtav inimolend) ja see omakorda aitab tal vabaneda mitmesugu-

sest survest. Nii et meie kehva liberalismi ja ebaküpse demokraatia sotsiokultuurilises kontekstis võivad Läänt esindada õhtumaise tsivilisatsiooni kaugeltki mitte väljapaistvaimad nähtused. Ma kardan, et isegi tänapäeval meenutab võitlus Lääne massikultuuri vastu heitlust tuuleveskitega, sest selle suur levik on tingitud mitte ainult kultuuri tehniliste edastamisvahendite arengust ja meie ühiskonna mõningasest liberaliseerumisest, vaid ka meie elu kiirest kommertsialiseerumisest (mis varsti veelgi kiireneb). Selle juured on piisavalt sügaval: kõikides inimsuhete sfäärides **turusuundumuse** kehtestamine (nagu Erich Fromm seda nimetas), mille on tingitud majandusliku ja intellektuaalse võistluse ning riski ja edu saamine elu motivatsiooniliseks jõuks ning avatud ühiskonna teke ise ja selle mõjust tingitud poliitilise elu artifitseerimine (teatraliseerimine, visualiseerimine). Seega pole massikultuur apokalüptiline hävitusvaimu väljendus, vaid pigem üks neist suurtest ja valusatest probleemidest, millega avatud ühiskond paratamatult vastamisi seisab. Pealegi on Lääne riikides kõiki sotsiokultuurilisi sfääre tasakaalustav eliitkiht saamas tõsiseks vastukaaluks massikultuurile; rafineeritud akadeemiline ja intellektuaalne kultuur, klassikalise kultuuri ja kunsti esoteeriliste vormide pärand, on vastukaaluks massikunstitööstusele. Eliitkultuuri kiht muudab massikultuuri kahjutuks mittekommertsiaalsele kunstile, teoreetilisele vaimusfäärile, klassikalise kultuuri traditsioonidele ja säilimisele. Seda kõigepealt. Teiseks, kultuuris pole olemas täiesti staatilisi mudeleid. Endised massikultuurinähtused või isegi massiteadvuse arhetüübid võivad lõpuks esoteriseeruda ja saada eliitkultuurinähtusteks. Piisab, kui nimetada džässi ja rokkmuusika vorme: *free jazz*, mis on esoteriseerunud, ja mitmesugune avangardistlik džäss, (progressiivne) *art rock*. Ja mida öelda nende kultuurinähtuste kohta, mis balansseerivad kõige paradoksaalsemal moel massi- ja eliitkultuuri vahel — näiteks tippспорт, mis kuulub massidele, kui võtta

arvesse tema tööstuslikku ja **etenduslikku** külge, aga on elitaarne korralduse esinduslikkuse ja professionaalsuse poolest. Lõpuks ei tohiks tähelepanuta jätta eliit- ja massikultuuri ilmset lähenemist, nende liitumist kaasaegses filmikunstis. Seega on tarvis selgeks teha ja mõista, mis on massikultuur, see tänapäevakultuuri nähtus ja sfäär *sui generis*. On vaja selle mõistelist analüüsi ning kriitikat. Selle sfääri tõsine ja professionaalne uurimine ei ole kerge, kuni pole Läänele orienteeritud ja Lääne tasemel kultuurisotsiolooge ning -psühholooge, kuni meie maal pole kompetentset ja kaasaegset interpreteerivat sotsioloogiat, rääkimata filosoofilistest ja antropoloogilistest kultuuriuurimustest.

Kuid avatud ühiskonna esimene samm pole mitte avanemine millelegi välisele, vaid iseendale — ülesaamine monotsentrismist ja **tugeva keskuse** kultusest, institutsioonide ja kultuurisfäärade detsentraliseerimine, poliitsentrismi sisseseadmine. Selle eesmärgi saavutamisel on tähtis haritlaste sihipärane hajutamine, mitte nende kontsentratsioon ühte intellektuaalsesse keskusse; akadeemiliste jõudude rotatsioon ja ülikoolikultuuri levitamise võimalused. Avatud maailm sünnib ja formeerub esmalt ühe maa ja kultuuri sees. Alles seejärel kantakse see üle välisele — keskkonnale ja ajaloole. Pole mingit kasu illusioonidest, nagu saaks avatud ühiskonda ja kultuuri luua ainult välismaailmaga arvestades. XX sajandi lõpu Leedu peaks saama avatud ühiskonna ja kultuuri asupaigaks ning nende loojaks. Teist teed edukaks arenguks ja lülitumiseks tsiviliseeritud maailma lihtsalt ei ole olemas.

Oskar Kallis. KALEVIPOEG LAUDU KANDMAS
(1914)

MILLEGA MATEMAATIKUD TEGELEVAD JA MIKS?

Algarvud

Serge Lang

Tõlkinud Toomas Kiho

Peaaegu igal laupäeval oktoobrist juunini on publik palutud *Palais de la Découverte*'i (Pariisi Loodusteaduste Muuseum), kus esitatakse väljapaistvaid loenguid mitmesugustel teadusaladel.

Nii oli meil au esitleda maailmakuulsat matemaatikut professor Serge Langi tema lühikese Pariisis veedetud aja jooksul. Ta on enam kui kahekümne seitsme matemaatikaraamatu autor, mis on pühendatud nii õpetamisele kui teaduslikule uurimisele. Serge Langile ettepanekut tehes tundsin teda ta nime ja mõne töö põhjal. Seetõttu polnud kahtlust, et tegemist tuleb puhtalt matemaatilise üritusega.

Jäi vaid üks kahtluseiva — on ta ka hea kõnemees? Kas ta teab, kuidas leida kontakti suure mittematemaatikutest koosneva kuulajas-konnaga? Kui ma neist mõtteist pisut enne ettekande algust kohvikus istudes lektorile kõnelesin, teatas ta, et hea õpetaja pole mitte ainult oma ala asjatundja, vaid ka näitleja, kes tunnetab publiku reaktsiooni. Ta lisas veel, et on väga rõõmus uut laadi kogemuse üle — rääkida matemaatikast inimestega, kes pole üliõpilased, ning selgitada neile, mis matemaatika on, nendega koos "matemaatikat tehes".

"Ja," lisas ta naerdes, "pange tähele, mis juhtub!" Ning ma nägin! Ettekanne läks imehästi korda! Loomulikult oldi üllatunud, et niisama

Serge Lang, *Fait des Maths en Public*. — *Revue du Palais de la Découverte*, 1984; What does a mathematician do and why? — *The Beauty of Doing Mathematics*, New York: Springer, 1985, pp. 1–27; Womit beschäftigt sich ein reiner Mathematiker und warum? — *Faszination Mathematik*, Leipzig: BSB B. G. Teubner, 1989, S. 11–39. Avaldatakse autori loal.

kuulamise asemel tuli ka osaleda, siiski nakatas Serge Langi vaimustus juba mõne minuti pärast ning dialoog võis jätkuda.

Jäid üksnes väljaandmisega seotud küsimused. Tehniliselt viimistletud variandi asemel tundus parem publitseerida kogu ettekande tekst koos sellele järgnenud küsimustega, piirdudes vaid minimaalsete parandustega. Tegelikult tundus mulle kasulik säilitada lisaks matemaatilisele sisule ka ettekande dünaamilist kvaliteeti nii palju kui võimalik ning miks mitte ka tema näitlejameisterlikkust. Selle üle ei tohiks nuriseda ei need, kes olid tol õhtul kohal, ega ka populariseerijad või pedagoogid.

Niisiis saatsin Serge Langile esialgse variandi — mahakirjutuse loengu lindistuselt. Serge Lang mitte üksnes ei kontrollinud teksti hoolikalt ja täpselt (mis on üks tema iseloomujooni), vaid tippis selle ka ümber. Seda tehes pidi ta õppima käsitsema meie arvuteid, ainsaid, millel oli ameerika klaviatuur! Nii ta käis iga päev enam kui nädala jooksul, leplik teatud paranduste suhtes, kompromissitu stiili osas, ot-sides sobivamaid väljendeid ning lisades mõne täpsustuse, nt Riemanni hüpoteesi kohta ja lühikese kirjanduse loetelu käsitletud teemade kohta.

Jean Brette

Matemaatikaosakond,
Palais de la Découverte

LOENG

Niisiis, lugupeetud kuulajad, ma arvan, et räägin üldistest asjadest nii umbes kümme minutit ja pärast seda püüame koos matemaatikat teha. Juttu tuleb sellest, mida ütleb ka pealkiri: “Mida puhas matemaatik teeb ja miks?”

Et miks, seda on väga raske üldiste sõnadega selgitada, nagu ka seda, mida me teeme. Näiteks tarvitatakse sõna “matemaatika” paljude tegevuste kohta, millel omavahel pole aga palju ühist. Olen kindel, et see sõna tähendab eri inimestele väga erinevaid asju. Näiteks teie, proua (*Serge Lang osutab ühele daamile kuulajakonna hulgast*), mida tähendab “matemaatika” teile?

DAAM. Abstraktseid arve, arvudega ümberkäimist.

SERGE LANG. Tegelikult võib teha matemaatikat ka üldse arve kasutamata, nagu näiteks geomeetria või ruumide matemaatika. On tõsi, et näites, mille ma teile matemaatikast pisut hiljem toon, kasutan ma arve, kuid sellises seoses, mis, ma arvan, erineb sellest, mida

teie mõtlesite. Ja teie meelest, härra, mida tähendab “matemaatika”?

HÄRRA. Struktuuridega ümberkäimist.

SERGE LANG. Jah, kuid millistega? On ju palju struktuure, mis pole matemaatilised. Matemaatika ei ole ainuüksi küsimus struktuuridest. Näiteks kui te tegelete füüsikaga, kasutate ju samuti mingeid struktuure. Õigupoolest tarvitatakse sõna “matemaatika” paljudes eri seostes. On matemaatika, mida tehakse alg- ja keskkoolis. On arvutimatemaatika, mida rakendatakse kommunikatsiooniülesannetes. Kui tegelete füüsika või keemiaga, kasutate matemaatikat kirjeldamiseks empiirilist reaalsust. Kuid seda, millest ma täna kõnelda kavatsen, nimetan ma “puhtaks matemaatikaks”, mida tehakse vaid puhtteetilisest vaatekohast. Selline matemaatikategemine on väga erinev empiirilise maailma uurimisest. See on erinev empiirilise maailma kirjeldamisest või klassifitseerimisest matemaatiliste mudelite abil. Eksperimentaalteadlane, kes püüab maailmas süsteemsust tabada, teeb valiku hulga võimalike mudelite vahel, et leida need, mis sobivad kõige paremini empiirilise maailmaga, eksperimentide maailmaga. On palju puhast matemaatikat, mida ei kasutata empiirilise maailma uurimisel ning mida hinnatakse ainult tema ilu pärast. Nii on see olnud igavesti, sajandeid, alates sellest, kui tekkisid kultuurid — araabia, india või ükskõik mis. Ka kreeklased tegid matemaatikat ilu pärast.¹

On õige, et matemaatika mõne osa juured on empiirilises maailmas, kuid suurem osa matemaatikat tehakse sõltumatult nendest juurtest. Sellist seisukohta on väljendanud teisedki matemaatikud ja ma tahan teile midagi sellest ette lugeda, mida on öelnud teised ma-

¹ See ei välista seda, et nad tegid ka praktiliselt rakendatavat matemaatikat. Kõik on ühel meelel, et füüsika, keemia ja bioloogia tuleks liigitada loodusteaduste alla. Otsustada, kas ka “puhas matemaatika”, mida siin kirjeldan, sinna samasse kuulub, on terminoloogiline küsimus, mida ma ei tahaks siin käsitleda.

temaatikud, näiteks matemaatika tegemise ja rakendusmatemaatika vahekorra kohta.

Jacobi, kes oli 19. sajandi matemaatik, kirjutas Legendre'ile:²

“Lugesin rahuldustundega härra Poissoni ettekannet mu töö kohta ning arvan, et võin sellega rahul olla [---], aga härra Poissonil poleks tarvitsenud ära tuua üht härra Fourier' kaunis kohatut lauset, kus ta meile — Abeli-le ja mulle — ette heidab, et me pole eelistanud tegelda soojusvooga. On tōsi, et härra Fourier' meelest on matemaatika peaülesanne avalik kasulikkus ja loodusnähtuste seletamine. Temasugune filosoof peaks teadma, et teaduse ainukeseks sihiks on inimvaimu au ja ses mõttes on arvuteooria probleemid samaväärsed küsimustega maailmasüsteemist.”

Artiklis, mis ilmus 1948. aastal F. Le Lionnais' toimetatud kogumikus *Les grands Courants de la Pensée Mathématique*, viitas André Weil (üks meie sajandi suuri matemaatikuid) Jacobile sellises seoses:

“Aga kui me Panurgi kombel oraaklile liiga ebadiskreetseid küsimusi esitame, vastab oraakel meile nagu Panurgilegi: “Trinck!” Nōuanne, mida üksnes matemaatik meelsasti järgib, rahul sellega, et oma janu teadmislätteil ise kustutada võib, rahul sellega, et need lätted ikka nii puhtalt ja külluslikult voolavad, kuna teised rāpase tegelikkuse mudastes ojades sonkima peavad. Nii et kui talle ta uhket hoiakut ette heidetakse, kui tal soovitakse pōörduda tegelikku maailma, kui talt päritakse, mispärast ta oma kõrgele jäämäele kindlaks jääb, kus keegi peale temasuguste talle järgneda ei suuda, vastab ta koos Jacobiga: “Inimvaimu au nimel!””³

²Dateerimata, postitempli kuupäev 2. juuli 1830, *Collected Works of Jacobi*, Vol. 1, p. 454.

³Originaal on muide väga kirjanduslikus prantsuse keeles:

“Mais si, comme Panurge, nous posons à l'oracle des questions trop indiscretes, l'oracle nous répondra comme à Panurge: Trinck! Conseil

Olgu, see on kirjandus. Lisaks on see veel pom-pöösne stiil, mis ei anna Jacobi mõtteid õigesti edasi. Mainida teisi, kes "rääpase tegelikkuse mudastes ojadest sonkima peavad", pole täpisealt seesama mis öelda, et "arvuteooria probleemid on samaväärsed küsimustega maailmasüsteemist". Mujal on Weil oma matemaatikaga tegelemise põhjusi teistmoodi kirjeldanud. "Pour la Science'is" ("Scientific Americani" prantsuskeelne variant) novembris 1979 avaldatud intervjuus ta sõnab:

"Plutarchose järgi on töötamine oma nime surematuse tagamiseks üllas aade. Juba noorpõlves lootsin ma, et mu töö saavutab teatud koht matemaatika ajaloos. Kas selline motivatsioon pole niisama üllas nagu püüd saada Nobeli preemiat?"⁴

Niisiis pole juttu mitte inimvaimu aust, vaid iseenda vaimu omast. Ma arvan pigem, et matemaatikaga tegeldakse selle töö meeldimise pärast ning — mis veelgi loomulikum — tehakse ikka seda, mille peale õnnekombel annet on, ja andekas ei olda tavaliselt mitmel alal. Ma pean lisama, et mina tegelen matemaatikaga ka seetõttu, et see on raske, ja et ta on väga ilus väljakutse vaimule. Ma tegelen matemaatikaga, et tõestada iseendale, et ma olen võimeline seda väljakutset vastu võtma ning selle ka alistama.

aquel le mathématicien obéit volontiers, satisfait qu'il est de croire étancher sa soif aux sources même du savoir, satisfait qu'elles jaillissent toujours aussi pures et abondantes, alors que d'autres doivent recourir aux ruisseaux boueux d'une actualité sordide. Que si on lui fait reproche de la superbe de son attitude, si on le somme de s'engager, si on demande pourquoi il s'obstine en ces hauts glaciers où nul que ses congénères ne peut le suivre, il répond avec Jacobi: 'Pour l'honneur de l'esprit humain!'

⁴Weil on seda teemat puudutanud juba 1976. a Helsingis peetud Rahvusvahelisel Matemaatika Kongressil ja see on avaldatud ka tema kogutud teoste kolmandas köites (*Collected Works*, Vol. III): "Et inimkonda kannustaks üha kõrgematele saavutustele väljavaade igavesele aule, on teadagi antiikajast tuntud klassikaline teema. See paistab küll meid vähem mõjutavat kui meie esivanemaid, kuid kogu oma mõjujõudu pole ta ikkagi minetanud."

Nii on siis lugu matemaatika tegemisega, kuid see ei tähenda, et keegi oleks õnnetu, kui tema tehtud matemaatika on küllalt hea, et seda kirjutada ajaloo raamatusse. Muidugi oleksid kõik minu tuttavad matemaatikud üliõnnelikud, kui nad teeksid matemaatikat sellisel tasemel. Õnnelikud on nad selle võimaliku au pärast, mis nad sellest saada võiksid, nad on õnnelikud, kui saavad jäädvustada oma nime matemaatikasse. Aga ma ei ütleks, et nad tegelevadki matemaatikaga spetsiaalselt sel eesmärgil või et nad end just seepärast matemaatikale pühendavad, ükskõik kas nad on siis puhtad matemaatikud või rakendusmatemaatikud.

Kui ma teilt küsin, mida tähendab teile muusika, kas vastaksite: "Nootidega manipuleerimist"? Puhta matemaatikaga tegelemine on midagi hoopis muud kui manipuleerimine. Et selgitada puhta matemaatikaga tegelemise põhjusi esteetiliselt seisukohalt, pean tooma teile ühe näite. Kuid püüdes näidata teile, mis matemaatika on, kui te olete ise väljaspool seda, satun samasugustesse raskustesse nagu siis, kui tahaksin selgitada mõnele muistsele jaapanlasele või hindule, kellel ialgi pole olnud pistmist Euroopa kultuuriga, mis asi on Beethoveni sümfoonia või Chopini ballaad. Kui võtta keegi, kellele on meie kultuur täiesti võõras ning kes on pealekautba veel kurt, kuidas te suudaksite seda inimest panna mõistma, mis on Beethoveni sümfoonia või Chopini ballaad? See ei ole võimalik. Ka kui see isik pole kurt, vaid võimeline kuulama, on see siiski peaaegu võimatu, kui tal puudub kontakt Euroopa kultuuriga, kui ta pole neid palasid korduvalt kuulnud. See muusika on liiga teistmoodi kui jaapani või india muusika, seda mängitakse teiste pillidega, teistsuguse orkestratsiooni ja rütmiga. Niisiis on suuri raskusi selgitamisega, millest üldse jutt käib. Ja vastupidi, koto- või sitarikontserte on siin Pariisis üsna harva ning need puudutavad vaid vähest hulka inimesi.

Peale selle on olemas üldesteetiline probleem — mõ-

nele võib mõni asi meeldida ja teine mitte. On inimesi, kellele meeldib Brahms, aga Bach ei meeldi; kellele meeldib Bach, aga ei meeldi Chopin; kellele meeldib Chopin, aga ei meeldi Dowland (Shakespeare'i kaasaegne inglise helilooja, kes on loonud palu ja laule lautole).

Kuidas te selgitaksite kellelegi, milline on mõni Dowlandi laul või Chopini ballaad, ilma et laseksite neil seda kuulata? See on võimatu! Ja muidugi on palju kergem lasta teile natukene muusikat kui teid matemaatikaga tegelema panna, sest muusika kuulamise ajal olete ju passiivses seisundis. Te olete muusikalises esteetikas sees ning aktiivne osa jääb teie eest heliloojale ja esitajale. Kuid matemaatika tegemiseks on teil vaja hoopis suuremat keskendumist ja ühtlasi isiklikku pingutust. Veelgi enam, selleks et teid matemaatikat tegema panna, pean ma leidma mingi teema, mis on küllalt sügav, mis on tõeline matemaatika ja sellisena ka matemaatikute poolt tunnustatud. Petta ma ei saa, aga ma pean suutma selletada asju keeles, millest saavad aru kõik. On üsna vähe selliseid teemasid; siiski ma pean tegema valiku, mis mõnele võib-olla meeldib ja mõnele mitte.

Teema peaks olema küllalt sügav ka sellepärast, et te mõistaksite, miks mõni inimene tegeleb matemaatikaga kogu elu ja jätab ehk maha oma abikaasa või lapsed või Jumal teab mille. Muide, lubage mul teile ette lugeda paar lauset Legendre'i kirjast Jacobile, kes oli äsja suhteliselt kõrges eas abiellunud:

"Palju õnne sel puhul, et pärast küllalt kauaseid kogemusi kohtasid noort neidu, kellest sa arvad, et ta teeb su igavesti õnnelikuks. Sa olid parajas abiellumiseas. Mees, kellel on määratud veeta palju aega oma kabinetis, vajab kaaslast, kes tegeleks kõigi majapidamise üksikasjadega ning säästaks abikaasat igapäevamuredest, millega mees toime ei tuleks."

See lause kõlab naljakalt, iseäranis meie "vabameelsel" ajal.

Hästi, oleme nüüd juba kümme minutit üldist juttu

Algarvud

ajanud, sellest piisab. Nüüd tegelgem matemaatikaga. Teema valimiseks on kaunis ahtad võimalused — peaaegu ainuvõimalikult peab see teema käsitlema arve. Ja see puudutab algarve.

Kes on midagi algarvudest kuulnud? (*Kuulajaskond reageerib mitut moodi ja annab mitmesuguseid vastuseid.*) Kas peaaegu kõik või mitte keegi? Tõstke käsi üles. Kes ei ole kunagi algarvudest midagi kuulnud? (*Peaaegu kõik on üht-teist algarvudest kuulnud ning teavad umbkaudu ka, mida see sõna tähendab.*) Näiteks teie, proua, mis on algarvud?

DAAM. 1, 3, 5, 7...

SERGE LANG. Ei! Need on paaritud arvud. Mina pean silmas aga algarve, s.t 2, 3, 5, 7, 11, 13. Mis on järgmine?

DAAM. 17, 19...

SERGE LANG. Väga hea, te teate, mis on algarvud.

DAAM. Ma unustasin 2.

SERGE LANG. Jah, teil on õigus. Mina sain teist valesti aru. Kuid kokkuleppeliselt ei nimetata 1 algarvuks. Niisiis, algarvuks nimetatakse arvu, mis ei ole väiksem kui 2 ja mis jagub ainult iseenda ja 1-ga.

Arv 4 ei ole algarv, sest $4 = 2 \times 2$.

6 ei ole algarv, sest $6 = 2 \times 3$.

8 ei ole algarv, sest $8 = 2 \times 4$.

9 ei ole algarv, sest $9 = 3 \times 3$.

Ja nii edasi. Me oleme leidnud juba algarvud kuni 19-ni. Sellele järgnevad 23, 29, 31, 37...

Nüüd üks küsimus algarvude kohta. Kas neid on lõpmatult palju või neid on lõplik arv?

DAAM. Jaa, lõpmatult palju.

SERGE LANG. Väga hea. Kuidas te seda tõestate?

DAAM. Ma ei tea.

SERGE LANG. (*Osutab ühele noormehele.*) Teie, kas te teate, kuidas seda tõestada?

NOORMEES. Matemaatikud on neid avastanud miljonite kaupa.

SERGE LANG. Ei, ma ei pea silmas miljoneid, mind huvitab selle tõestamine, et nende jadal ei ole lõppu.

(*Kuulajaskonnast kostab "bruhhahaa", pakutakse mitmesuguseid tõestusvariante.*)

SERGE LANG. Kas teie olete matemaatik? Jah? Hea küll, ma palun matemaatikuid kuulajate hulgast, et te midagi ei ütleks. Ma ei räägi praegu nendele. (*Naer.*) Muidu on see petukaup.

Ma väidan, et algarve on lõpmatu hulk. See tähendab, et nende jadal ei ole lõppu. Ja ma kavatsen selle teile tõestada, sest on olemas üks väga lihtne ja väga vana tõestus, mida omistatakse Eukleidesele. Kreeklased tegid seda nii.

Alustagem ühe tähelepanekuga. Võtame mingi täisarvu, näiteks 38, mille ma võin kirjutada kujul 2×19 , kus 2 ja 19 on algarvud. Nii on 38 kahe algarvu korrutis. Kui ma võtaksin 144, võiksin kirjutada

$$144 = 12 \times 12 = 3 \cdot 4 \cdot 3 \cdot 4 = 3 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 2.$$

Taas on see algarvude korrutis ning mõne neist olen ma kirjutanud mitu korda. Igal juhul saan ma iga täisarvu esitada algarvude korrutisena. Sest kui mul on täisarv N , mis on suurem kui 2, siis on N kas algarv või saab teda esitada kahe väiksema arvu korrutisena. Ka kumbki neist kahest väiksemast arvust on kas algarv või siis esitatakse kahe veelgi väiksema arvu korrutisena. Sedasama mõttekäiku jätkates jõutakse lõpuks vaid algarvudeni.

Nüüd asugem kreeklaste tõestuse juurde algarvude jada lõpmatuse kohta. Me tõestame, et kui oleme oma meelet reastanud kõik algarvud 2-st algarvuni P

$$2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, \dots, P,$$

leidub ometi alati algarv, mis meie reas puudub. Meie arutluskäik on järgmine. Ma korrutan kõik algarvud selles reas. Saan mingi arvu, millele liidan 1. Olgu sedaviisi saadud uus arv N . Niisiis on meil

$$N = (2 \cdot 3 \cdot 5 \cdot 7 \cdot \dots \cdot P) + 1.$$

Siis võib see N olla algarv või mitte. Kui N on algarv, oleme konstrueerinud ühe uue algarvu, mis puudus meie reas, sest ta ei võrdu ühegi reast 2 kuni P . Kui N pole algarv, saame ta esitada algarvude korrutisena. Muuseas, võime kirjutada, et $N = qN'$, kus q on algarv, millega N jagub. Kas q võib olla võrdne mõne algarvuga 2-st P -ni?

INIMESED KUULAJASKONNAST. See on uus algarv.

SERGE LANG. Miks? Las keegi vastab. Noormees, teie seal.

NOORMEES. Teiste puhul ei jaguks täpselt.

SERGE LANG. Õige, jagades N -i q -ga, ei ole mingit jääki, kuid jagades N -i mõne algarvuga meie reast 2 ja P vahel, saaksime jäägi 1. Sedaviisi oleme leidnud uue algarvu, mis meie reas puudus. See tähendab, et ei ole võimalik koostada kõikide algarvude lõplikku rida, mida oligi tarvis tõestada.

Nüüd edasi, kuidas jagunevad algarvud kõigi arvude hulgas? Kas on mingit reeglit, mille järgi selle teada saaksime? Kuidas jaotuvad nad kõigi täisarvude hulgas?

HÄRRA. Neid on miljoneid.

SERGE LANG. Kindlasti on, neid on miljardeidki, kuid see pole see, mida küsisin. Näiteks, kui palju on algarve, mis on väiksemad kui 10 000, ligikaudu? Kas te oskate sellele vastata?

KEEGI. Need võib kokku lugeda.

SERGE LANG. See on õige, aga kui ma oleksin küsinud väiksemaid kui 1 000 000 või mingi suvaline arv x ? Esitagem küsimus teisiti. Kas on olemas valem, mis

annaks x -st väiksemate algarvude arvu? Kes ütleb jah? Ligikaudne valem. (*Kuulajaskonna hulgas on kahtlusi, kommenteeritakse segiläbi.*) Hea küll, see on keeruline. Ma peaksin algarve lähemalt kirjeldama. Ärgem tegelgem sellega enam praegu. Lähme parem edasi, esitaksin teile teist tüüpi küsimusi algarvude kohta. Nimelt nende kohta, mida nimetatakse kaksikalgarvudeks.

Näiteks:

3 ja 5 vahe on 2;

5 ja 7 vahe on 2;

11 ja 13 vahe on 2;

17 ja 19 vahe on 2;

29 ja 31 samuti.

Neid kutsutakse ilmselt põhjendatult "kaksikalgarvudeks".

Nüüd — kas seda tüüpi algarve on lõpmatu hulk, kas kaksikalgarve on lõpmatult palju?

Kes ütleb jah? Tõstke käsi. (*Tõusevad mõned käed.*)

Kes ütleb ei? (*Teised käed tõusevad.*)

Kes on targu vait? (*Tõuseb palju käsi. Naer.*)

Kelle meelest on see küsimus huvitav?

KUULAJASKOND. Jaa, see on huvitav. (*Paljud kõnelevad korraga.*)

SERGE LANG. Loomulikult võib ta teile meeldida või mitte. Muuseas, matemaatikud peavad seda harilikult huvitavaks probleemiks. Jaa, te näete, et see on tõesti probleem. Mitte keegi ei tea vastust. Kui teie leiate vastuse, kirjutaks teist Plutarchos, te teeksite matemaatika ajalugu. Tegelikult arvatakse, et neid on lõpmatu arv; selle kohta võib öelda aga veelgi enam. Võib püüda aru saada, miks kaksikalgarve on lõpmatu arv.

KEEGI. Kas ka kolmikalgarve on lõpmatu arv?

SERGE LANG. See on huvitav küsimus. Kas te oskate sellele kohe vastata?

HÄÄLED KUULAJASKONNAST. Jah, ma arvan, et neid on lõpmatu arv.

SERGE LANG. Ettevaatust! Püüdkem lisada meil juba olemasolevatele kaksikutele kolmandat.

3	5	7
5	7	9
11	13	15
17	19	21
29	31	33
jne.		

KEEGI. 21 ei ole algarv.

SERGE LANG. Jah. Mida te panete tähele nende kolmikute juures? Esimene — 3, 5, 7 — on. Aga mis siis juhtub? Te ei tea? Vaadale tähelepanelikult: 9, 15, 21, 33...

KUULAJASKKOND. Need on kordsed...

SERGE LANG. Psst! Teie, härra seal. (*Kõhkvel. Härra ei vasta midagi.*) Neil arvudel on omadus, et nad jaguvad kõik 3-ga. On väga lihtne näidata, et igas selises paaritute arvude kolmikus on üks, mis jagub 3-ga. Seega ei saa algarvukolmikuid olemas olla.

KUULAJASKKOND. Välja arvatud esimene — 3, 5, 7.

SERGE LANG. Loomulikult välja arvatud esimene, aga ka selles on üks 3-e kordne, kuid 3 on algarv; ja rohkem ei ole ühtki sellist.

Läheme tagasi algarvude juurde, algarvupaaride juurde, kui soovite. Püüdkem taibata, miks neid peaks olema lõpmatu arv. Kuid veel enne mingem tagasi küsimuse juurde, mitu algarvu on x -st väiksemad? Ligi-kaudne valem.

Hea küll, võtkem kõik täisarvud kuni x -ni:

$$1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, \dots, x.$$

Nende hulgas on paarisarve ja paarituid arve. Mida tähendab, et arv on algarv? See tähendab, et ta jagub

ainult iseenda ja 1-ga. Seetõttu ei saa algarv olla kindlasti mitte paaris.

KUULAJASKOND. Välja arvatud 2.

SERGE LANG. Muidugi, välja arvatud 2. Hästi, kui palju on paarituid arve kuni arvuni x ?

HÄÄLED KUULAJASKONNAST. Pooled.

SERGE LANG. Umbes pooled. Õigus, $x/2$. See on x -i mingi murd. x -st väiksemate algarvude arv võrdub mingi murru ja x -i korrutisega. Ja see murd sõltub x -st. See ongi see murd, mida me püüame praegu leida.

Olgu, niisiis on kõigi täisarvude hulgas 1, 2, 3 kuni x umbes pooled paaritud arvud, seega ei jagu 2-ga. Kui paljud paaritute arvude hulgast ei jagu 3-ga?

KUULAJASKOND. Kolmandik.

SERGE LANG. Ei, üks kolmandik jagub 3-ga ja kaks kolmandikku ei jagu. Nõus? Kirjutagem $2/3$ kujul $(1 - 1/3)$. Hästi. Kui paljud ülejäänutest ei jagu 5-ga?

HÄÄL KUULAJASKONNA HULGAST. $1 - 1/5$.

SERGE LANG. Kas te olete matemaatik? Jah? Siis vaikige. See on pettus. See ei ole ilus. Kui palju on nüüd üle jäävate hulgas neid, mis ei jagu järgmise algarvuga?

KUULAJASKOND. $1 - 1/7$.

SERGE LANG. Hästi. Ja lõpuks, mida meil on vaja, et teha kindlaks, kas arv on algarv või mitte? Meil on vaja, et nad ei jaguks mitte ühegi algarvuga alates 2-st kuni... kuhugimaani. Niisiis peame leidma korrutise

$$\frac{1}{2}\left(1 - \frac{1}{3}\right)\left(1 - \frac{1}{5}\right)\left(1 - \frac{1}{7}\right)\dots,$$

mis peab minema kuni... milleni?

KUULAJASKOND. Viimase algarvuni enne x -i.

SERGE LANG. Jah, kuid võib saada ka lihtsalt. Kuid igatahes, halvimal juhul on see

$$\text{kõigi tegurite } \left(1 - \frac{1}{p}\right) \text{ korrutis,}$$

kus p läheb kuni x -ni. See on ligikaudu see x -i murd, mis näitab kõigi algarvude arvu.

Aga tegelikult polegi tarvis minna kuni x -ni. Mul piisab minna vaid x -i ruutujuureni, mida tähistatakse \sqrt{x} . Sest kui oletada, et mingi x -st väiksem arv, mis pole algarv, jagub mingi suurema algarvuga kui \sqrt{x} , siis ta jagub kindlasti ka mingi \sqrt{x} -st väiksema algarvuga.⁶ Seetõttu võime sellise arvu elimineerida, kui oleme leidnud tema väikseima algarvulise teguri. Aga kui x on suur ja p asub \sqrt{x} -i ja x -i vahel, on murd $(1 - 1/p)$ väga lähedane 1-le. Saab näidata, et nende korrutis võetuna üle kõigi p -de, kus $\sqrt{x} \leq p \leq x$, on lähedane $1/2$ -le. Et lihtsustada valemeid, ma kirjutan siiski jätkuvasti $(1 - 1/p)$ -de korrutise kõigi $p \leq x$ jaoks. Et saada parim lähend või parim võimalik lähend, pean ma niikuinii seda korrutist korrutama mingi konstandiga, mida on keeruline määrata ning mis kajastab varjatuid suhteid kui see, mida me just kirjeldasime.

Praegu ma arutlen ligikaudselt ja võtan aluseks saadud korrutise. See annab meile ligikaudu x -i murru, mis annab x -st väiksemate algarvude arvu. See x -i murd on küllaltki müstiline, kuid selle abil saame siiski mingi ettekujutuse sellest, mis juhtub. Näiteks, kas see murd on konstant? Selge, et ei ole. Mida kaugemale me läheme, seda väiksemaks see muutub. Kui ma võtan väga suure x -i, on see murd väike. Kui kiiresti ta väheneb,

⁶Selle väite kohta esitan mõne detaili. Olgu N väiksem või võrdne x -ga. Oletame, et N on kordarv, $N = pN'$, kus p on suurem kui \sqrt{x} . Siis $N' = N/p$ ja N' on väiksem kui \sqrt{x} . Kui q on N' -i algarvuline tegur, siis on ta muidugi väiksem kui \sqrt{x} ja on ühtlasi ka N -i tegur.

pole selge. Üldsegi pole selge see, kuidas see korrutis käitub. Ja nüüd ma olen pigis. Ma annan teile mingi vastuse hiljem, aga ma ei saa seda siin tõestada, sest see oleks liiga tehniline.

Seda korrutist analüüsida on keeruline, kuid selle leidmise teel oleme teinud tubli sammu edasi, oleme saanud x -i mingi murru, mis x -i kasvades kahaneb.

Matemaatikud kasutavad korrutise tähistamiseks märki

II.

Me märgime kõigi tegurite $(1 - 1/p)$ korrutist, mis on võetud üle kõigi algarvude p , mis on väiksemad või võrdsed x -ga, sümboliga

$$\prod_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right).$$

Sel juhul on algarvude arv, mis $\leq x$ võrdne

$$\prod_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right) \cdot x.$$

Et seda avaldist kogu aeg kirjutada on tülikas, väljendame selle üheainsa sümboliga: $F(x)$ (F tähendab fraktsiooni, murdu, ja see sõltub x -st). Niisiis

$$F(x) = \prod_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right).$$

Selle lühendi abil võime kirjutada, et algarvude arv, mis $\leq x$ on ligikaudu

$$F(x)x,$$

ja see avaldis on lihtsam.

Nüüd püüdkem sedasama analüüsi kohaldada kaksikalgarvudele. Kas on midagi, mis juhtub kaksikalgarvudega, kuid ei juhtu kõigi algarvudega? On üks lisa-piirang: kui p on algarv, peab ka $p + 2$ olema algarv. Võtame kõik arvud

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, kuni x .

Umbes pooled neist on paaritud. Niisiis saame jälle teguri $1/2$. Nüüd vaadeldgem neid, mis ei jagu 3-ga; kirjutame iga arvu alla jäägi, mille me saame 3-ga jagamisel.

1 2 3 4 5 6 7 8 9...

1 2 0 1 2 0 1 2 0...

Et p ei tohi jaguda 3-ga, saame pärast 3-ga jagamist jäägi kas 1 või 2. Meil on kaks võimalust.

Kaksikalgarvude puhul peavad p ja $p + 2$ mõlemad olema algarvud. Niisiis ei jagu mitte ainult p , vaid ka $p + 2$ ei jagu 3-ga. See tähendab, et kui jagame p 3-ga, peab jääk olema...

KUULAJASKOND. Erinev 1-st.

SERGE LANG. Jah, sest kui jääk oleks 1 ja me liidaksime meie arvule 2, siis jaguks $p + 2$ 3-ga. Nii olemegi leidnud p jaoks uue tingimuse, et pärast 3-ga jagamist peab jääk olema 2. Vastupidi sellele, mida me enne tegime, kui välistasime ühe võimaluse, välistame nüüd kaks võimalust. Niisiis algab meie korrutis nüüd nii:

$$\frac{1}{2}\left(1 - \frac{2}{3}\right).$$

Nüüd teeme sellesama läbi 5 puhul. Kui me jagame täisarvu 5-ga ja see täisarv ei jagu 5-ga täpselt, on neli võimalikku jääki, nimelt 1, 2, 3, 4. Nende jaoks kehtib samuti, et $p + 2$ ei jaguks 5-ga. Seega, kui palju võimalikke jääke meil on? Teiste sõnadega, milline ei tohi olla jääk, kui $p + 2$ ei tohi jaguda 5-ga?

KUULAJASKOND. 3.

SERGE LANG. Jah muidugi, kui me mingi täisarvu jagame 5-ga, peab jääk erinema 0-st ja 3-st. See annab meile teguri

$$\frac{3}{5} \text{ või } \left(1 - \frac{2}{5}\right).$$

Järgmine on 7, ma tahan kirjeldada täisarve, mis ei jagu 7-ga ja on sellised, et kui ma liidan 2, siis ka $p+2$ ei jagu 7-ga. Sel juhul ma pean kõrvale jätma 7 kordsed ja lisaks need, mille jääk pärast 7-ga jagamist on 5. Seega järgmine tegur on...

KUULAJASKOND. $(1 - 2/7)$.

SERGE LANG. Suurepärane. Seetõttu tuleb otsitav murd korrutis

$$\frac{1}{2} \prod \left(1 - \frac{2}{p}\right),$$

mis on võetud üle kõigi algarvude, mis ≥ 3 ning väiksemad või võrdsed x -ga. Kui me vaatlesime kõiki algarve ilma lisapiiranguteta, jõudsimme kõigi $(1 - 1/p)$ -tüüpi murdude korrutiseni. Nüüd lisatingimusel, et $p + 2$ on algarv, jõuame $(1 - 2/p)$ -tüüpi murdude korrutiseni. See kõik on väga ligikaudne, kuid annab mingisuguse ettekujutuse sellest, kui palju on olemas kaksikalgarve. Nüüd oletus:

Oletus. Kaksikalgarvude arv, mis on väiksemad või võrdsed x -ga, on ligikaudu

$$\frac{1}{2} \prod_{3 \leq p \leq x} \left(1 - \frac{2}{p}\right)x.$$

Siingi sõltub korrutis x -st. See korrutis on x -i funktsioon, aga mitte konstantne funktsioon nagu $4/5$ või $1/12$. Nagu ennegi, tähistame selle korrutise lühidalt, niisiis olgu

$$F_2(x) = \frac{1}{2} \prod_{3 \leq p \leq x} \left(1 - \frac{2}{p}\right),$$

nii et kaksikalgarvude arv $\leq x$ võrdub ligikaudu $F_2(x)x$ -ga. Nüüd oleme samasuguses olukorras nagu enne, kui kõiki algarve kokku lugesime, ning meil jääb üle ainult analüüsida seda korrutist, mis on võetud üle algarvude, olgugi et me tegelikult just algarve loendada tahame. See on natuke surnud ringi moodi, aga mitte päriselt.

Sellest korrutisest saame mõndagi teada; seda korrutist on võimalik välja arvutada. Olgugi et murd

$$\frac{1}{2} \prod_{3 \leq p \leq x} \left(1 - \frac{2}{p}\right)$$

x -i kasvades kahaneb, on ta siiski küllalt suur, aga ma peaksin selgitama, mida tähendab "küllalt suur". Nüüd olen ma aga plindris, sest seda saab seletada ainult n -ö edasijõudnute sõnavara abil, suuremate matemaatiliste eelteadmiste põhjal. Siiani ajasin läbi vaid aritmeetika põhireeglitega, mis viiendas klassis selgeks saadakse. Aga proovime siiski kuidagimoodi!

Kes on kuulnud midagi logaritmidest? (*Tõusevad mõned käed.*) Kes ei ole kunagi logaritmidest kuulnud? (*Tõuseb palju käsi.*) Kes on parema meelega vait? (*Tõuseb palju käsi.*) Hea küll, on olemas mingi asi, mida kutsutakse logaritmiks. Seda tähistatakse $\log x$. See on olemas ka kõigil kaubamajades saada olevatel taskuarvutitel. Praegu pole mul aga aega seda täpselt ära seletada. (*Hiljem antakse mõned lisaselgitused.*)

Sel juhul kehtib seos, et

$$\prod_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right) \text{ on ligikaudu võrdne } \frac{1}{\log x}.$$

Kuid selle tõestus ei ole triviaalne ning pole ka võimalik anda mingisugust ettekujutust selle tõestuskäigust. See on üsna tehniline ja keeruline. Diferentsiaal- ja integraalarvutuse seisukohalt on ta küll elementaarne,

aga siiski raske. See võtab nii umbes... kolmkümmend lehekülge.

(*Kuulajate hulgas on mitmesugust reaktsiooni.*)

Serge Lang. Oh, teate, kolmkümmend lehekülge pole veel midagi. Pool aastat tagasi tõestati mõned uued teoreemid, mille jaoks kulus 10 000 lehekülge. Selle kõrval pole kolmkümmend lehekülge mingi suur asi. Nullist alates muidugi.

Olgu, kuidas on, igatahes on olemas üks funktsioon, mille nimi on $\log x$ ja meie esimene korrutis

$$\prod_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right)$$

võrdub ligikaudu $1/\log x$.

Mis puutub teise, kaksikalgarvude juurde kuuluvasse korrutisse, siis saab tõestada, et

$$F_2(x) \text{ on ligikaudu } \frac{1}{(\log x)^2}.$$

Ruut tekib siin sellest, et $1/p$ asemel on nüüd $2/p$. Näiteks kehtib võrdus

$$\left(1 - \frac{1}{p}\right)^2 = 1 - \frac{2}{p} + \frac{1}{p^2}$$

ja kui p on suur, siis on $1/p^2$ võrreldes $2/p$ -ga väga väike. Selle liikme võime niisiis ära jätta ja olemegi saanud, et

$$\prod \left(1 - \frac{1}{p}\right)^2 \text{ on ligikaudu } \prod \left(1 - \frac{2}{p}\right).$$

Seetõttu kõlab oletus nii:

Kaksikalgarvude arv, mis on väiksemad või võrdsed x -ga, on ligikaudu

$$F_2(x)x \text{ ehk ka } \frac{x}{(\log x)^2}.$$

Loomulikult tuleks selgitada, mida mõista "ligikaudu" all, aga selleks pole meil praegu aega. Liiatigi on see tehnilisem. Võib-olla on meil selle jaoks aega hiljem, pärast loengut.

Funktsioon $\log x$ on x -i järgi aeglaselt kasvav funktsioon. Seetõttu on meie murd küllalt suur. Aga kogu sellest heuristilisest argumentatsioonist hoolimata ei tea keegi, kuidas tõestada, et kaksikalgarve on lõpmatult palju.

Millega me nüüd oleme tegelnud? Pole kahtlust, et see on matemaatika! Kuid me pole midagi tõestanud, välja arvatud see esimene Eukleidese teoreem. Me esitasime argumente, mis olid vaid heuristilised, kuid see ei tähenda, et ajud poleks liikunud. Vastupidi. Me sõnastasime oletuse, mis tähendab, et me püüdsime õiget vastust ära arvata, ja nüüd on meie ees suur küsimus. Just nimelt selles seisnebki matemaatika: leida huvitavaid küsimusi ja püüda neile vastata. Ja võimaluse korral need ka lahendada.

Nüüd tõstatagem uus küsimus. Paneme tähele, et

$$2^2 + 1 = 4 + 1 = 5 \text{ on algarv,}$$

$$4^2 + 1 = 16 + 1 = 17 \text{ on algarv,}$$

$$6^2 + 1 = 36 + 1 = 37 \text{ on algarv,}$$

$$8^2 + 1 = 64 + 1 = 65 \text{ ei ole algarv,}$$

$10^2 + 1 = 100 + 1 = 101$ paistab, et on algarv, ja tegelikult ongi.

Küsimus: Kas nende algarvude loetelus, mida võib esitada mingi arvu ruudu ja arvu üks summana, on lõpmata palju algarve? Mõtlege selle peale, ma küsin teie intuitsioonilt. Praegu ma ei palu teil midagi tõestada. Kas on lõpmata palju algarve kujul $n^2 + 1$?

KEEGI. Ei.

SERGE LANG. Kes ütleb jah...? Kes ütleb ei...? Kes ei arva midagi? (Kuulajaskonnas on mitmesugust reaktsiooni. Arvamusi on mõlemasuguseid.) See ei ole nii selge, eks ju?

KUULAJASKOND. Nende vahed on üha suuremad. Neid tuleb üha harvem ette.

SERGE LANG. Õige, proua, nende vahed on üha suuremad. Vahed on suuremad, kui need olid kaksikalgarvude vahel, millel omakorda olid suuremad vahed kui üldse algarvudel. Kas me ei võiks oletada, kui suured need vahed tulevad, ligikaudu? Väikesed? Suured? Kas te võiksite mulle anda mingi kvantitatiivse mõõdustiku?

Kõigepealt las ma annan teile vastuse: mitte keegi ei tea, kas neid on lõpmatult palju. See on lahendamata küsimus. See on üks matemaatika suuri küsimusi. Arvatakse, et vastus on jaatav. Ma kordan, kui te leiate lahenduse, satute matemaatika ajalukku (aga te ei peaks sealjuures seda eesmärki silmas pidama).

Oletuse järgi on lõpmata palju algarve, millel on kuju $n^2 + 1$, aga nii nagu kaksikalgarvudegi puhul, saab siingi rohkemat väita. Saab anda ettekujutuse sellest murrust, mis nendele vastab.

Kõigi algarvude puhul on see murd

$$F(x)x \text{ ehk } \frac{1}{\log x}x = \frac{x}{\log x}.$$

Kaksikalgarvude puhul

$$F_2(x)x \text{ ehk } \frac{1}{(\log x)^2}x = \frac{x}{(\log x)^2}.$$

Millise murru me peaksime leidma $n^2 + 1$ -kujuliste algarvude jaoks?

KEEGI. n peab olema väiksem kui \sqrt{x} .

SERGE LANG. Õige! Kui $n^2 + 1$ on väiksem kui x , siis n on tõkestatud suurusega \sqrt{x} . Püüame määrata, millist kõigi arvude murdu esindavad $n^2 + 1$ -kujulised algarvud. Oleksid need algarvud jaotunud juhuslikul viisil, oleks see nüüd ilmselt sama murd \sqrt{x} jaoks, mis

enne oli x -i jaoks. See tundub üsna usutav. Olgu, kuidas on, see hüpotees igatahes töötab. Niisiis, mis on meie oletus? Jah, härra seal tagapool.

HÄRRA JA KUULAJASKOND. (*Kõik kõhklevad.*)

SERGE LANG. x -st väiksemate või võrdsete algarvude puhul oli see murd

$$\frac{1}{\log x}x.$$

Kui sedasama kasutada \sqrt{x} puhul, saate ligikaudu

$$\frac{1}{\log x}\sqrt{x}.$$

See ongi üldjoontes meie oletus, konstantse kordaja täpsusega.

KEEGI. Miks mitte $\frac{1}{\log \sqrt{x}}\sqrt{x}$?

SERGE LANG. Hästi, pole kindel, kas seal peaks olema x või \sqrt{x} . Aga esiteks on meil olemas ju võrdus

$$\log \sqrt{x} = \frac{1}{2} \log x,$$

niisiis erinevad need kaks avaldist ainult kordaja 2 poolest; ning teiseks ma ei püüagi anda muud kui kordaja täpsusega ligikaudset avaldist. Igatahes annavad need puhtintuitiivsed heuristilised arutluskäigud teile arusaamise, et selliseid algarve on lõplik arv, sest nende kohta saab esitada kvantitatiivse mõõdupuu.

Muidugi peaksin andma selgituse, mida ma mõistan "ligikaudsuse" all, ja mitte ainult $n^2 + 1$ -kujuliste algarvude juures, vaid üldse kõigi algarvude ja kaksikalgarvude puhul. See oleks mõne teise loengu teema, millest ma täna ei räägi, ja mis kestaks pealegi terve tunni.

See on just selle lähendi vea mõiste, mis on ühe sellise küsimuse sisuks, mida matemaatikas üldiselt matemaatika üheks põhiküsimuseks peetakse. See on see vealiige, mis esineb kõigi algarvude puhul valemis $x/(\log x)$. Tänu Riemannile on olemas täpne oletus, umbes 130 aastat vana, mida nimetatakse Riemanni hüpoteesiks ja mis annab meile parima võimaliku veahinnangu. See on tänapäevani tõestamata, olgugi et sellega on tegelnud palju matemaatikuid.

Agaga ma olen nüüd rääkinud juba terve tunni. Lõpetagem siinkohal.

KÜSIMUSED

KÜSIMUS. Te kõnelesite teistest puhastest matemaatikutest, kuid miks tegelete matemaatikaga teie ise?

SERGE LANG. Miks? Miks kirjutate teie sümfooniaid või ballaade? Ma juba ütlesin, miks. Sest see tekitab minus judinaid üle selja. See'p see on. Kuid ma pole öelnud, et ka teil judinad tekkima peaksid. See on teie asi.

KÜSIMUS. Kas te oskate öelda, kus on piir puhta matemaatika ja rakendusmatemaatika vahel?

SERGE LANG. Polegi piiri. Need kaks on nii põimunud, et mina ei oska piiri kindlaks määrata. Kui teie püüaksite piiri täpsemalt määratleda, siis üldiselt ma ei ütle, et see teil ei õnnestu, kuid mina pole isiklikult kohanud veel kedagi, kellel see oleks õnnestunud.

KÜSIMUS. Kas teie arvate, et see, millega te praegu tegelesite, võiks olla millekski kasulik?

SERGE LANG. Te ütlesite "võiks". See on tingiv kõneviis, niisiis loogiliselt pean vastama: jah.

KÜSIMUS. Kas teil on silme ees mingi kindel eesmärk, kui tegelete matemaatilise uurimistööga?

SERGE LANG. Eesmärk on tõestada oletusi.

KÜSIMUS. Agaga päris alguses?

SERGE LANG. Pärís alguses tuleb leida see oletus, mida sa tahad tõestada, ja siis püüda seda tõestada. Matemaatika põhiraskusi on leida teema, millele keskenduda, ja püstitada ülesanne, mida lahendada.

KÜSIMUS. Aga kas see tuleb loogilise deduktsiooni kaudu või intuiitiivselt?

SERGE LANG. Kas ma täna kasutasin mingit loogikat? Ehk loogikat ja intuitsiooni pooleks. Oli hulk intuitsiooni ja ka loogikat. Te mäletate, et kui ma teile rääkisin, et üks või teine asi moodustab millestki kolmandiku või viiendiku, võtsin ma eeldusteks terve hulga asju ilma neid tõestamata. Ma tegin siin matemaatikat rohkem intuitsiooni kui loogika varal. Muide, uusi tulemusi avastatakse üldiselt intuitsiooni abil, niisamuti tõestusi, ja alles lõpuks pannakse need loogilise eeskirja järgi kirja. Kuid neid kahte asja ei tohi segi ajada. See on niisamuti nagu kirjanduses — grammatika ja süntaks ei ole kirjandus. Kui te muusikapala kirjutate, kasutate noote, aga noodid pole muusika. Muusika lugemine partituurist ei asenda selle kuulamist Carnegie Hallis või ükskõik kus. Loogika on samamoodi matemaatika hügieen, nagu grammatika ja süntaks on keele hügieen — ja kuidas veel! “Under the bam, under the boo, under the bamboo tree...” — siin pole migi grammatikat. Shakespeare'i või Goethe puhul ei ole põhiline mitte grammatika või süntaks, vaid luule, sõnade meloodiline mõju, poetilised mõistaandmised, esteetiline mulje ja palju muid asju. Aga kuna luule ilu tõlkimisel kahvatab, on matemaatika ilu lingvistiliste transformatsioonide suhtes invariantne.

KÜSIMUS. Te kasutasite heuristilisi argumente ja ligikaudseid avaldise, et kirjeldada seda, millega puhas matemaatik tegeleb. Kuid matemaatik tegeleb ju ka muuga peale selle.

SERGE LANG. Pange tähele, ma pole öelnud, et matemaatik ainult sellega tegeleb. Nad püüavad miskit

tõestada, avastavad mõne oletuse nagu see pisike, mida mina siin kirjeldasin. Ja kui see oletus on tehtud, püüavad seda tõestada. Mõnikord läheb see meil korda, mõnikord mitte. Me liigume edasi õnnestunud aproksimatsioonide teed, seda mõlemal puhul: oletusi tehes ja neid tõestades. Millegi absoluutse eitamine pole mitte mingil juhul pahupidi pööratud absoluutsus.

Olenevalt sellest, kui tihti teil läheb õnneks või kui põhjapanevad teie tulemused on, te kas olete suur matemaatik või keskmine või...

KÜSIMUS. Näiteks te ei rääkinud aksiomatiseerimisest.

SERGE LANG. Aksiomatiseerimine on see, mida tehakse kõige lõpus, see on jama. Aksiomatiseerimine on matemaatika hügieen. See on vaimu tegevus. Nagu grammatika ja süntaks. Aga tehke, mida tahate. Igaüks peab ise otsustama, mida talle teha meeldib. Minu väljend "jama" on liiga tugevasti öeldud. Ka mina aksiomatiseerin, kui pean seda vajalikuks, ning on veel palju muidki asju, millest ma ei rääkinud. Ma tegin valiku. Ma tahtsin demonstreerida üht matemaatika olulist tahku, mille olemasolust enamikul inimestest pole mingit aimu.

KEEGI. On üks küsimus, mis tekitab mul judinaid: probleem, et kõiki reaalarve pole võimalik ära nummerdada. Cantor proovis selle probleemiga tegelda ja tundub, et läks sellest väikest viisi hulluks. Ma olen kuulnud, et Cantor on selle ka tõestanud. Ma tahaksin teada, kas see on tõesti nii.

SERGE LANG. Mille tõestanud? Kas selle, et reaalarvud pole nummerdatavad? Jah, kindlasti ta tõestas selle.

SAMA MEES. Kas te võiksite selle tõestuse idee meile esitada?

SERGE LANG. (*Kõhkleb.*)

SAMA MEES. Ilma liiga kaugele minemata.

SERGE LANG. Hea küll, see härra sooviks...
 ("Bruhhahaa" kuulajaskonnas.)

Jah! Ma võin seda mõne minutiga teha.

HÄRRA. See oli ainult uudishimust.

SERGE LANG. Aga see ongi alati uudishimust!
 (Naer.) Vastupidi, see kõik ongi selleks, et teie uudishimu üles kruvida teile demonstreerides, mille suhtes mina olen uudishimulik. Niisiis esitan teile selle tõestuse. Mis on reaalarv? See on lõpmatu kümnendmurd, näiteks 27,9130523... Kuivõrd niiviisi ei saa üles kirjutada lõpmatut arvu kümnendkohtades, pean kasutama tähistusviisi indeksitega. Ja lihtsuse mõttes vaatlen arve ainult 0 ja 1 vahelt. Oletagem, et me saame kõik need arvud üles kirjutada jadana, kus on esimene, teine, kolmas ja nii edasi, ilma et ükski vahelt puuduks:

$$0, a_{11} a_{12} a_{13} a_{14} \dots$$

$$0, a_{21} a_{22} a_{23} a_{24} \dots$$

$$0, a_{31} a_{32} a_{33} a_{34} \dots,$$

kus täisarvud a_{ij} on lõigust 0 kuni 9. Ma näitan, et eksisteerib üks lõpmatu kümnendarv, mis puudub sellest loendist. Ma valin ühe täisarvu b_1 , mis on erinev a_{11} -st. Siis valin täisarvu b_2 , mis erineb a_{22} -st. Siis täisarvu b_3 , mis erineb a_{33} -st. Kokkuvõttes valin täisarvu b_n , mis ei võrdu a_{nn} -ga. Ma võtan selle arvu b_n 1-st 8-ni (et vältida mitmemõttelisusi, mis tekivad 0-de või 9-te rea puhul). Sel juhul kümnendmurd

$$0, b_1 b_2 b_3 b_4 \dots$$

ei võrdu ühegi arvuga meie loendist, sest niiviisi selle ju konstrueerisin. Niisiis on see üks uus arv.

Pange tähele, et see, mida me praegu tegime, on sarnane juba alguses jutuks olnud Eukleidese meetodiga. Me koostasime loendi ja siis näitasime, et eksisteerib arv, mis selles loendis puudub.

KÜSIMUS. Tahaksin meelsasti teada, kuidas teie hindate suuri matemaatilise mõtte koolkondi, mis puudutavad lõpmatuse küsimust.

SERGE LANG. Ma ei mõtle selle peale. See kõik on minu jaoks juba ammu lahendatud. Sellel oli teatud ajalooline tähtsus, aga tänaseks on see selge. Miski kas on lõpmatu või pole seda.

KÜSIMUS. Aga see ei ole nii lihtne!

SERGE LANG. Hea küll, teil on õigus.

KÜSIMUS. Kas lõpmatus on olemas?

SERGE LANG. Kui ma teile algarvudest rääkisin, kas te sealjuures teadsite, millele tuli vastata, kui küsisin, kas neid on lõpmata palju või mitte?

KÜSIMUS. Jah.

SERGE LANG. See'p see on, te olete aru saanud. See lahendab küsimuse.

KÜSIMUS. Aga Cantori tõestus lükati ju intuitionistide poolt enam-vähem tagasi. Ma arvan, et selle ümber oli palju löömist.

SERGE LANG. Kui inimesed tahavad kakelda, on neil see vabadus. Mina omalt poolt tegelen matemaatikaga.

KÜSIMUS. Kas te ise olete nende probleemide kallal töötanud, millest te täna rääkisite?

SERGE LANG. Jah, selle $n^2 + 1$ -kujuliste algarvude probleemi kallal küll. Et see teid huvitab ja te veel siin istute, lubage mul esitada mõned täpsemad väited selle probleemi kohta. Kui ma hakkasin selle peale mõtlema, et millest täna siin rääkida, mõtlesin ma, et vahest ehk kaksikalgarvudest. Aga ma ei teadnud veel, kas nende kohta on olemas mingeid oletusi või kuidas seda teemat üldse motiveerida. Nii ma siis vaatasin Hardy ja Wrighti raamatut ja leidsin. See oletus ja ka see, mis käib $n^2 + 1$ -kujuliste algarvude kohta, pärinevad Har-

dy ja Littlewoodi artiklist aastast 1923. Nüüd sõnastan nende oletuse pisut täpsemini, kui enne.

Ma ütlesin mitu korda, et teatud avaldised olid mingi konstandi täpsusega ligikaudsed. Mida see tähendab? Oletame, et mul on kaks avaldist $A(x)$ ja $B(x)$. Avaldist $A(x)$ nimetatakse asümptootiliseks $B(x)$ suhtes, kui suhe

$$\frac{A(x)}{B(x)}$$

x -i kasvades läheneb 1-le. See tähendab, et kui x on väga suur, on see suhe väga lähedane 1-le. Seda, et $A(x)$ on asümptootiline $B(x)$ suhtes, tähistatakse sümboliga

$$A(x) \sim B(x).$$

Sel juhul võime algarvude teoreemi sõnastada järgmisel kujul.

Olgu $\pi(x)$ algarvude arv, mis $\leq x$. Siis kehtib seos

$$\pi(x) \sim e^\gamma F(x)x,$$

kus e ja γ on matemaatikas tuntud konstandid ja $F(x)$ on sama mis enne. Konstanti e nimetatakse logaritmi naturaalaruuseks ja konstanti γ Euleri konstandiks. Et korrutis $F(x)$ ise näeb välja üsna müstiline, on mõttekas see asendada teise avaldisega. On olemas Mertensi teoreem, mille järgi kehtib asümptootiline seos

$$e^\gamma F(x) \sim \frac{1}{\log x},$$

s.t

$$\pi(x) \sim \frac{x}{\log x},$$

mis ongi harilik algarvude teoreemi kuju. On kasulik see just sel viisil kirja panna, sest logaritm on väga hästi

tuntud funktsioon. Me teame, kuidas ta suurte x -de puhul kasvab. Näiteks on meil väärtused:

$$\begin{aligned} \log 10 &= 2,3\dots & \log 10000 &= 9,2\dots \\ \log 100 &= 4,6\dots & \log 100000 &= 11,5\dots \\ \log 1000 &= 6,9\dots & \log 1000000 &= 13,8\dots \end{aligned}$$

ja nii edasi. Pange tähele, et arvud 10, 100, 1000, 10 000, 100 000, 1 000 000 kasvavad suurusjärgu kaupa, kuid logaritm kasvab iga kord ainult umbes 2,3 võrra. See tähendab, et logaritm kasvab palju aeglasemalt.

Sama moodi, tähistagu $\pi_2(x)$ kaksikalgarvude arvu, mis $\leq x$. Siis ütleb Hardy—Littlewoodi oletus, et

$$\pi_2(x) \sim (e^\gamma)^2 F_2(x)x.$$

Ka seda valemit võib kirjutada asümptootiliselt logaritmi abil kujul

$$\pi_2(x) \sim 2C_2 \frac{x}{(\log x)^2},$$

kus C_2 on konstant, mis saadakse lõpmatust, üle kõigi algarvude, mis ≥ 3 , võetud korrutisest, nimelt

$$C_2 = \prod_{3 \leq p} \left[1 - \frac{1}{(p-1)^2} \right].$$

Hardy ja Littlewood on esitanud täpsemaid tõenäosusteoreetilisi põhjendusi, kui mina siin ühe tunni jooksul anda võisin. Nii näiteks, seesuguseid korrutisi kasutades eeldasin kaudselt, et 2, 3 või 5-ga jne jaguvuse tingimused on üksteisest sõltumatud. Kuid ma ei tõestanud seda eeldust, mis tegelikult ei kehtigi. Need tingimused ei ole sõltumatud ning nende jaguvustingimuste sõltuvust peegeldab konstant e^γ .⁷ Aga see muutub nüüd

⁷Oletuses esineva algarvude arvu valemi tõestus ei ole triviaalne. Tõesti, Goldbachi probleem, mis on täiesti analoogne kaksikalgarvu-

liiga tehniliseks, ma ei saa laskuda konstandi e^γ leidmiseks vajalikesse üksikasjadesse. Ma pean soovitama teil vaadata Hardy—Littlewoodi originaalartiklit või Hardy ja Wrighti raamatut.

Tulles tagasi küsimuse juurde minu enda töö kohta, siis olen mina koos oma sõbra Hale Trotteriga tundnud huvi analoogiliste probleemide vastu, mis käsitlevad algarvude jaotumist, aga palju komplitseeritumas kontekstis. Ma ei saa sellel siin peatuda. Kuid meiegi jõudsime $n^2 + 1$ -kujuliste algarvude puhul sama asümptootilise suhteni nagu Hardy ja Littlewoodki, milles esines (õnneks!) seesama konstant C_2 . Minu ja Trotteri artiklis esitatakse tõenäosusteoreetiline mudel, mis täielikult erineb Hardy—Littlewoodi omast. Muidugi on see mõistetav vaid arvuteooria spetsialistile.

KÜSIMUS. Ma ei näe päriselt siiski erinevust puhta matemaatika ja rakendusmatemaatika vahel.

SERGE LANG. Esmapilgul pole $n^2 + 1$ -kujuliste algarvude loendamisel rakendusi. See ei tähenda, et tal mitte iialgi neid ei tekiks. On matemaatikaajalooline tõsiasi, et paljalt esteetilisest kaalutlustest saavutatud tulemusi on — vahel saja aasta pärast — rakendatud väga konkreetsete ülesannete lahendamisel. Nii näiteks kasutatakse tänapäeval algarvude teooria elemente kodeerimisteoorias. Niipalju kui mulle teada, ei kasutata

de probleemiga, ütleb, et iga küllalt suur paarisarv on esitatav kahe paaritu algarvu summana. Hardy ja Littlewood on isegi esitanud valemi selliselt esitatavate algarvude kohta:

$$N_2(n) \sim 2C_2 \frac{n}{(\log n)^2} \prod \frac{p-1}{p-2},$$

kus (lõplik) korrutis on võetud üle kõigi algarvude, mis $\neq 2$ ja mis on n -i tegurid. Pange jällegi tähele sedasama konstanti C_2 , mis meil esines kaksikalgarvude juures, ning nimetajas olevat logaritmi ruutu. Heuristiline argumentatsioon on siin sarnane. Hardy ja Littlewood märgivad, et Sylvester 1871. a ja Brun 1915. a on esitanud väära valemi, mis ei arvesta tegurisse e^γ kokku võetud suhteid.

küll neidsamu teoreeme, mida meie käsitlesime täna, aga miks ka mitte.

Ma võtsin siia kaasa ühe von Neumanni tsitaadi⁸, mille ettelugemiseks pole olnud veel mahti. Ehk on selleks nüüd aega. (*Kuulajad on nõus.*) Hea küll, siin see on.

“Arvan, et on suhteliselt hea aproksimatsioon töö jaoks — mis on liiga keeruline selleks, et midagi muud peale aproksimatsioonide võimaldada —, et matemaatilised ideed pärinevad empiirikast, olgu see genealoogia vahel pikk ja hämar. Kui see on kord sedaviisi alguse saanud, alustab ta iseseisvat elu ja teda on parem võrrelda peaaegu ainult esteetiliste motiivide poolt valitsetava loova teadusega kui millegi muuga, sealhulgas ka empiirilise teadusega. On siiski veel üks asjaolu, mis minu meelest väärib rõhutamist. Et matemaatiline distsipliin rändab oma empiirilisest allikast väga kaugele või, veelgi enam, ta on teine või kolmas põlvkond nende ideede suhtes, mis on kaudselt “reaalsusest” tulenenud, siis põrkub ta väga suurte ohtudega. Ta muutub üha enam puhtalt estetiseerituks, temast saab üha enam *l'art pour l'art*. See ei pruugi olla halb, kui vaadeldav ala piirneb rakenduslike ainetega, millel on tihedamad sidemed empiirikaga, või kui see distsipliin on harukordselt hästi arenenud maitsega inimeste mõjutada. Kuid on olemas suur oht, et see ala areneb vähima vastupanu teed, et algallikast kaugele jõudnud hoovus jaguneb tähtsusetuteks harudeks ning distsipliin muutub üksikasjade komplitseeritud organiseerimatuks massiks. Teisisõnu satub matemaatiline aines oma algsest empiirilisest allikast eemal või pika “abstraktse” aretamise tagajärjel degeneratsiooni ohtu. Alguses on stiil tavaliselt klassikaline, klassitsistlik, aga kui see hakkab barokseks muutuma, tuleb seda pidada ohusignaalsiks. Oleks lihtne tuua

⁸J. v. Neumann, *The Mathematician*, Collected Works I. Oxford: Pergamon Press 1961, lk 1-9.

näiteid, jälgida spetsiifilisi arenguid baroki ja kõrgbarokini, kuid see oleks jällegi liiga tehniline.”

Mul on von Neumanni väljendusviisile mõningaid vastuväiteid. Kui ta väljendab vaid oma isiklikku maitset, siis on hästi. Tal on õigus oma maitsele. Erinevalt temast ei tunne mina mingit ohtu tegeldes matemaatikaga, millel ma ei näe seost empiirilise maailmaga. Oma elu jooksul olen ma kokku puutunud olukordadega, kus mõni matemaatik kurdab, et teatud uurimisalad on liiga “abstraktsed” — von Neumanni sõnul siis “baroksed”. Aga viieteistkümne aasta pärast on sellised uurimistööd ühenduses teistega viinud väga klassikaliste ülesannete lahendusteni, mis on kerkinud juba 19. sajandil.

Arvuteoorias on niisama palju võimalusi tegelda igava või triviaalse matemaatikaga kui empiirilise alusega matemaatikaski. Mis puutub “aretamisse”, siis ma ei saa aru, mida von Neumann sellega mõtleb. Paljud matemaatika kõige vaimustavamad avastused pärinevad nende matemaatikaharude ühendusest, mis algselt paistavad üksteisest väga kaugel olevat. Matemaatilise geeniuse iseloomujooni on erisuguste harude kokkujuhimine, mida võiks nimetada “aretamiseks”, või erisuunaliste harude ühendamine, teiste matemaatikute poolt kokku kuhjatud üksikasjade ja keerukuste massi seast fundamentaalsete ideede leidmine. See ei tähenda muidugi, et teiste töö oleks mõttetu.

On ajalooline tõsiasi, et 50. aastatel arenesid mitmed puhta matemaatika harud paralleelselt. Von Neumann polnud ainus, kes kurtis, et need suunad näisid olevat vähimagi omavahelise seoseta, liiga abstraktsed. Aga 60. aastatel oli märgata nende suundumuste liitumist mõningateks väga sügavateks ja olulisteks liitsuundadeks. Ja märgata ei võinud mitte ainult seda, vaid liituti ka aladega, mis olid juba nelikümmend aastat varem moest läinud, või aladega, mis olid 19. sajandist saadik unustuses. On esitatud ka vanade oletuste ranget tõestusi, sest viimase viieteistkümne aasta jooksul

on jõutud sünteesideni, mis kuuluvad matemaatika ajaloo kõige edukamate hulka. Praegu näeme tagantjärele, et viiekümnendate aastate paralleelne arenemiskäik oli järgnenud sünteeside jaoks vajalikuks eelastmeks.

HÄRRA. Tulles tagasi algarvude juurde, oleme ühel meelel, et algarve on lõpmatult palju, järelikult on lõpmatult palju ka nende pöördarve. Kas vastab tõele, et nende pöördväärtuste summa on lõplik?

SERGE LANG. See on väga kihvt küsimus! Te tahate liita

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \frac{1}{5} + \frac{1}{7} + \frac{1}{11} + \dots$$

HÄRRA. Jah.

SERGE LANG. See on niisiis summa

$$\sum_{p \leq x} \frac{1}{p}.$$

Väga hea, kui ma oleksin soovinud kellelegi kuulajatest sugereerida, et see esitaks küsimuse, mis täpisealt haakuks äsjaräägituga, poleks ma saanud kuidagi seda teha paremini, kui sugereerida seda sellelesamale härrale seal taga. (*Naer.*)

Tuletame meelde, et meil oli korrutis

$$\prod_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right).$$

Ja just praegu panime kirja ühe summa, milles oli $1/p$. Need kaks avaldist on sarnased. Ühes on küll korrutamine, teises liitmine, aga nende sarnasus pole üldsegi mitte juhuslik, see tuleb logaritmist, mida ajapuudusel siin käsitleda ei jõudnud... Logaritmil on kaks lihtsat omadust. Esiteks,

$$\log(ab) = \log a + \log b.$$

Algarvud

Teiste sõnadega, korrutise logaritmi võrdub logaritide summaga. Kui te logaritmi tunnete, teate seda omadust.

Teine omadus on, et $\log(1+t)$ on väga väikeste t korral ligikaudu võrdne t endaga. Seetõttu on $\log(1-t)$ ligikaudu võrdne $-t$ -ga.

Nii, nüüd võtan sellest korrutisest logaritmi. Et korrutise logaritmi võrdub logaritide summaga, saame

$$\log \prod_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right) = \sum_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right).$$

Aga $\log(1 - 1/p)$ on ju ligikaudu $-1/p$. Seepärast võrdub meie summa ligikaudu

$$\sum_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right) \sim - \sum_{p \leq x} \frac{1}{p},$$

mis on just see summa, mida see härra uurida tahtis. On olemas teoreem, mis seda summat analüüsides tõestatakse, et asümptootiliselt kehtib seos

$$\sum_{p \leq x} \frac{1}{p} \sim \log \log x.$$

Et logaritmi kasvab väga aeglaselt, kasvab itereeritud logaritmi $\log \log x$ veel palju aeglasemalt. Aga ta kasvab ja see summa on väga huvitav. Järelikult pole pöördarvude $1/p$ summa, mis on võetud üle kõigi algarvude p mitte mingil juhul lõplik.

Panete seega tähele, et seda summat uurides jõutakse $\log \log x$ -ni. Et seda uurida, rakendatakse siin pöördoperatsiooni — eksponentsiaalfunktsiooni, ja saadakse $\log x$. Silmas pidades miinusmärki, saame:

$$\prod_{p \leq x} \left(1 - \frac{1}{p}\right) \text{ on ligikaudu } \frac{1}{\log x},$$

mis on täpselt seesama, mis meil oli ennegi. See kõik on ühest ja samast ideede valdkonnast. See härra saab "5+".

KÜSIMUS. Kas teie meelest on algarvude teoorial rakendusi loodusteadustes?

SERGE LANG. Loodusteadustes? Te peate silmas füüsikat, keemiat, bioloogiat? Minu meelest mitte, aga matemaatika ajalugu õpetab, et "puhtaks" peetud teemadele iga hetk kõige ootamatamad konkreetseid rakendused tekkida võivad. Ma ei oska ennustada, mis võib juhtuda. Mina ei tea küll ühtegi, aga see ei tähenda, et ühtki poleks, sest ma ei tunne füüsikat ja keemiat peaaegu üldse. Niisiis võib olemas olla rakendusi, mis pole mulle teada. Niisama vähe oskan ma ennustada, et neid ei võiks tekkida. Tegelikult teengi ma täpselt vastupidist: ma väidan, et iga hetk võivad need tekkida. Näiteks on viimase paari aasta jooksul puhtmatemaatiliste diferentsiaalgeomeetria ja topoloogia teooriate jaoks, mis alles parkümmend aastat tagasi avastati, äkki leitud rakendusi füüsikas — elementaarosakeste teoorias!

Ma püüan vältida absoluutseid väiteid, tulgu need ükskõik mis suunast. Ma rääkisin teile sellest, mis mulle meeldib. Ma esitan teile seda, mis mulle meeldib. Ja ma loodan, et see meeldib teilegi. Ja kui see on nii, ongi see kõik, mida ma taotlesin.

LISA

KÜSIMUS. Te mainisite enne Riemanni hüpoteesi. Kas te võiksite öelda, mis see on?

SERGE LANG. Jah. Jutt on sellest, et algarvude arvu valemis vealiiget täpsemalt kirjeldada. Liige $x/\log x$ on väga ebatäpne hinnang isegi asümptootiliselt. On olemas teine avaldis, mis võimaldab palju paremat lähendit.

Tuletan meelde, et me jõudsime ühe teatud murruni

$$e^{\gamma} F(x) \text{ ehk } \frac{1}{\log x},$$

mida me nüüd nimetame algarvude tiheduseks ehk asümptootiliseks tõenäosuseks, et x on algarv. Seejärel me leidsime, et $\pi(x)$ võrdub asümptootiliselt selle tiheduse ja x -i korrutisega, s.t

$$\pi(x) \sim \frac{1}{\log x} x.$$

Aga me võime midagi kavalamat ette võtta, selle asemel et seda korrutist kasutada, sest $\log x$ muutub koos x -ga. Me saame palju parema valemi, kui liidame tihedused 2-st kuni x -ni, mille tähistame $L(x)$ -ga. See tähendab, et meil

$$L(x) = \frac{1}{\log 2} + \frac{1}{\log 3} + \frac{1}{\log 4} + \frac{1}{\log 5} + \dots + \frac{1}{\log x} = \sum_{n=2}^x \frac{1}{\log n}.$$

Siis on meil asümptootiline seos

$$\pi(x) \sim L(x) \sim \frac{x}{\log x},$$

aga $L(x)$ on $\pi(x)$ jaoks palju parem lähend kui $x/\log x$. Riemanni hüpotees väidab, et

$$\pi(x) = L(x) + O(\sqrt{x} \log x),$$

kus $O(\sqrt{x} \log x)$ on vealiige, mis on tõkestatud arvuga $C\sqrt{x} \log x$, kus C on mingi konstant. Et \sqrt{x} ja $\log x$ on võrreldes x -ga väga väikesed, näeme, et $L(x)$ annab $\pi(x)$ jaoks väga hea lähendi.

Riemanni hüpotees võimaldab samuti paremini mõista seost $F(x)$ ja $1/\log x$ vahel. Nimelt on H. Montgomery selgitanud, et sellest järeldub seos

$$e^\gamma F(x)x = \frac{x}{\log x} + O(\sqrt{x}),$$

kus $O(\sqrt{x})$ on jällegi $C\sqrt{x}$ poolt tõkestatud vealiige sobiva konstandiga C . Niisiis viivad avaldised $e^\gamma F(x)$ ja $x/\log x$ umbes samadele lähenditele $\pi(x)$ jaoks ning mõlemad on kehvemad kui $L(x)$.

Kirjandus

- Brun, V. 1915. Über das Goldbachsche Gesetz und die Anzahl der Primzahlpaare. — *Archiv for Mathematik og Naturvidenskab*, 34, T. 2, S. 1–15
- Hardy, G. H. 1969. *A Mathematician's Apology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hardy, G. H., J. E. Littlewood 1923. Some problems of Partitio Numerorum. — *Acta Math.*, 44, pp. 1–70
- Hardy, G. H., E. M. Wright 1980. *An Introduction to the Theory of Numbers*. Oxford: Oxford University Press
- Ingham, A. E. 1971. *The Distribution of Prime Numbers*. New York: Hafner Publishing Company (repr. from Cambridge University Press)
- Lang, S., H. Trotter 1976. *Frobenius Distributions in GL_2 -extensions*. (Springer Lecture Notes, 504.) New York: Springer-Verlag
- Sylvester, J. J. 1896–1897. On the partition of an even number into two prime numbers. — *Nature*, 55, pp. 196–197
- Zagier, D. 1978. The first 50 million prime numbers. — *Mathematical Intelligencer*

KES ON SERGE LANG?

Autobiograafiline märkus

Serge Lang sündis 1927. aastal Pariisis. Kuni kaheksanda klassini käis ta koolis samas Pariisi eeslinnas, kus ta elas. Seejärel asus elama USAsse. Kalifornias käis ta veel kaks aastat keskkoolis ja astus siis *California Institute of Technology'sse (Caltech)*, mille lõpetas 1946. aastal *Bachelor of Science'i* kraadiga. Pärast pooleteiseaastast teenistust USA sõjaväes siirdus ta Princetonisse. Kõigepealt oli ta ühe aasta ülikooli filosoofiainstituudis. Siis otsustas ümber aga matemaatika kasuks, milles promoveerus 1951. aastal. Ta oli õppejõuks Princetoni ülikoolis ning töötas ühe aasta *Institute for Advanced Study's*, mis asub samuti Princetonis.

Nüüd algas tema tegelik akadeemiline tee: 1953–1955 dotsent Chicago ülikoolis, 1955–1970 professor New Yorgi Columbia ülikoolis, sel ajal oli ühe aasta (1958) Fulbrighti stipendiaadina Pariisis.

1970. aastal lahkus ta Columbia ülikoolist, oli seejärel külalisprofessor Princetonis (1970–1971) ja Harvardis (1971–1972), kuni sai 1972. aastal Yale'i ülikooli professoriks Connecticuti osariigis, kus on siiani.

Peale matemaatika armastab eelkõige muusikat. Oma eluajal on mänginud klaverit ja lautoot.

Aastail 1966–1969 pühendus ühiskondlikule ja poliitilisele tegevusele. Sel ajal oli USAs mitmesuguseid probleeme, mis tugevasti Ameerika ülikoolide puudutasid. Ta tegeles ülikoolide finantseerimisprobleemidega, märgates poliitilisi ja bürokraatlikke mõjusid intellektuaalsetele vabadustele. Tema sõnul on need probleemid invariantssed "ism"-transformatsioonide suhtes: sotsialism, kommunism, kapitalism vms.

Tema põhihuviks on aga alati onud matemaatika. Ta on avaldanud 32 raamatut ja üle 70 teadusliku artikli. USAs on ta saanud Cole'i auhinna ning Prantsusmaal Prix Carrière'i.

FÜÜSIKA ON MEID ÜMBRITSEVA MAAILMA KÕIGE TÄPSEM KIRJELDAMINE

Piret Kuusk

Füüsika sellisena, nagu teda praegu koolis õpetatakse, on üsna noor teadus. Traktaadi pealkirjaga *Physica* (tuleneb kreekakeelsest sõnast φύσις — loodus) kirjutas küll juba Aristoteles (384–322 eKr), kuid selle põguski lehitsemine näitab, et tema mõtteviis on hoopis teistsugune kui tänapäeva füüsikas. Aristoteelse põhiprobleem on liikumiste põhjus ja põhimeetod — loogiline arutlus. Tema füüsikatraktaadi alguses on öeldud:

“Teadmine ja arusaamine tekivad kõikides printsiipe, aluseid ja algpõhjusi käsitlevates uurimustes pärast nende väljaselgitamist — sest siis, kui me oleme üksiknähtuse viimased põhjused ja viimased printsiibid leidnud ja ta jaganud algosadeks, siis alles peame me teda tuntuks. — Ja nii on ka loodusteaduses ilmselgelt tarvilik proovida kõigepealt leida tema alused.” (Aristoteles 1979.)

Rohkem kui poolteist tuhat aastat hiljem on Isaac Newton (1642–1727) jõudnud lausa vastupidisele seisukohale. Tema ei pea kõige tähtsamaks mitte põhjuste selgitamist, vaid nähtuse eksperimentaalset uurimist ja matemaatilist kirjeldamist. Gravitatsiooniseaduse esitamise järel peab ta vajalikuks lisada:

“Raskusjõu selliste omaduste põhjust ei ole ma siiani suutnud nähtustest tuletada, aga hüpoteese ma ei tee

[*hypotheses non fingo*]. Sest kõike, mis ei ole tuletatav nähtustest, tuleb nimetada hüpoteesiks, ja metafüüsilistel, füüsikalistel, mehaanilistel hüpoteesidel, varjatud omadustel ei ole kohta eksperimentaalses filosoofias. Niisuguses filosoofias tuletatakse laused nähtustest ja üldistatakse induktsiooni abil. [---] Aitab sellestki, et raskusjõud tõepoolest olemas on ja mõjub vastavalt meie poolt esitatud seadustele, mis on täiesti piisavad, et seletada taevakehade ja mere kõiki liikumisi." (Newton 1687.)

Galileo Galilei (1564–1642) ja Isaac Newtoni töid võibki pidada uusaegse füüsikateaduse alguseks. Milline on siis küsimuste ring, millega füüsika tegeleb, ja millised on küsimused, millega ta ei tegele?

Galilei ja Newtoni füüsika-alased tööd koosnevad eluta looduses esinevate asjade ja nähtuste kirjeldamisest. Mitte igasugust kirjeldamist aga ei pea füüsikud füüsikaks. Kirjeldus peab olema täpne. Kõige täpsemad asjad, mis üldse olemas on, on naturaalarvud: 0, 1, 2, 3, ... Seega kõige täpsem kirjeldamine on kirjeldamine arvudega. Uusaegne füüsika algas siis, kui maailma õpiti arvudega kirjeldama. Seda sai teha sel viisil, et kõikvõimalikke asju hakati ikka täpsemalt ja täpsemalt mõõtma. Mõõtmise tulemuseks on alati arv. Üldjuhul ei ole see enam täisarv, vaid mingi ratsionaalarv, natuke kavalamal tegutsemisel isegi irratsionaalarv nagu ringi ümbermõõdu ja läbimõõdu suhe π . Teadus, mis tegeleb arvudega ja sellega, mida kõike nendega teha saab, on matemaatika. Niisiis jõuame järeldusele, et füüsika otsib meid ümbritsevale maailmale võimalikult täpset kirjeldust matemaatika keeles.

Meid ümbritsev maailm on kohutavalt mitmekesine. Kuna füüsikud tahavad kõike väga täpselt kirjeldada, ei tohiks neile pahaks panna, et nad pole kõige lihtsamatest asjadest — mateeria alkosadest ja korrapärastest kristallidest — palju kaugemale jõudnud. Juba polümeere ja vedelkristalle peetakse nii keerulisteks

struktuurideks, et andes 1991. aasta Nobeli füüsikapremia nende uurijale Pierre-Gilles de Gennes'ile, pidas auhinnakomitee vajalikuks eriliselt esile tõsta selle teadustöö "ebapuhast" iseloomu — uuritavate objektide komplitseeritud ehitust ja tulemuste rakendatavust tehnikas. Niisugused materia organisatsiooni tasemed, mis on seotud teadvuse või sõnaga, on füüsikale lootusetult kättesaamatud.

Niisiis füüsika, millele panid aluse Galilei ja Newton, kirjeldab matemaatika keeles materia kõige lihtsaimaid eksistentsi vorme ja arvud, millel see matemaatika põhineb, on saanud mõõtmiste tulemusena. Mõnevõrra lihtsustades võib öelda, et eksperimentaalfüüsika on mõõtmine ja teoreetiline füüsika — matemaatika.

Vaatleme lähemalt näiteks niisugust füüsikalist suurus nagu aeg. Seda saab mõõta mingi perioodiliselt korduva protsessi abil sel viisil, et loeme perioode. Selles mõttes on aja mõõtmine üks täpsemaid mõõtmisi üldse, sest perioodide lugemine annab meile mõõtmistulemuseks alati täisarvu. Mõõtmisele omane viga tekib siin küsimusest, kui täpselt perioodiline vaadeldav protsess on. Reaalses maailmas ei kordu tegelikult ju miski täiesti täpselt ja muutumatult. Teiseks probleemiks on eri protsesside perioodide lugemisel saadud arvude ühitamine. Kõige selgem näide võimalikest segadustest on aasta pikkus päevades — aastat möödab Maa täiştir ümber Päikese ja ööpäeva Maa täispööre ümber oma telje. Aastas pole ööpäevi teatavasti mitte täisarv, vaid 365,242199 ehk 365 päeva 48 minutit 45,9747 sekundit. Et Maa tiirlemisperiood väheneb aeglaselt (praegu 0,54 sekundi võrra sajandis), tuleks täpsuse huvides veel lisada, et see arv on antud seisuga 1. jaanuar 1900 ja tema võimalik viga ei ületa 0,0005 sekundit. Selleks et täisaastaid ühitada täisööpäevadega, on tarvis keerulist liigaastate lugemise süsteemi või midagi muud sellesarnast.

Aja mõõtmise juurest võiksime nüüd edasi minna

aja matemaatika juurde, kuid põhjalik käsitus viiks siin liiga pikale, põgusalt aga oleme sellest juba kõnelnud (Kuusk 1991a).

Vastuseks eespool esitatud küsimusele, millega füüsika tegeleb ja millega mitte, võime niisiis öelda: Galilei ja Newtoni füüsika peab arukaks küsimusi *missugune, kuidas, mil viisil*, aga küsimused *miks* ja *mis* jätab kergemeelselt vaatluse alt välja. Füüsikat näiteks ei huvita, *miks* ühenimelised laengud tõukuvad ja erinimelised tõmbuvad, küll aga on ta võtnud endale ülesande nii täpselt kui võimalik kirjeldada, *kuidas* nad seda teevad, algul klassikalise elektrodünaamika raames Coulomb'i seaduse abil, hiljem kvantelektrodünaamika valemitega hajumisamplituude arvutades.

Siiski ei ole küsimust *miks* võimalik täielikult eraldada küsimusest *kuidas*. Vaimumaailmas on absoluutselt ületamatuid piire tõmmata üldse raske, kui mitte võimatu. Nii ei ole ka tänapäeva füüsikud kunagi suutnud päriselt hoiduda mõtisklemast asjade olemuse üle. Tõsi, füüsika filosoofia ei ole enamasti füüsika teadusprobleemide (mõõtmine + matemaatika!) lahendamiseks oluline ega vajalik. Alles siis, kui reaalsuse kirjeldamisel jõutakse niisuguste piirkondadeni, mis kangekaelselt ei taha sobida senisesse füüsikateaduslikku maailmapilti, ei ole seda enam võimalik vältida. Siis osutuvad väga oluliseks ka niisugused küsimused nagu füüsikateoorias kasutatud matemaatiliste mõistete kui kirjeldamise keele "sõnade" tähendus ja nende vahekord tegelikkusega. Ei piisa enam keele — matemaatika — virtuoosest valdamisest, ka kõige elegantsemad rehkendused võivad osutada sisutühjaks, kui ei ole selge, mida on nendega kirjeldatud või miks neid üldse vaja on.

Üks selline valdkond paistab praegu olevat gravitatsioonivälja kvantteooria (Ashtekar, Stachel 1991). Kõik katsed kirjeldada raskusjõudu ja näiteks valguskvantide kiirgamist aatomitest üheainsa matemaatilise formalismi raames on seni lootusetult ebaõnnestunud

(Kuusk 1991b). Probleemiks ei ole mitte ainult otsitava matemaatilise keele keerukus, vaid juba matemaatiliste põhimõistete valik, mis võiksid kirjeldada gravitatsioonivälja kvanti (gravitoni). Klassikalist gravitatsioonivälja kirjeldab üldrelatiivsusteoorias aegruumi kauguste võrk (meetrika). Seni aga ei ole sellise meetrilise tensori jaoks formuleeritud vastuoludeta kvantteooriat. Gravitatsiooninähtuste kirjeldamine meetrilise tensoriga põhineb ekvivalentsusprintsiiibil. See väidab, et lokaalselt (ühe punkti ümbruses) on gravitatsiooni- ja inertsinähtused oma olemuselt identsed. Kehale mõjuv gravitatsioonijõud on võrdeline tema massiga vastavalt Newtoni gravitatsiooniseadusele; keha liikumise kiirenemine jõu mõjul on pöördvõrdeline tema massiga vastavalt Newtoni inertsiseadusele. Newtoni seadustest aga ei järeldu, et gravitatsioonijõudu määrav mass (raske mass) peab olema seesama mis kiirendust määrav mass (inertne mass). Galilei tegi katseliselt kindlaks, et kõik kehad langevad raskusjõu mõjul ühesuguse raskuskiirendusega. See tähendab, et mõõtmistäpsuse piires on raske ja inertne mass tõepoolest võrdsed. Einstein asendas võrdsuse mõõtmistäpsuse piires identsusega ja väitis, et raske mass on inertne mass. Sellest olemuslikust ekvivalentsusest ei järeldu mitte ainult raskuskiirenduse võrdsus kõigi kehade puhul, vaid ka kõigi erirelativistlike füüsikateooriate kehtivus inertsivabades taustsüsteemides. Nii inertsijõudude kui ka gravitatsioonijõudude iseloomustamiseks tuleb erirelatiivsusteooriasse sisse tuua täiendav matemaatiline suurus — meetriline tensor. Kui nüüd kvantteoorias gravitatsioonivälja kirjeldamiseks tuleb lisaks meetrilisele tensorile kasutada veel midagi, siis peaks ekvivalentsusprintsiiip olema rikutud ning kehade raske ja inertne mass eristatavad. Praeguseks on nende võrdsus katseliselt kontrollitud kuni suhtelise vea täpsuseni 10^{-11} . Kavandamisel on uued mõõtmised Maa tehiskaaslastel (Reinhard, Worden, Everitt 1991). Ükskõik, millised on selle tu-

lemused, teoreetikud ei saa enam kõrvale jätta *mis-* ja *miks-*küsimusi. Mis on graviton? Miks ekvivalentsusprintsipi on/ei ole rikitud?

Kirjeldama hakata saab ikkagi alles siis, kui on teada, mida kirjeldada.

Kirjandus

- Aristoteles 1979. *Physikvorlesungen*. Übersetzt von Hans Wagner. Berlin: Akademie-Verlag
- Ashtekar, A., J. Stachel (eds.) 1991. *Conceptual Problems of Quantum Gravity*. Boston—Basel—Berlin: Birkhäuser
- Kuusk, Piret 1991a. Aja probleem kosmoloogias: Minevik ja tänapäev. — *Akadeemia*, nr 4, lk 691–698
- Kuusk, Piret 1991b. Kas gravitatsioonivälja kvantiseerimine on võimalik? — *Eesti Füüsika Seltsi Aastaraamat*, II aastakäik, lk 58–71
- Newton, Isaac 1687. *Philosophiae naturalis principia mathematica*.
- Reinhard, Rüdiger, Paul W. Worden, C. W. Francis Everett 1991. STEP: A Satellite Test of Equivalence Principle. — *Europhysics News*, vol. 22, pp. 216–218

Oskar Kallis. AUTOPTREE. KALLIS "ISE"
(1915)

INIMESETU KÕNE VÕIMALIKKUSEST

Imre Siil

Kõneloomele ja selle olemusele on pööratud tähelepanu kaugetest aegadest peale ja nõnda võib foneetikat pidada üheks vanimaks teadusharuks.

Kõneuuringutega on ikka käinud kaasas püüdlused kõnet mingite tehniliste vahendite abil järele aimata, sageli selleks, et kontrollida kõnemoodustusprotsessi kohta kujunenud arusaamu. Mõningaid andmeid vasest või savist tehtud kõnelevate peade kohta on juba varasest keskajast. Tollal olid sellised harrastused kahtlemata seotud paraja elulise riskiga, sest pühaduseteotaja või mustade jõudude käsilase maine oli kerge tulema. Isegi krahvi ja dominikaani munga Alberti, hilisema Albertus Magnuse käte läbi valminud rääkiv ning liigutav savipea ei pälvinud küllaldast usaldust. Aquino Thomas olevat isiklikult sellise jumalavallatuse vastu välja astunud ning meistriteose puruks löönud (Liénard 1991).

Esimesed arvestatavad katsed tehisliku kõne tekitamiseks korraldas inglise füüsik Robert Hooke 1681. a. Erilist tähelepanu paelus see valdkond aga 18. sajandil, mil huvituti üldse igasugustest automaatidest. Aastatel 1778–1783 konstrueeris prantslane abee Mical mitu kõnelevat masinat, mis pidid paari lausega ülistama Prantsuse kuningat, öeldes näiteks: “Le Roi a donné la Paix à l’Europe” (kuningas andis Euroopale rahu). Kahjuks pole nende ehituse kohta säilinud detailset informatsiooni, ilmselt selle tõttu, et tollasele kuningale Louis XVI-le masinate kõne erilist muljet ei avaldanud.

1779. a kuulutas St. Peterburgi Keiserlik Teaduste Akadeemia välja konkursi järgmiste küsimuste lahendamiseks:

1. Milline on vokaalide *a*, *e*, *i*, *o*, *u* loomus, et nad üksteisest nõnda erinevad?

2. Kas oreli viledest on võimalik luua samasugust instrumenti nagu *vox humana*, mis võiks täishäälikuid kuuldavale tuua?

Järgmisel aastal anti auhind Kopenhaageni ülikooli füsioloogiaprofessorile sakslasele Christian Gottlieb Kratzensteinile, kes oli konstrueerinud seadeldise erinevatest akustilistest resonaatoritest, mis püüdsid suuõone kujusid järele aimata. Heli tekitati vibreerivate metallkeeltega. *i*-vokaali andvale resonaatorile puhuti õhk otse sisse. Vaatamata sellele, et Kratzensteinil puudus selge ettekujutus resonantsinähtustest, olevat nende viledega olnud võimalik saada üsna selgeid vokaale (Dudley 1950). Arvatavasti oli abee Micali kõnelev masin ehitatud põhimõtteliselt sarnasel viisil, kuid eraldi resonantoreid sõnade moodustamiseks kooskõlastatult toimima panna osutus liiga keeruliseks.

1791. aastal avaldas austerlane Wolfgang von Kempelen raamatu *Mechanismus der menschlichen Stimme nach der Beschreibung einer sprechender Maschine*, kus esitati juba üsna viimistletud kõneleva masina kirjeldus. Masina abil võis tekitada mitut häälikut. Kempelen esitas täpselt häälikute moodustamise põhimõtte: tuulekott (õhuvoolu tekitamiseks)—hääleaparaat—resonantsiruum (häälikute kujundamiseks), mis vastavad inimese kopsudele, kõrile, suu- ja ninaõonele.

Kempeleni töö kõnelevate masinate ehitamisel algas kümmekond aastat varem. Esimese prototüübi valmistas ta 1780. aastal. Eesmärk oli algusest peale väga kaugeleulatuv, sest Kempelen tahtis teha võimalikuks nii sõnade kui ka pikemate fraaside kunstliku tekitamise. Et tal oli hea ettekujutus häälikute saamise põhimõtetest, otsis ta kõigepealt heliallikaid, mis võiksid asen-

dada inimese häälekurdude tekitatud põhitooni. Parmupillisarnastele vibreerivatele keelekestele ehitas ta ümber suruõhukambri, mida õhuga täitis nahklööts (idee lähtus ilmselt torupilli ehitusest). Suuõõne eest oli nahktoru, mille kuju sai käega muljudes muuta. Ninaõõnes kujunevate häälikute imiteerimiseks oli seadmel kaks spetsiaalset avaust, n-õ kunstlikku ninasõõret. Kahe hoovaga võis õhuvoolule luua takistusi, et jäljendada hõördhäälikuid nagu *s*, *f* ja teised.

Selle seadmega olevat saanud tekitada 6 vokaali ja 19 konsonanti. Kempelen ise väitis suutvat oma lapsehäälse masinaga kuuldavale tuua mis tahes ladina-, itaalia- või prantsusekeelse sõna — ehkki mitte alati ühtviisi hästi. Ka mõned lühemad laused olevat õnnestunud. Kuid seadme juhtimine kahe käega olevat olnud sama keeruline kui orelimäng (Flanagan 1972).

Kempeleni kõnemasina demonstratsioonid äratasid küll elavat tähelepanu, ometi ei võetud teda ja tema riistapuud eriti tõsiselt, sest veidi varem oli Kempelen vahele jäänud pettusega — ühe teise masinaga, mis ei osutunudki päris masinaks. See oli nn malemasin, mida isegi Napoleon olevat jõudnud imetleda. Paraku avastati selle seest jalutu endine rügemendiülem Worowski, Riias aega teeninud mees, kes olevat olnud hiilgav malemeister.

Nii ei saanud ka Kempeleni raamat tema kaasaegsete keeleuurijate hulgas kohe seda tunnustust, mida ta oleks väärinud. Kempeleni teoses on erakordselt üksikasjaliselt kirjeldatud häälikumoodustust, nii et kõnefüsioloogid on seda veel pool sajandit hiljem pidanud oma ala parimaks käsiraamatuks.

Kempeleni masinat püüdsid mitmed asjahuvilised jäljendada, teiste hulgas näiteks ka Charles Darwini vana naise Erasmus Darwin, kuid täiuslikuma kõneleva masina "Euphonia" ehitas Viini matemaatikaprofessor Joseph Faber alles 1835. aastal. Seda sai osalt juhtida juba klaviatuurilt, mille 14 klahvi käivitasid eri hääliku-

te tekitamismehhanismi (5 vokaali, klusiilid, liikvidad ja mõned frikatiivid). Seega oli masina juhtimine esmakordselt rajatud selgesti fonemaatilisele printsiibile. Ülejäänud häälikute moodustamiseks tuli siiski teha veel keerulisi operatsioone (Liénard 1991).

Inimese hääleaparaadi mehaanilise analoogi ehitas nooruses ka Alexander Graham Bell, kes on tuntud eelkõige telefoni leiutajana. Huvi kõnelevate seadmete vastu tekkis tal just Kempeleni masina koopiaga tutvudes. Nii pole liialdus öelda, et Kempeleni masin mõjutas peale tehnika ja teaduse mingil määral ka kogu inimkultuuri edasist arengut.

Bell modelleeris kõneelundid alguses kautšukist, kasutades sealjuures valuvormina inimese pealuud, ning kattis need seejärel vati ja riidega. Osad, mida sai kangide abil liigutada, armeeris ta puidu ja traadiga. Kõriosa oli tinast, sinna sisse oli modelleeritud painduva toruga hingekõri ning kummist ja vildist häälekurrud. Seadme abil sai tekitada nasaale ning öelda ka mõne lihtsa lause.

Bell eksperimenteeris veel elusa koeraga, selgitamaks koera hääleorganite võimalusi. Koera suu ja kõri liikumisele käega järele aidates suutis ta looma panna kuuldavale tooma viit häälikuühendit: *ah, oo, ma, ja, ou* ning lauset "How are you grandmama?" (Cater 1983).

Mehaaniliste kõneseadmete ehitamine on tasapisi jätkunud ka elektri ja elektroonika ajastul. Lisaks teaduslikule huvile kõnetrakti modelleerimise vastu on märgata muidki kaalutlusi. Kavandid elektroonilise hääleallikaga varustatud väikestest plastilistest seadmetest, mis mahuvad pihku ja mille kuju saab käega muljudes muuta, sel viisil resonantsiõõsi kujundades, võiksid eduka teostumise korral tuua vaheldust või isegi konkurentsi pinget praegusele kõneseadmeturule. Kõnetrakti mehaanilised analoogid on seal väga haruldased.

Tehiskõneseadmete ehitamist, uurimist ja kasutamist vaadeldakse tänapäeval foneetika ühe kiiresti are-

neva rakendusharuna üldnimetuse all *kõnesüntees* (eesti keeles sobib sünonüümiks *tehiskõne*). Koos kõne masinajaju, samuti mõningate sidetehnika ning kuulmispuuete kompenseerimistehnika arendamisega tegelevate uurin-gutega moodustavad need teadussuuna, mida nimeta-takse *kõnetehnoloogiaks* (speech technology). Selle fo-neetilisi aspekte rõhutades võiks kõnelda ka *tehnofonee-tikast*.

Esimeseks tähiseks tehiskõne perspektiivide avardu-misel oli USAs Belli firmas 1937. a valminud seade VO-DER (*VOIce DEMonstratoR*). Seda sai juhtida klavia-tuurilt nagu Faberi masinat, kuid siin oli nii hääle tekita-mise kui ka selle edasise kujundamise olemus täiesti eri-nev inimese kõnetraktis toimuvatest protsessidest. VO-DERis saadi kõigepealt hääle elektriline analoog. Nende elektrivõnkumiste amplituudi muudeti järgnevalt 10 jär-jestikuse potentsiomeetri abil. Müräefektide juhtimiseks oli veel 3 eraldi klahvi, millega imiteeriti sulghäälikute moodustusjärke. Seega valmis kõne elektrilises vormis, mis lõpuks lihtsalt muundati õhuvõnkumisteks.

VODERit oli raske juhtida. 320 operaatorikandi-daadi hulgast valiti 24 neidu, kes alles ligemale aastase treeningu tulemusena sellega hakkama said. Osavamad neist, omandanud suure vilumuse põhitooni regulaatori kasutamisel, oskasid VODERit ka emotsionaalselt kõne-lema ning isegi laulma panna.

VODERi konstrueerinud Homer Dudley tööruh-m tutvustas ligikaudu samal ajal ka teist seadet, VOCO-DERit ehk hääle kodeerijat. Siin tekitati kõne põhi-mõtteliselt samal viisil nagu VODERis, kuid inimkäe juhttoimet asendasid elektrisignaaliid, mis saadi inimkõ-ne analüüsimisel eri võnkesagedustele häälestatud elekt-riliste filtrite abil (Dudley 1940). Sisuliselt oli tegemist töödeldud kõnesignaaliide taasesitamisega.

Need kaks seadet juhatasid sisse tehiskõneuurin-gute edasised põhisuunad. Ehkki sellealased tööd on 1940. aastatest saadik olnud valdavalt seotud arvutus-

tehnika rakendamisega, võib kõiki elektroonseid tehiskõne tehnoloogiaid jaotada ikkagi vastavalt sellele, kas kõne tekitatakse otseselt inimese poolt ette antud või inimkõnest mingi algoritmi järgi automaatselt ekstraheeritud juhtinformatsiooni alusel.

Viimati mainitud rühma kuuluvad järelikult VOCODER-tüüpi meetodid. Puhttehniliste küsimuste kõrval tuntakse nende puhul mõningat huvi veel kõne tajumise tingimuste vastu. Inimkõnesignaali töödeldakse, et sellest kõrvaldada liiasus ja pausid, ning salvestatakse arvuti mällu teatud ajavahemiku järel tehtud ülesvõtete reana. Tulemuseks on numbriline kood. Kõne taasesitamiseks tehakse läbi analoogne protseduur vastupidises järjekorras ning saadakse enam-vähem originaaliga sarnanev kõne. Õigupoolest polekski põhjust seda tehiskõneks või sünteesitud kõneks nimetada, sest sarnasus magnetofoniga on liialt selge.

Kõige ökonoomsemaks ja võimalusterohkemaks kodeerimismeetodiks on osutunud lineaarennustuslik kodeerimine ehk LPC-meetod (*linear predictive coding*), mis rajaneb eeldusel, et iga järgnev signaaliülesvõte kuulub mingisse varasemate ülesvõtete kombinatsiooni. Viimast on võimalik arvutuslike koefitsientide abil määrata. See meetod lubab soovitud suunas ja ulatuses muuta taasesitatava signaali paljusid omadusi, sealhulgas kõnemeloodiat, mistõttu teda rakendatakse aktiivselt ka foneetiliste eksperimentide korraldamisel. Et vähendada LPC-seadmete sõltuvust kindlate inimkõne lõikude salvestustest, on neid hakatud varustama juba valmiskodeeritud häälikute või häälikuühenditega, millest saab kokku panna mistahes kõneteksti. Nii lähenetakse nendele kõnesüsteemidele, mis toodavad sõna otseses mõttes tehiskõnet, s.t algusest lõpuni masinas valminud, sünteesitud kõnesignaali.

Osa tehiskõne tehnoloogiaid tuginebki üksnes kõne akustilistele või artikulatoorsetele kirjeldustele, mille alusel töötatakse välja hääleallikate ja nendelt saadud

signaali modulatsiooni juhtimiseks vajalik andmestik. Loomuliku kõne salvestatud fragmente sel juhul ei kasutata. Kõik vajalikud kõneelementide kirjeldused esitab rahvuskeele või keelemurde asjatundja, kasutades arvutile mõistetavaid vormeleid.

Sellised kõne akustilised kirjeldused peaksid sisaldama kõnelaine energeetiliste maksimumide sagedusi — formantsagedusi, mis vastavad kõnetrakti resonantsomadustele, andmeid kõne kõrgemate sageduskomponentide, samuti põhitooni sageduste kohta. Artikulaatorsetes andmetes näidatakse ära kõri ja kõnetrakti läbilõikepindade mõõdud ning arvutatakse niimoodi määratletud võimalike ruumide resonantsomadused. Kõik parameetrid antakse teatud ajavahemiku jaoks. Selle valimisel arvestatakse piiri, millest allpool on inimese kuulumistaju suuteline siduma kõnesignaalis toimuvaid hüppelisi muutusi sujuvalt kulgevaks siirdeprotsessiks.

Võib muidugi kujutada ette selle töö mahtu, mis tuleb kõne parameetrite kirjeldamisel teha siis, kui uusi andmehulki vajatakse iga 10 millisekundi järel. Võrdluseks arvestatagu, et rahuliku tempoga eestikeelses kõnes jääb ühe hääliku pikkus tavaliselt 30–300 millisekundi vahele. Töö hõlbustamiseks võib kõigepealt luua andmekogumid üksikute häälikute jaoks, need arvutis salvestada ja hiljem nende kui terviklike üksustega manipuleerida. Tuleb küll silmas pidada, et häälikute sujuvaks seostamiseks ehk koartikulatsiooni modelleerimiseks peab vähemalt häälikute alguses ja lõpus muutma enamikku parameetritest. Samuti tuleb esitada täpsed andmed silpide ja pikemate kõneüksuste tekkimisega kaasnevate uute nähtuste kohta, mis puudutavad eelkõige häälikute kestust ja põhitooni, aga mingil määral ka teisi suursusi. See tähendab rõhu, intonatsiooni ja teiste prosodia valdkonda kuuluvate ilmingute korraldamist.

Kõigil neil muutustel on enam-vähem seaduspärane iseloom — nad on reeglistatavad, kusjuures nende põhiloomus on enamasti kooskõlas foneetikast tuntud põ-

himõtetega. Selliste kõne foneetilist struktuuri kujundavate reeglite väljatöötamine ongi saanud tänapäeva tehiskõneuuringute keskseks probleemiks.

Esimesed eksperimentaalsed kõne reegelsünteesi (*synthesis-by-rule*) süsteemid ilmusid juba 1950. aastate lõpus. Reeglid olid neile kirjutatud tollastes tavalistes programmeerimiskeeltes. Et arvuti iga tööoperatsioon tuli siis detailselt määratleda, ei saanud ka reeglite lõplik kuju olla kuigi selge (Holmes 1964; Liberman *et al.* 1959). Hiljem on kõne reeglite kirjapanekuks loodud erilisi kõrgetasemelisi programmeerimiskeeli, mis kombineerivad foneetikast, fonoloogiast ja loogikast tuntud termineid. Reegelkeele mõistelise varamu võib kõneuuri ja oma töö vajaduste ja käsitletava rahvuskeele või murde iseärasuste kohaselt ise kujundada. Igas reeglis saab eraldi määratleda selle rakendustingimused (KUI-osa) ning näidata suure täpsusega ära kõik parameetrid, millele tehiskõne selle reegli kehtimisel peab vastama (SIIS-osa).

Reeglite arvu suurenemisel on vaja eraldi vahendeid nende rühmitamiseks ja kontrollimiseks. Et lihtsustada töötamist suurte reeglikogumitega, on võetud eeskujuga tehisintellekti valdkonda kuuluvatest programmidest, mis on suutelised reegleid analüüsima, võrdlema, nendes peituvaid kordusi, vastuolusid ja muid puudusi esile tooma või isegi parandama. Sellised programmid on arvestatavad kui reeglisüsteemide eksperdid. Ent reeglite täienedes areneb neisse kodeeritud formaalsele toimimisalgoritmile paratamatult lisaks ka kirjeldatava valdkonna, seega antud juhul ühe või teise keele foneetika ja fonoloogia mõningane n-õ tundmine. Vajaduse korral võib niisugust masinasjatundjat kasutada mitmesuguste häälde- ja näiteks võõrkeele õppijaid.

Ulatuslikud reeglikogumid väljendavad juba põhjalikku teadmist mingi keele foneetilise süsteemi kohta. Et neil reeglitel on selge empiiriline taust, siis on ka nen-

de tõeväärtus suur. Vigase reegli korral arvuti lihtsalt hääldeb valesi. Ometi peab nende ülekandmisel loomuliku keele valda olema järelustes ettevaatlik, sest sünteeskõne spektraalne eripära (nn robotlik hääl) ja üldine akustiline vaesus inimkõnes peituvat informatiivset küllusega võrreldes toob paratamatult kaasa mitmesuguseid spetsiifilisi nihkeid kõne korralduses. Tehiskõne puudusi on vaja kompenseerida ja hälbeid tasakaalustada, et kuulamisel tõrkeid ei tekiks.

Kõneurija vabadus reegelkeelte- ja süsteemidega töötamisel, oma fonoloogilise kontseptsiooni elluviimisel on suur, kuid jääb siiski küllalt rangetesse piiridesse. Kahjuks on ka parimatel tehnoloogilistel lahendustel oma piirangud, mis inimese eneseteostust takistavad. Iga reeglikompleksi ülesehitamisel peab järgima seda kasutama hakkava süsteemi toimimisprintsipi. Kõnesünteesile orienteeritud reeglid tuleb anda arvestades kõneks muudetava sisendteksti järkjärgulise teisendamise võimalusi. Teisendusprotsess algab ortograafilise kirja muundamisest fonemaatiliseks tekstiks ning lõpeb pärast mitut vaheastet foneetiliselts väga kitsa kirjeldusega, milles peab olema esitatud piisavalt konkreetseid andmeid koostamiseks kõnetrakti mudeli juhtkoodi. Ja nagu juba öeldud, on ka kõnetrakti mudeli iseärasustele muugandumine möödapääsmatu.

*

Kõige enam väljendavad loomuliku kõne omadusi tehiskõne prosoodiat käsitlevad reeglid. Spektraalsete tegurite mõju neile võib lugeda suhteliselt ebaoluliseks. Seetõttu ongi artikli järgnevas osas peatähelepanu keskendatud kõne prosoodia modelleerimisele. Juttu tuleb konkreetsetest töödest eesti ja soome keele alal.

Soomekeelse kõne sünteesiga on eriti huvitav tegelda võrdlusvõimaluste rohkuse tõttu. Meie põhjanaabrid hakkasid rääkivaid seadmeid ehitama juba 1970. aastate alguses ning tänaseks on neil valida vähemalt küm-

ne eri tüüpi ja ühtlasi erineva kõnekvaliteediga tehiskõneseadme vahel. Tuntuim neist on praeguse Helsingi Tehnikaülikooli professori Matti Karjalaineni uurimistööl alusel valminud SYNTE oma eri versioonides (Karjalainen 1978).

Soome ja eesti keele geneetilise läheduse tõttu võib arvata, et suurt osa soome kõnet puudutavast andmestikust sobib rakendada ka eestikeelse tehiskõne sünteesimisel. Tõepoolest, enamikku kõne segmentaaltasandi üksustest saab nende kahe keele puhul vastastikku suhteliselt hõlpsasti kohandada. Näiteks eesti keele vokaalid moodustatakse soome omadega võrreldes üldiselt veidi tagapoolsemalt ning kõrgemalt. See tähendab, et kõrgete vokaalide (nt *i*, *u*) esimene ning madalamate (*a*, *ä*) teine formant tuleks viia mõnevõrra väiksematele sagedustele.

Eesti ja soome keele prosoodilise struktuuri erinevused on seevastu üpris põhjalikud ning avaldavad kohati isegi üksikhäälikuteni ulatuvat mõju. Soome keel on selgelt kvantiteedikeel. Vokaalidel ja konsonantidel on kaks kestusastet: pikk ja lühike. Kestuse alusel saavad vokaalid vastanduda kõikjal sõnas, konsonandid siiski vaid vokaalide vahel. Diftongidel on ainult üks kvantiteediasse, mida võib võrdsustada vokaalide pika astmega.

Soome kvantiteedisüsteem on modelleerimise seisukohalt üsna meeldiv. Vokaalide pikka astet saab käsitada kahe ühesuguse segmendi järjendina, otsekui liites foneemi kestusele veel ühe kestusühiku ehk moora (Lehiste 1990). Segmendi kestuse muutmisest ühiku võrra tavaliselt piisab, et saada teise tähendusega sõna. Selle muutuse mõju sama sõna teistele häälikutele ning teistele prosoodilistele teguritele on väike. Peale selle ei ole liidetava moora tegelik pikkus soome keeles väga rangelt määratletud.

Ehkki segment näib olevat küllaltki iseseisev element soome prosoodias, tuleb mõningaid kompositsioonilisi seoseid siiski silmas pidada, nt konsonantühendi esime-

se osise kestus võib mõjutada eelneva vokaali kvantiteediastme taju (*musta : muusta*).

Soome kõne rütmiliigenduse aluseks on kahesilbiline üksus nagu eesti keeleski. Erinevused ilmnevad aga selle energeetilises struktuuris: soome keeles hääldatakse mõlemaid silpe enam-vähem võrdse pingutusega. See vähendab üksuse sisemist kohesiivsust ning arvatavasti hõlbustab kvantiteedivastanduste ilmutamist kõikjal sõnas. Siiski võib ka soome keeles märgata seost pearõhulise rütmiüksuse teise silbi vokaali kestuse ja esimese silbi kvantiteediastme vahel — seost, mis eesti keeles on üks kvantiteedivastanduste tähtsamaid indikaatoreid. Soome keele muidu nii korrapärasesse prosoodiasse toob see pisut segadust, sest esimese silbi vokaali suhtes tuleb kontrollida teise silbi vokaali kolme võimalikku kestust: sõna *saama* tajutakse õigesti siis, kui viimane *a* on lühike; sõna *sama* siis, kui see on poolpikk; ning sõna *samaa* lõpuhäälik peab olema pikk.

Prosoodiliste tegurite hulgas on kestusel soome keeles tõepoolest silmapaistev roll. Ainuüksi kestuserinevustega opereerides saab täiesti loomulikult tekitada isegi loogilist rõhku (Lehtonen 1970). Mis puutub soome sõnarõhku, siis seda võib käsitada kui rütmiüksuse psühholoogilist komponenti, millel sageli puudub selge akustiline tunnus.

Põhitoon muutub tavalises soomekeelses jutus eesti keelega võrreldes väiksemas ulatuses, mistõttu eestlasele tundub soome kõne veidi monotoonne. Meloodilisi liikumisi tekib kahtlemata nii rõhu kui ka kvantiteedivastanduste ilmutamisel. Näiteks pika esisilbi järel on põhitooni langus sügavam kui lühikese esisilbiga sõnas (Vihanta 1988). Üldse on heliliste pikkade segmentide korral toonil aega rohkem langeda. Kindlaid tooni tasemeid või spetsiifilisi toonikontuure on aga soome sõnades raske avastada.

Kokkuvõttes võib soome prosoodia sünteesimudeli rajada järgmistele alustele:

— puuduvad vahepealsed prosoodilise programmeerimise üksused segmendi ja sõna vahel;

— prosoodilised parameetrid sõltuvad üksteisest suhteliselt vähe;

— kvantiteedikontrastid rajanevad segmentaalfooneemide kestuserinevustel;

— rütmistruktuur avaldub nõrgalt.

Nende põhimõtete alusel on Eesti Teaduste Akadeemia Küberneetika Instituudis koostatud rakendusliku tehiskõneseadme juhtreeglid. Samas on eraldi tegeldud veel põhitooni fraasi- ja lausekontuuri kujundamisega, arvestades väljendi pikkust ning kommunikatiivset tüüpi. Võib öelda, et eelkõige tänu kordaläinud prosoodiamudelile on see seade Soomes hästi vastu võetud.

Eesti prosoodia modelleerimisel tuleb kokku puutada mõnevõrra keerulisemate probleemidega — nagu eelneva põhjal võibki oletada. Juba kõne rütmiliigendus on kõrvahakkavalt erinev. Iga rütmüksuse ehk jala esimesse silpi on enamasti koondunud rohkem häälduslikku pinget kui järgnevasse ning see rõhutatus on akustiliselt hästi kajastunud, eelkõige põhitooni tõusu ja intensiivsuse kasvu, ent ka häälikute selgema kvaliteedi ning tihedama liitumise kaudu. Tugev hääldusimpulss ning sellele järgnev rõhutu faas — üks või kaks rõhutu silpi — jaotavad ära ühe hääldusenergia hulga. Võib oletada, et see hulk on ühtlase kõne korral suhteliselt püsiv suurus (Eek, Help 1987). Järelikult, mida rohkem kulub sellest jala esimeses silbis, seda vähem jääb järgnevatele, samuti: mida rohkem energiat kulub kõne ühe omaduse esiletoomiseks, seda vähem jääb seda teiste jaoks. Kui niisugune mehhanism tööpoolest toimib, siis tuleb prosoodiamodeli ehitamisel tegelda rütmüksuse siseste kompensatoorsete muutustega, mis ei puuduta mitte ainult ühte nähtust, näiteks kestust, vaid ka kõiki teisi omavahelises seoses. Nii peaks prosoodiline programmeerimine toimuma esmajoones jala tasandil.

Nagu juba öeldud, domineerib eesti keeles kahesil-

biline jalg. Kõne liigendamisel jäetakse sageli tähele panemata isegi morfoloogilised asjaolud, nt astmevahelduslikud liited. Nii on täiesti loomulik öelda *mõnu/lemis/seg*i või *ela/jalik*. On siiski ka sufikseid, mille ees jalapiir reeglina tekib, nt *-kond*.

Kolmesilbilised sõnad annavad omaette rütmiüksuse. Pikemates sõnades arvestatakse rütmi kujundamisel ka foneetilisi tegureid, näiteks on üsna tõenäoline, et teise jalga jäävad diftongiga algavad silbid (Hint 1973): *kõnele/vaile*, *ustava/maile*. Kuid pikemate kõnelõikude liigendumise kohta eesti keeles puudub siiski veel ammendav ettekujutus. Võimalik, et oma roll on siin varasemas lausungiosas kujunenud rütmil. Nii võib järgnevas näites viiesilbilise sõna jagamisele jalgadeks avaldada mõju eelnev rütmiüksus:

Linna/ vabas/tajale toodi lilli.

Igale/ vabasta/jale toodi lilli.

Liigendusprintsibi muutumisega teiseneb täielikult sõna kestrustruktuur, aset leiavad ümberkorraldused jalgale iseloomulike kestussuhete esiletoomiseks. Tekivad ka vastavad põhitooni ning intensiivsuse muutused. Jala prominentset, kuid lühemat osa sõna sees markeeritakse valjuse tõusu ning põhitooni kõrgema tasemega.

Ühesilbilised sõnad moodustavad omaette rütmiüksuse enamasti vaid täiesti rõhulises positsioonis, fraasivõi lauserõhu all, samuti mõne astmevaheldusliku liite ees (*mets/kondlik*), ehkki võimalust mööda püütakse kahte kõrvuti asuvat tugevat silpi vältida. Ühesilbilist sõna või liidet võidakse isegi tõlgendada nagu pikemat rütmiüksust, st nagu jalga, mis koosneb samuti kahest osast analoogiliselt tavalise kahesilbilise jalaga, kus esimene liige on prominentsem. Sel puhul eeldatakse, et teine liige on tavalisest enam nõrgenenud — lähenedes mõnikord füüsiliselt nullile —, kuid siiski säilitanud oma koha rütmistruktuuris: *Üksnes/ Jaan/* töötas.

Muudel juhtudel seotakse ühesilbilised sõnad pike-

matesse rütmüksustesse: *Nüüd kõik/ edeneb; Vastajat/ Jaan usub*. Viimases näites on ühesilbiline sõna jala eeltaktiks, anakruusiks. See on suhteliselt tolerantne silp, millel, nagu ka ühesilbilise jala poolfktiivsel osal, on ilmselt täita teatud roll rütmihälvete vältimisel lausungis, otsekui puhvrina rütmistruktuuris. Anakruusi võib niisamuti kohata pika sõna sees, nt pearõhu eelne *mi* sõnas *indeter/ministlik*. Akustiliselt iseloomustab eeltakete väike põhitooni nõgu enne selle järsku tõusu pikale rõhusilbile.

Kõne jalaliigenduse selgitamise järel tuleb eesti prosodia mudelis tähelepanu koondada erilisele kolme välte probleemile. Mihkel Veskest lähtuva traditsiooni kohaselt on see huvitav fonoloogiline opositsioon tihhti taandatud põhiliselt rõhulise silbiga seotud ajalistele nähtustele, mööndes vaid mõningate täiendavate asjaolude võimalikkust (Ariste 1947).

Kõrvuti üldlevinud arusaamaga on juba Wiedemanist alates nii või teisiti osutatud, et eesti nn kvantiteediastmeid tajutakse paljude foneetiliste tegurite koostoime tulemusena. Katsed, mis võiksid selgitada nende hierarhiat, ei ole esialgu ulatunud palju kaugemale kestuse ja põhitooni võrdlusest. Nii on Ilse Lehiste sünteesitud sõnade *sada : saada! : saada* tajumist uurides leidnud, et esmase vihje annab kuulajale siiski esisilbi vokaali kestus, alles seejärel pööratakse tähelepanu põhitooni muutustele (Lehiste 1977). Arvo Eek on rõhutanud esimese ja teise silbi kesksete segmentide kestusvahetorra tähtsust, kuid lisanud samas veel sellise eristava energeetilise tunnuse nagu hääldestõhusus, märkides, et selle juhtimismehhanism on kestuse omast sõltumatu (Eek 1980–1981, 1983–1987). Georg Liiv on põgusalt analüüsinud intensiivsuse rolli kõnealuse kontrasti ilmutamisel, täheldamata selle erilist kaalukust (Lijv 1985).

Mitmed keeleuurijad, nende hulgas Nikolai Trubetzkoy, Robert Thomas Harms, Valter Tauli jt on eesti keele kolmeastmelist vastandust käsitlenud koosnevana kahest

eri liiki nähtusest. Nende seisukohti kokku võttes võib öelda, et eesti keeles on tegemist kaheastmelise kestusvastanduse ning pika astme omakorda kaheastmelise liit-tunnuselise vastandusega. Arvo Eek on soovitanud viimasel puhul kasutada mõisteid *lauge aktsent*, mis vastab traditsioonilisele teisele vältele, ja *järsk aktsent*, mis vastab kolmandale vältele. Aktsendi ehk hääldustõhususe akustilisi korrelaate pole aga seni suudetud ammenda-valt selgitada. Tehiskõne ettevalmistamise vaatevinklist on viimased paraku möödapääsmatult vajalikud.

Nii ongi eesti prosoodia modelleerimisel tulnud ettevaatlikult alustada võimalikult ühemõõtmeliste mudelitega, et tasapisi jõuda selgusele tehiskõne mõistmist mõjutavates tegurites. Piiratud mudelid peaksid hästi kajastama ka seda kompenseerivat toimet, mis on vajalik teiste, ebatäielikult modelleeritud parameetrite korvamiseks nii, et kõne normaalne vastuvõtt oleks tagatud.

Küberneetika Instituudi kõnetehnoloogid hakkasid katsetama erinevaid foneetilisi parameetreid järk-järgult hõlmava kõnesüsteemiga. Kõigepealt püüti viia miinimumini põhitooni ja intensiivsuse toime ning tegelda üksnes kõne kestusstruktuuriga. Iga foneemi kirjeldav üksus mudelis sai tajukatsete põhjal spetsiifilise kestuse. Arvesse tuli nii lähemate kui kaugemate naaberüksuste mõju, segmendi asend sõnas, liitüksuste, s.o diftongide ja konsonantühendite sisemised kestusvahekorrad ning nende muutused eri kontekstis. Samas arvestati ka jala piires tekkivaid kestussuhteid, mis oodatult osutusidki äärmiselt vajalikuks nn kvantiteediastmete ilmutamisel. Monotoonse kõne puhul leidsid võrdlemisi selged kestusvahekorrad sõna esimese ja teise silbi häälikute jaoks, millest kinnipidamine tagas vastanduvate astmete õige tajumise isegi häälikute kestuse suure kõikumise korral. Kui kahesilbilise sõna teise vokaali pikkus oli vähemalt viiendiku võrra suurem esimese silbi omast, tajuti esimest astet, kui see oli aga rohkem kui kahe viiendiku võrra esimese silbi vokaali kestusest väiksem, kaldus ot-

sustus üpris kindlalt kolmanda astme kasuks. Tulemused lubavad käsitada jala keskse prosoodilise üksusena.

Põhitooni muutuste lülitamisel mudelisse pidi varasemat ajastruktuuri korrigeerima, et vältida moonutusi tekitatavas kõnes. Põhitooni liikumine tõi ilmselt kaasa suurema hääldeenergia mulje, mistõttu võrdlus eeldatava keskmise energiahulgaga ei pidanud enam paika ning rakendada tuli kompensatoorseid võtteid. Teatud põhitooni liikumisjoonise tekkides aga hakkasid nii kestussuhted kui ka nõuded helilise hääliku pikkusele kaotama varasemat suhtelist selgust. Selle põhjal võis oletada, et vähemalt nn teise ja kolmanda kvantiteediastme avastamisel võidakse juhttunnusena kasutada ka põhitooni kontuuri (Siil 1991). Muidel näib põhitooni roll jala prosoodilises struktuuris olevat ulatuslikuma väljendi puhul üldiselt tagasihoidlikum kui lühikeste kõnelõikude esitamisel.

Et tehiskõne tajumist muuta veakindlamaks, on otsustarbekas korraga tarvitusele võtta kõik taju suunavad faktorid. Praktiliseks rakendamiseks mõeldud mudelites ongi — traditsioonilises mõistes — vältete ilmutamiseks antud nii jala ajastruktuuri kui ka põhitooni reeglid. Viimase muutustega isomorfset kujundatakse intensiivsus.

Pearõhulise ja kaasrõhulise jala ulatuses tekkiv põhitooni liikumiskujund sisestatakse hiljem fraasikontuuri kujundavatesse reeglitesse, mis arvestavad põhitooni üldist kulgu pikemates kõnelõikudes, selle muutusi mõnele sõnale loogilise rõhu andmisel, samuti lause kommunikatiivse eesmärgi teostamisel. Praktiliselt moodustatakse mitme tüüpkontuuri alusel nende kõikide omadusi arvestav liitkontuur. Kontuuri joonistamisel tuleb arvesse võtta ka kõne žanri.

Siin põgusalt kirjeldatud prosoodiamodelit on kasutatud Küberneetika Instituudi formantsüntheesi seadmes EXPERT-SPEECH (Ott, Siil 1987). Oma parimal kujul on see kõnesüntesaator osutunud suuteliseks esitama

nii luulet kui ka tarbeteavet, näiteks automaatjuhtimis-süsteemi operaatorile vajalikku kontrollinformatsiooni, samuti mängima rolli raadiokuuldemängus.

Nõnda kuulub eesti keel nende keelte hulka, mille kõnelemine on hingetule masinale enam-vähem selgeks saanud. Esimese õpetaja au kuulub arvatavasti Ohio Riikliku Ülikooli professorile Ilse Lehistele, kes juuba 1960. aastate lõpul sünteesis mõningaid eksperimentaalseid kõnelõike (Lehiste 1975). Eestis hakkasid selle maa keelsetele kõnemasinatele teed rajama Mart Rimmel (Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut) ning Eugen Künnap (Küberneetika Instituut). Suvalist eesti teksti kiiresti kõneks muundav seade, ülalmainitud formantsüntesaatori prototüüp, valmis 1980. aastate lõpul Arvo Oti juhitud uurimisrühma töö tulemusena (Einar Meister, Maidu Raudsepp, Imre Siil) töö tulemusena.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1947. Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. I: Eesti keele kvantiteediküsimusi. — *TRÜ Toimetised: Filoloogilised teadused*, 3: 6. Tartu, lk 3-19
- Cater, J. P. 1983. *Electronically Speaking: Computer Speech Generation*. Indianapolis
- Dudley, H. 1940. The carrier nature of speech. — *Bell System Technical Journal*, vol. 19, pp. 495-515
- Dudley, H., T. Tarnocsy 1950. The speaking machine of Wolfgang von Kempelen. — *Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 22, pp. 151-166
- Eek, Arvo 1980-1981. Stress and associated phenomena: A survey with examples from Estonian. I. — *Estonian Papers in Phonetics*, pp. 20-59
- Eek, Arvo 1983-1987. Kvantiteet ja rõhk eesti keeles. I-II. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, 1983; nr 3-6, 1987
- Eek, Arvo, Toomas Help 1987. The interrelationship between phonological and phonetic sound changes: a great rhythm shift of old Estonian. — *Proceedings of the XIth International Congress of Phonetic Sciences*, vol. 6. Tallinn, pp. 218-233
- Flanagan, J. L. 1972. Voices of men and machines. — *Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 51, pp. 1375-1387
- Hint, Mati 1973. *Eesti keele sõnafonoloogia*. I. Tallinn

- Holmes, J. N., I. G. Mattingly, J. N. Shearme 1964. Speech synthesis by rule. — *Language and Speech*, vol. 7, pp. 127–143
- Karjalainen, M. 1978. An Approach to Hierarchical Information Processes with an Application to Speech Synthesis by Rule. Väitöskirja. Acta Polytechnica Scandinavica, 29
- Lehiste, Ilse 1975. Experiments with synthetic speech concerning quantity in Estonian. — *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum*. Tallinn, pp. 254–269
- Lehiste, Ilse 1977. Foneettisten vihjeiden hierarkia viron kvantiteetin havaitsemisessa. — *Virittäjä*, n:o 4, s. 404–411
- Lehiste, Ilse 1990. Moraic analysis of Finnish and Estonian. — *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum: Sessiones sectionum. Linguistica*. Debrecen, pp. 286–291
- Lehtonen, J. 1970. *Aspects of quantity in standard Finnish*. (Studia Philologica Jyväskyläensia, VI)
- Liberman, A. M., F. Ingemann, L. Lisker, P. Delattre, F. S. Cooper 1959. Minimal rules for synthesizing speech. — *Journal of the Acoustical Society of America*, vol. 31, pp. 1490–1499
- Liénard, J.-S. 1991. From speaking machines to speech synthesis. — *Proceedings of the XIIth Congress of Phonetic Sciences*, vol. 1. Aix-en-Provence, pp. 18–27
- Lijv, G. 1985. Akustičeskie korreljaty èstonskogo slovesnogo udarenija v sootnošenii s differencial'noj dolgotoj. — *Sovetskoe finno-ugrovedenie*, nr. 1, s. 1–13
- Ott, Arvo, Imre Siil 1987. The synthesis-by-rule development system with expert capabilities. — *Proceedings of the XIth International Congress of Phonetic Sciences*, vol. 3. Tallinn, pp. 278–281
- Siil, Imre 1991. Estonian prosody model for speech synthesis. — *Proceedings of the XIIth Congress of Phonetic Sciences*, vol. 3. Aix-en-Provence, pp. 510–513
- Vihanta, V. V. 1988. F0 osuudesta Suomen kvantiteettioppositiossa. — *Papers from the 15th meeting of Finnish phoneticians*. (Helsinki University of Technology. Publications 31.) Otaniemi, s. 13–38

ALGUS

Sissejuhatus

Aleksander Aspelisse. I

Mart Orav

28. detsember 1928

Olen hakanud kord kirja panema neid kysimusi ja mõtteid, mis on tekkinud ja kasvanud minus viimase aasta jooksul ja on kypsend selgeks kogupildiks, millest ei näi olevat enam kõrvalepõikamist. Olen hakanud ja, olgu pääle, jatkan — nüi kuidas on aega ja juhust.

Kas elame tõesti naudingule ja mugavusile ainult? On tõesti elu ainult selles, et täita tema lyhikest kestvust nüi suure hulga naudingutega, kui vähegi võimalik? Kui võtta seda toorelt materjalistlikult, siis näib see ehk tõesti nüi: Kuipalju seda eluraksu siis on! Võta temast nüipalju kui saad! Ole! Tagajärg on ikka yks — tyhisus, ärakadumine, lõpp.

Ja algab jaht, igayks nüipalju kui saab ja selles jahis hävinevad kõik sisemised inimese väärtused. See mis võiks olla sygav tunne, saab paljalt kehaliseks naudinguks ja peenemaitseisemate juures mingiks eriliseks essentsiks, mis peab ergutama väsinud silmi ja tuhmund käsi.

See skeptiline materjalism ei vii aga mujale, kui täielikule degeneratsioonile — ikka enam allamäge. Muidugi, see neid endid ei huvita, viib siis viib ja nad kannavad uhkusega oma nime — dekadent! Kui kõik on tyhi töö ja vaimunärimine, siis on kõige selgem käia lasta.

Ja ometi on ant inimesele mõistus. Ta seisab kõikide loodusliikide eesotsas, tal on käes võimsad vaimu sõjariistad. B. Shaw ytles, et loodus katsetab eriliikidega. Ja inimkond nähtavasti ei suuda teha oma katset, ei suuda täita oma ylesannet, ei suuda kanda vastutust looduse ees, vaid heidab käega ja naerab tyhja naeru iseenele yle.

Ykskõik, kas loodus katsetab või ei, kuid yks on kindel, et terve looduse algsaaduseks on areng, ikka täiuslikumate vormideni. Energia on lähtund algallikast ja liigub kiirendusega kaugemale ja kaugemale.

Algus 8. numbris.

Kui on midagi lõpmatut, siis on seda see energia, see algjõud mis pulseerib kõigis elunähetes.

Ta on jõudnud inimkonnani. Ja inimkonna ylesanne on teda enese kaudu edasi arendada, teenida sellega lõpmatust. Inimkonna ylesanne on luua oma olemasolule ikka paremaid arengutingimusi, toota ikka täiuslikumaid vorme. Ta peab arendama oma sotsiaalse kooselu niikaugele ja nii kõrgele, et võimaldub kõikide jõudude vabanemine, et kaoksid kõik energiat tuhlavad vastolud inimeste vahekordadest. Inimkond suudab seda, kui ta tahab, sest tal on mõistus. Ja tuleb alata sotsiaalsete vastolude kõrvaldamisega, klassivahede kaotamisega. Ainult siis võib inimkond teha palju ja suurt, kui terve inimkond võtab osa vaimu arendamisest. Jaa, just see on inimkonna spetsiaalylesanne, tema ylesannete viimane konsekvents — viia vaimu ja mõistuse enese kaudu lõpmatuksse kõrgusisse. Veelkord: See on tema lõpmatuse teenimine. Ta peab avama selleks kõik teed enesele.

Ja kui raske on nende teede avamine! Kui kaugel on yksi see päev, mil ei ole enam vastolusid yksikute klasside vahel, mil inimesed on vabanend oma igapäise leiva hankimise muredest, mil nad ei pruugi enam olla hundid yksteise vastu ja närida läbi teineteise kõrisid. Mil nad seda enam ei pruugi ja võivad juhtida selle asemel kogu energia võitlusse loodusjõudude vastu, mis on meie ainsad põlised vaenlased.

Kuid nyydsama, kohe: kas on aga võimeline see tee raskus ja sihi kaugus kohutama neid, kes on arusaanud looduse kavatsusist ja sellega inimkonnast, kui lõpmatusest, kui selle algenergia (selle Bergsoni *élan vital'*i) viimase arengujärgu kandjast? Ei, need kes kord on saanud lõpmatuse teenijaiks, ei saa enam kunagi oma teadliku elu kestel laskuda momendi orjadeks või ehk siis, kui terve nende jõud langeb kokku ja nad näivad ekslevad varjusurnud. A. Joffe oma enesetapmise eel kirjutat kirjas ytleb selle kohta: Enam kui kolmekymne aasta eest võtsin omaks filosoofia, et inimelul on ainult seni tähtsus, kui ta seisab millegi lõpmatu teenistuses. Meile on inimsugu midagi lõpmatut. *Kõik muu on kaduv* ja selle jaoks töötada on sellepärast väärtuseta.

Joffe töötab otsekohe inimkonna kasuks, ta täitis kõige otsesemalt ja teadlikult oma *inimese* ylesannet. Seda suudavad ainult need, kes on väga tugevad. Teised, kes on nõrgemad jõult (mõtlen neid kes on saanud teadlikeks) teevad seda kaudsemalt ja annavad kontsessioone omas töös.

Ja nyyd tagasi selle lähtekysimuse juure, mille säadsin alguses. Tõelise inimese, inimese, kes tunneb oma *inimlikku* väärtust, selle elu ei seisa mitte selles, et täita teda naudingutega ja kõige vähem kehalikkude naudingutega.

Õigus kyll, inimese jõud on piiratud, ta vajab puhkust ja rõõmu oma töö kõrval, neid vajab ka kõige tugevam, ja neid ta peab enesele võimaldama, kuid ka siin ta on juba see inimene, kes kannab enesetulevase vaimse inimese märke ja ta naudingud, ta rõõm kasvab välja mitte kehalikest naudinguid, vaid vaimlisist.

Keha eest hoolitsemine — see on teine päätykk, see on muud kui

Sissejuhatus Aleksander Aspelisse

nauding. — Rõõm omast tervisest, see ei ole nauding, vaid on elurõõm ja tihedalt seot selle tundeaga, et oled inimene ja sellega väärtuslik.

Inimese töö — see seisab aga lõpmatuse teenistuses, sest kõige muu hääks töötada on väärtusetu. Ja lõpmatust teenida — tähendab töötada inimkonna hääks.

Elukutselised poliitikud teevad seda tööd kõige otsemalt, teiste kohus on neile kaasaadata, igayks omal alal.

[---]

1929

Soovin inimestele lihtsat rõõmu.

Soovin et nad ei näriks virisedes asju, vaid käsitaksid neid vaba pilguga. Soovin, et nad ei oleks mitte väga traagilised ja et nad ei laseks end pimestada ymbruse madalusest ja teisest kyljest ka tema mõnest kyljest näilikust puhtusest: jaa, et näeksid ka seda, mis on peidus.

Kuid tähtsam, kui see negatiivne on ikkagi see:

Õppida nägema kõike ilusat mis on maailmas. Oo, sää! on nii palju; ja kõike sygavat — ka seda on nii palju. Tuleb ainult õppida! Kui palju kindlust annab see inimesele. Maailmas on nüpalju väärtusi. Inimene peab suutma hoida neid väärtusi, sest need on igavesed.

5. jaanuar 1929

Olin Tallinnas.

[---]

29. ja 30. olin sotsialistliku partei kongressil.

Kui vähe oli sää! yksmeelt ja tõesti kaugele vaatavaid pilke. Suurem osa — olukorrateenrid.

Kas viib see rahvas meid yldse inimkonna arendamise suunas edasi? Ta on võimeline kyll teosammudeks, aga vaevalt kyll suureks tööks.

Kuid sää! on siiski mehi, keda hingestab tõeline tahe kaugema ja põhjalikumale järgi. Ja nad loodavad, et neil läheb korda väljajuhtida seda hanekarja kindlamale teele. Nad loodavad...

[---]

Jõin yhe klaasi kohvi ja läksin linna. Istusin pisut kohvikus, siis käisin tõin "Päevalehe" juurest oma honorari välja ja õhtupoolikul läksin Andreseni poole. Istusime ja ajasime juttu. Siis oli kohvijoomine. Vana Martna ja vana Laipman seletasid oma elujuhtumusi, teistel ei jäänud muud yle, kui päältkuulata ja rõõmu tunda. Siis istusime jälle Andreseniga kuni õhtusöögini. Õhtusöögil Martna hakkas seletama mulle põllumajandusest ja yldse sotsialistidest. "Et mis rahvas see on, kes ei tea lõpeks ise, mis tähendab sõna sotsialist." Ja siis tulingi.

[---]

23. jaanuar 1929

Iseenesest mõelda, ikka ja jälle, uuesti, uuesti. Jumal hoidku, see on hirmus, see viib meeleheitele, ja võib ainult hävitada, hävitada, hävitada. Olen jõuetu, see tuleb ikka tagasi, myrgitab kõik teised mõtted, sulub kõik mis sinus on vaba.

Iga inime on lõpeks ikkagi see mis ta on. Ei ole õigust, tuleviku pärast, ei ole õigust end mõtetega tappa.

Ma ei tea kuidas sellest pääseda. Kuid pääsen. [---]

Mina olen nii väike ja tähtsusetu ilmas, mul ei ole õigust teha ennast enesele tähtsamaks, kui on muu minu ymber. Pyyan võita selle enese valu, et ta kaoks selle valu ja rõõmu taha, mida annab mulle terve muu maailm.

[---]

25. jaanuar 1929

Meie ei ela siiski mitte momendile. Elu ei ole mitte kerge. Tema tõsidusest tuleb saada aru. Elada maksab ainult sellele, mis on pysisv ja igavene.

Mul tuleb meele R. Rollandi "*Das Leben Michelangelos*". Kui palju elu ja hingerikkust. Mäletan, kuid tundsin end põrmu langevat selle mehe yleimiliku vastupidamisjõu ees. Sygav sisemine puhtus tegi temast võimsa. Milline kindlus oli ta vastupanus ymbruse lagastavale mõjule. Ta võitis selle ymbruse, oma hinge sygavusega. Ja Beethoven.

Võib olla ma leian kunagi põhjused sellele hävitava esileroomamisele. Praegu ma ei oska neid veel näha, ega seletada. Tunnen ainult võitmatut vastumeelsust. Mõnikord ei ole ma isegi teadlik, et see on jälle end näidanud. Näen seda alles hiljem, kui mõtlen tagasi.

Vihkan seda eneses kõigest hingest.

Mõtlen seda, kuidas mind on kasvatet. Ema on tahtnud teha minust väga hääd ja tõsist inimest. Isa on tunnud huvi ainult õppimise vastu. Kuidas ema muretsete alati meie majja kaaslasid mulle, kes olid viisakad ja väga puhtad. Kasvasin rõõmsalt ja lihtsalt. Kuid siis olin saanud juba vanemaks. Koolivennad hakkasid tegema oma kasvatust. Olin 16 aastane, kui nad pidasid mind eriti vääraseks oma "selgitava mõjuga appi tulla". Nad olid minust kõik vanemad. Need olid elumehed, põhjalikust laastust. [---] Mulle seletati kuidas kõik tydrukud on "kirg-lised", "iharad", "kuumad", mida nad tahavad, milleks nad on jne. jne. Värinaga mäletan seda kõike. See on huvitav, et ema nägi seda, aimas ja sai aru. Aga ta oli juba jõuetu. See võis teha talle palju haiget. [---] Tegelikus elus ma ei olnud esialgu siiski kuigi hääd õppur neil, olin liialt noor. Nemad aga juba 19-20 aastased. Kuid jäljed jäid järgi. Minust ei saanud kyll elumeest, aga kergemeelseks flirtijaks sain siiski. Viimases klassis, jaa, sääl see taganes minu hoogsa organiseerimistöo taha, kuid ta oli olemas siiski. Mäletan kyll ka seda poolteadlikku protesti eneses selle vastu, kuid kõik olid mu ymber peaaegu yhesugused, leidsin et see on väga loomulik nü. Esimest suve Soomes olles, ununes see kyll kõik sportimisse ja kalastusse. [---] Ylikoolis esimese semestri

tegin tööd vaid. [---] Ah ja, sygisest, siia tulekust tuli mul siiski midagi meele. [---] Tehti paar myrgelt. Võtsin elavalt osa, tagajärg oli aga kõige matmine Karl Marxi lugemisse. [---]

See tasakaal tuli aga Soomes. Kalastasime jälle, sportisime jälle. Õhtuti vaatasin kaljusid ja metsa, mis peegeldusid Viini järves. Kyllikki oli täieline sõber, rääkisime vabalt temaga inimese loomusest ja sellest väärtuslikust, mis on inimeses. Kaitsesime Heikkiga tuliselt seda seisukohta, et inimeses on siiski palju tugevam see hää ja tõsine pool ja et ta võidab lõpeks igas inimeses, kes saab teadlikuks nende kahe vastaspoole olemasolust. Kyllikki rääkis esialgu vastu, oli aga lõpeks meiega täiesti yhel arvamisel.

Ja sygisel, kui olin tagasi, kui tutvusin Helmiga, olin saavutanud lõpuliku tasakaalu. [---]

12. veebruar 1929

Inimene ei ela mitte yksi maailmas.

Kestvustung ja intensiteeditung. Kumb on neist suurem, tõsisem, väärtsam?

Ei, mind ei pimesta selle teise kirkus. Kuigi ilma temata elu oleks vaene ja madal, valiksin, kui oleks valida mõlemi vahel, esimese, selle kõigele aluseks oleva, sest mul, kui inimesel on kõigepäält kohustusi ja alles siis nõudeid. Aga inimene võib olla õnnelik, sest talle ei esitata kunagi seda valusat valikut ja talle jääb alaliseks see võimalus sulatada need mõlemad eneses tõsiseks harmooniaks.

[---]

21. veebruar 1929

Inimene — jälle uuesti — see on võrratult tähtis. Ta on hüg-la varakamber, mõõtmatute jõudude kogupaik. Mingisuguse skeemiga temale läheneda — on lihtsalt ylekohtune.

Mõtlen uuesti ja jälle selle yle, mis teeb siis inimest meeldivaks, yht eriti, teist vähem. See on see defineerimatu temas — elujõud, vitaalsus mis temas pulseerib; yhes — yht viisi, teises — teisiti.

Ja just see mitmekesisus!!!

Seltskondlise moraali koodeks — on kuritegu, öeldagu mis tahes, ta on seda, sest ta ei suuda mõista *igat* inimest. Mis aga jääb pysima on igas yksikus elav sydametunnistus — tema hing (julgen seda öelda) ja mida sygavam see, seda enam ta suudab mõista ja valgustada — teisi ja iseennast.

Mina ise — kas ma tunnen ennast? Ei, ei, kaugeltki mitte täiesti, vaatamata kõigile katsetele. Võin plahvatada korraga, ootamata, ja sääda end hoopis uue kysimuse ette, millele ei oska mitte vastata.

Mõistusega, jaa, ma suudan sellega paljugi eneses ja siiski mitte kõik.

Aga, tunnen ennast siiski nii palju, ma ei kahetseks seda kunagi. Mul on julgust (vähemasti nügi palju) olla see, mis ma olen — ennast ja teisi petmata.

Kõike seda, mis tuleb tõesti minust enesest, ma ei kahetse ilmaski. See oleks mõttetu. Teine asi sellega, mida olen teinud puhta mõistusliku spekulatsiooniga tagajärjel ja — valesti, pettes ennast ja teisi.

Kuid ma tunnen ju vastumeelsust Don-Juanide vastu? Tunnen, jaa, sest tahan hoida ja anda end ainult yhele. Ma ei saa end jagada — sest (ma ei oska seda päris õieti öelda, aga) see tunduks mulle alandusena, see oleks lihtsalt hirmus, hävitaks kõik tunded.

Kuid Don Juan ja see mida mõtlesin eespool ei ole sugugi yhendatavad, arvan, Don-Juan on lihtsalt yht ja teist maitsev, ainult lõbu tundev, hingetu.

Aga noor kelles on nii palju elujõudu — miks peaks ta häbenema seda osa enesest, mis on lihalik (nagu öeldakse)? Teie sunnite teda häbenema oma pilguga, mis on silmakirjalik ja õpetlik, kuid teete sellega tihtigi kuriteo, minu armsad kaasinimesed! Mõelge ainult lastega tydrukuile, kellede seas on nii palju tugevaid, julgeid ja tõesti väärt-said inimesi. Teie sunnite neid silmi langetama — ja nad on ometi tihtigi väga vahvad inimesed. Tean yht, kes käib pää pysti, vaatamata teile — ta on suurem kangelane, kui kõige auväärsem teie seast. See oli äärmine näide, kuid teie mõõdate ju igal sammul noori tydrukuid ja poisse. Olen teiega nõus, nii palju kui teie vastumeel käib yldise pääliskaudsuse ja võrgutamise ja hoolimatuse kohta, kuid nüüpea, kui ta puudutab tõesti inimlikku ja sygavat — meie oleme verivaenlased, härrad kodanlised moralistid ja auväärased daamid!

Jõudsin jällegi oma esialgsest kysimusest kaugele. Mis teeb siis inimese meeldivaks?

Tema elujõud, vitaalsus.

Nõrk elujõud — tähendab ka nõrka sisemist elu, jõuetuid tundeid, vesihalli seisukorda. Kuid see vitaalsus ei avaldu kunagi esimesest pilgust, teda võib ainult aimata. Yhedel ta on peidetud ja nad on ainult ise tema olemasolus teadlikud ja ainult vahel, korraga, ta avaldab end, ykskõik milles, kus — järsus tahteläigatuses, tudekatastroofis, ootamatus ekstaasis... (need väljendusvõimalused on lugematud). Teistel ta on nähtav kiiremini — temperament, hoog, jõud, julgus. Öeldakse ju: vaga vesi — sygav põhi — need on esimesed. Teised on tormine meri, mis rahuneb vahel, väsib, et paiskuda uuesti maruhoogudesse — alaline liikumine, sees ja väljas — lainetus.

Tähendab see teine pääliskaudsust ja esimene sygavust? — Ei, kaugeltki mitte, see on ainult elujõu eri väljendusviiside pilt, ainult seda. Mõlemad on yheväärsed ja võimaldavad samapalju sygavust, kui pääliskaudsustki.

[---]

25. aprill 1929

Eile õhtul käisin YS "Yhenduses" kõnekoosolekul. N.n. "pahema" tiiva yliõp. org'ide liikmeid oli koos. See tiiva nimetus on lihtne mask, enamikku ei eralda korporandest mitte midagi. Võib olla nad on vähe hygieenilisemad, s.t. ei joo, nii süs pisut parem bioloogiline tõug ainult.

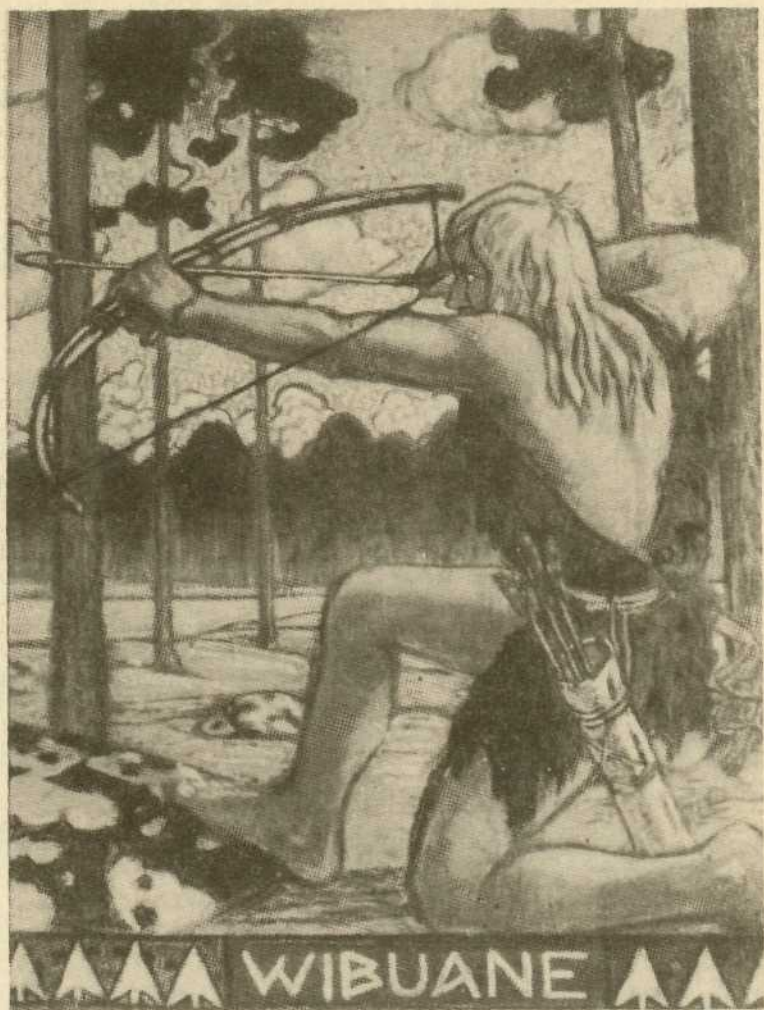
Seda mida aga näha oleks tahtnud: et yliõpilastes liiguks midagi otsimise, mõtlemise, erksuse taolist, et oleks vähegi vaimlist elavust; seda ei näinud yldse. Ei ole aega, see pole tähtiski, misjaoks kultuurihilpusid; pääasi on soe ase, naine, pääasi on peost suhu, [...?]. Sarnaselt elas ka yrginimene! eks ole, ksv! Taieste? Aga Rink, vaene mees, tema arvas et see seisukoht laseb ennast lepitada tema omaga! See oli kõige õnnetum ytelus tervel koosolekul. Need seiukohad on leppimatud nagu tuli ja vesi. Saan nyud väga hästi aru, miks "Veljesto" lahkus pooleteise aasta eest YL'ist.

29. aprill 1929

[---]

Ja siis läksime kinno. "Asfalt", Gustav Fröhlich, Betty Amann. Film oli hää, pole kaua näinud nii meeldivat. See ei olnud mingi seltskonnadraama kumarduste ja salongiarmastusmeega à la Villy Fröhlich ja Liedtke, vaid see mis on inimestele; lihtsatele ja elusatele inimestele hoopis lähedasem: loomulik, valdav ja suur, mitte silmakirjalik. See suurseltskonna elulaad ja tundevis mida impoteeritakse filmidega on ja meie tõelisele elu ja tundevisile nii võõras, kui on võõrad meie elutingimused, nende isandate ja daamide mugatsevale ja igasugu peenutsemisega uduseks teht elulaadile. Ometigi need filmid avaldavad suurt mõju, suur hulk tydrukuid ja poisse tunneb ning näeb nii nagu nähakse sääl. Aga see on praegu kõrvaline. Eilne film oli igatahes inimese tõelisele olemusele hoopis lähedasem. Mulle meeldisid mõlemad kujud, kõige tõsisemas mõttes, väga: niihästi see keda kehastas Betty Amann, kui ka see keda mängis G. Fröhlich. Meeldisid seepärast, et neis oli kõik inimlik ja ei midagi võltsitud, kõik loomulik — ei midagi haiglast. Miguel de Unamuno kirjutas, et tõeline kunstiteos on ainult see, mille ees inimene võib tunda end inimesena. Ja selle filmi ees inimene pidi tundma end samasuguse inimesena. Ma usun, paljudele see film ei meeldiks, põhjused on siis neis enestes, selles et nende tõeline inimese loomus on kägistet, et nad ei salli inimest ja ei suuda teda mõista.

[---]

Oskar Kallis. WIBUANE
(1914-1915)

LUULET

Ivar Ivask

OMA MAA JA TAEVAS

See on mu luule tuuleroos nii maal kui taevas:
Siin vaatleb põhja virmalisi äkiline paekallas,
kuid koopais uhab murrik kivvi surnud ajalugu;
sääl lummab järv kui merepeegel ida lõpmatusi —
üks koidupoolne silm, mis seisab uinudeski lahti;
ja kuigi metsi, põlde veereb tihedalt kui teri
siit lainja lõuna viljakuse poole,
lindkergelt kargan mina ise saarest saarde —
oi, kujutluste avaruse, Ikarose vaimu valda.

SÜNNITÄHT

Ma sündisin Küti märgi all,
seepärast mõistan imehästi
nii jahimehi kui ka kalureid.
See üksildus, mis laiub nende ümber,
see rippumatus igast küllast, talust
on kaasa antud mullegi.
Silm silma vastu seista iseendaga
ning tumma teisikut ambuda.

Nukralt jättes kurakäele neid põlde
keskaegse linnuse tornitet müüre
nooltena virgund löokesi pääsukesi

© Ivar Ivask. Avaldatakse Astrid Ivaski loal.

otsisin pääsu sellest ajaloo ummikust
sellest saatuse ristist minu kaelas
Alevite pasunakoorid saatsid mind teele
präänikuid anti laatadel kaasa
"Kosu poju" Ja maanteede pori
pritsis näkku kus teeristmel kõrtsid
vabariigi munapunktidena noogutasid
mulle julgust ja jõudu teele
See kõik oli igiammu vananend
iganend viis mis kõmab veel kõrvus
tänapäeval lennates osariikide vahel
indiaanlaste saadikuna sürrealismi
laadkonna vestlusile viuhti
oled seal ja juba naasnud lapsepõlve
pihlaka alla undavate rehepeksumasinat
valdusse kus langevad tähed kastavad
oma laupu meie talu tiiki
Tolmaval maanteel tuulutad
meeli ja mõtteid aastate jooksul
kogunud aganaid puistab kraavipervele iil
koortekoori saatel seisatad teetulba ette
kus loed kadunud linnade kustunud nimesid
tähtede armetus valguses

Pruudisõled sädelevad aia rohelisel rüül.
Pea põleb lesesõlgi ja aed on lumetuhk.
Mul pihus juba ammu pihustunud roos,
millest surmas kinni hoidnud ema käed.
Nii nagu mõnest teisest tähekogust
on see nüüd jõudnud minuni.
Ta viibis nelikümmend aastat teel.
See tähekoogu oli minu oma lapsepõlv.
Ta nimegi ma tean. See on ju Roosisõlg.

Ma häälisin noaga süüd
ühest vindrikust kadakast
ta säsi leegitses mustalt
ja keeras mind lõimesse
ta toimest tõusis mandreid
ning unelmais unustet maid
mis jõgede voolamisi
mis voori mis nõlvakuid
kord Rõdala kord Muhu
kord Hiiu- või Liivimaa
siin kangastus mingi talu
mil juures imelik uuk
sääl veri punastas pinda
sest puukost sai äkki puuk

IGAL POOL

Keegi kutsub mind, kuid mind pole säääl —
toad on tühjad, sammud kajavad vahekäikudes.
Keegi vaatab mind, kuid akendes on varje,
pargi põlispuud sosistavad sügisest.
Keegi kobab mind, kuid see on seinakell,
mis kogub liivateri igaviku sõela.
Keegi otsib mind, kuid ma olen tema sees —
jahe hingus, värisev pärn, tolmap aiatee.

Sügavalt löikab löikuskuu
vartest läbi vahest luuni
kaalub meie küpsemisi
elu enda eostusi
kes ma olen kes me oleme
põllud tulvil viljapäid
tarkuse terad tuulehoos

taevas ise puistab tähti
kellele küll lugemiseks
sügavalt löikab löikuskuu
olemuse kaemusse
kes ma olin kes me olime
päevad kaarduvad selle kohal
selle ümber koonduvad ööd
teravaid teri kogub pihku
kõrvu laulude leelutusi
löika löika löikuskuul
sügavalt löikab löikuskuu

Kord meri on pihlaka lehes,
siis vaiksem kui merevaik.
Loob lootsikuist marjade tarju
või kivistund putukaid.
Nii elust ta iial ei loobu —
meid voolib ta vähimgi vool.
Ja sadestub südame põhja
ta viimse selguse sool.

Tuhande näoga vaatab tuli pimedusse
kuid näeb ainult omaenda põlemist
ei näe sind ei näe luitunud lund
sõnajalad varsti väsivad ootamast
valgus pole tuli vaid teine riik
helduse selguse puhangud tule
lõõskamisse aga siiski tulest
oled sa tehtud ja tuleks sa saad
tule sisse tule sisse tule sisse

Kuu ulatab oma kätt
meie peseme taldrikuid
vee vulin täiskuu naeratus
kass tiireldes silitab su jalgu
kuivatame taldrikuid
jällegi ähvardab äikene
esimese pikselöögiga
libiseb taldrik mu käest
poolkuud läikival põrandal

See valu teada milles asi seisab
ja muuta seda kuidagi ei saa
sa katsud looritada tema näo
sest peeglites on hõbedane tõde
su igat sammu kaamelt valvamas
ning sügavuses trepp viib aknani
kus aia puhmastik peab hinge kinni
sind teades risti taga seisavat

Tuhk õitseb tuhkapäeval
ja mitte lumehelvetes
on hellust üleliia
külluse helinat
tuhk puhkeb õitsele
ja õielehti laskub
su põsele
puhkama

Verandaraamat ja teisi
luuletusi 1953–1987
(Tallinn: Eesti Raamat, 1990)

IVAR IVASK MÕÖDUPUUNA

Ivari ja Astridi kodu Oklahomas oli täpselt poolel teel, kui 8-aastase Tiinaga sõitsime vanast kodust USA idarannikul uut elupaika leidma Kalifornias. Muu pere pidi järgnema lennuteel. Ivaskite elukoht oli 2400 kilomeetrit USA mõlemast otsast ja mõeldes neile kerkib alati meelde just see vahepeatus pärast kolme päeva maanteel.

Astridi lihtsus oli nii südamlük, et Tiina ei kõhelnud üksi nende juurde ööbima jääda, kuna mina leidsin öömaja leedulastest kolleegi Vito Vardyse juures. Elutoa taga oli Ivaskitel kitsas ruum raamatutega, selle taga teine ja nii ikka edasi. Hommikul meie lahkudes tibus vihma ja Ivar palus end sõidutada ülikooli, sest sel üle maailma liikuvale mehel polnud autot. Kasutas jalgratast ja lennukeid.

Ivar rääkis, kuidas Bernard Kangro oli tema tagasi võitnud eesti kirjandusele. Ta oli ju Riias kasvanud ning Saksamaal ülikoolis käinud ja eesti kirjandus ei paistnud talle mitte ainult provintslik, vaid ka võimetu ja tahtetu oma sumbumisest üle saama. Ivar kirjutanud Kangrole pika erakirja, mis oli mõeldud lahkumiskirjana eesti kultuurist, esitades põhjenduseks selle lootusetud nõrkused. Varasemaist kogemust pagulastega ootas Ivar vastuseks sisisevat eestlaskonnast väljaheidud deklaratsiooni. (Kui paljud ikka veel tunnevad end selleks volitatuna!) Kangro aga küsis hoopis, kas Ivar tahaks oma kirja *Tulimulla* jaoks ümber töötada, mis ka sündis. Kriitika avaldamine venis Ivarit, et eesti kirjandus on enesekriitika- ja seega arenguvõimeline. Nüüd, 22 aastat hiljem, pole ma teadagi suutnud taastada Ivari täpseid sõnu, ent kõrvu on jäänud ta intrigeeriv sissejuhatav lause, kui juhtusin mainima Kangrot: "Tema ju päästis minu eestlusele!"

Millal teda esimest korda kohtasin? Ei tea, sest ta ei mõjunud tõsiseltvõetavalt. Küllap tema esinemisel mingil pagulaseesti kultuuriüritusel New Yorgis või Torontos. Kogenud kõnelejad vaatavad tagumisi kuulajaid pigem kui esimesi, ent Ivar vaatas lausa lakke, nagu vestleks muusadega. Ka muidu mõjus ta maneer tehtuna, teatraalsena. Teatraalne see oli, ent tehtud mitte. See oli Ivar, see tunnete intensiivsus ja ometi kontrollitus, mida tavaliselt kohtame vaid laval. Tas oli prima-donnalikkust, ent selleks oli ka põhjust, sest Ivar Ivask esindas mitmes suunas ideaali, mille poole eesti haritlane peab pürgima.

Ta jättis isikliku märgi maailmakultuuri. Ta viis Eesti maailma. (Ja toonuks maailma Eestisse, kui ...) Ja ta oli BALTI haritlane, seni peaaegu ainus. Selgitagem.

"Kas sa lkujutad ette, et siin, Kesk-Läänes, Ameerika kõige !provintslikum asos, tekib ajakiri, !ainus ajakiri Ameerikas, mis vaatleb raamatuid üle terve maailma!" (Hüüumärgid sõna ees kujutavad ivasklikku rõhupaatos.) *Books Abroad* tekkis küll ammu enne Ivaskit, ent alles tema toimetamisajal avarus ajakiri Euroopa peakeelte juurest tõeliselt ülemaailmseks nii laiuti (Aasia—Aafrika) kui süviti (Euroopa väikekeeled, bretoonist eestini). Ma pole küll kunagi leppinud uue nimega, mille Ivar ajakirjale andis: *World Literature Today* — lohisevalt täpne 6-silbiline sisukirjeldus 3-silbise kaubamärgi asemel. Aga olgu.

Nagu tilgad uuristavad kaljut, nii uuristasid vaevu veerupikkused

raamatuülevaadet angloameerika kultuuripubliku teadvusse, et on kirjandust väljaspool inglise, saksa ja prantsuse keelt ja väljaspool Euro-Ameerikat. Ivar kirjeldas mulle, kui raske oli leida kriitikuid förja (fääri) raamatute jaoks siin meie kandis või bengali omade jaoks kaugemal. Ta mitte ainult ei tunnustanud neid, vaid katsus ka aktiivselt neile anda häält maailmakontserdis. Ja tihti tal see õnnestus. Kui olnuks olemas ülemaailmne väikerahvaste auhind, siis Ivask saanuks selle. Ta jättis märgi maailma arusaamale, mis on maailmakultuur ja kes on selle osad.

Ta ei suutnuks seda, kui asunuks vaid tühiseks peetud kultuuride eestvõitlejaks. Ta saavutas selle asudes maailmakirjanduskriitika eliiti ja siis nagu muuseuma toimetades paljude teiste erinumbrite kõrval ka näiteks balti kirjanduse erinumbri. See on äärmiselt õpetlik. Eestlane, kes siirdub mentaalselt maailma ja siis aeg-ajalt mainib Eestit, teeb rohkem ära kui teine, kes eluaeg tutvustab Eestit viisil, mida maailm märkab vaid sääsepärlina, kui sedagi. Kes ennast hoiab, kaotab enda, kuid kes endast loobub, saavutab iseenda.

Õeldes, kuidas Ivask jättis enda märgi maailmakultuurile, olen möödaminnes öelnud ka, kuidas ta viis Eestit maailmateadvusse. Nii seotud on need kaks. Me saame olla kultuuriliselt täisväärt eestlased vaid olles eurooplased ja maailmlased. Et maailmas püsima jääda provintsiina, selleks on vaja rohkem kui miljon inimest.

Jääb veel Ivask baltlasena. Ta oli üks neid üpris väheseid, kes suutis lugeda-rääkida eesti, läti ja leedu keelt. Iseseisvuse rajamise tuhinas oleme taas (nagu 1920-ndail) unustamas üksteist, nii et meid võib taas murda eraldi (nagu 1939–1940). Jätame siin kõrvale poliitilise külje. Me murdume kultuuriliselt (ilma kellegi vaevumata meid murdma), kui me ei suuda luua balti ühiskultuuri.

Valusalt kaigub meeles “Ju ammugi Väinola mehed üksteisest on killustud” (Arvi Jännese sõnul). Nüüdseks on killud praktiliselt läinud, peale Soome ning Eesti, ja nende vahel on viimased 50 aastat lahe laiendanud maailmareks. Soome silla kõrvale on meil vaja balti silda kultuuris ja eriti selle hariduslikus osas. Sest kõiki eriteadlasi me omal pinnal välja arendada ei suuda, ükskõik kui paljudel aladel me enesepettuse doktoridiplomeid trükisime. Rahvusvahelise Balti Uurimuste Edendamise Ühingu (AABSi) senistest esimeestest oli Ivask ainus, kes valdas leedu, läti ja eesti keelt. Loodetavasti mitte viimane. Ivar Ivask jääb ka selles meie mõõdupuuks. Väinola meeste riismeal on vaja meeles pidada tema “Balti eleegeid”.

Ivari algatet Neustadti kirjandusauhinnast ja tema mitmekeelsest luulest rääkigu teised. Mäletan, et ta esimene eestikeelne luulekogu tundus mulle ebarütmilisena. Alles hiljem hakkasin märkama peidetumat metarütmi.

Kui hästi tundsin ma Ivarit? Ehmatavalt vähe. Kord oli ta 2400 km meist läände, siis jälle itta. Kerkib silma ette ta kuju Balti-uurimuste konverentsil Toronto ülikooli *Hart House*'is (siis kui Jaan Puhvel eesti provintslust nõrritas, rääkides oma presidendikõnes ainult leedu-läti jumalaist). Nagu ikka, tegi Ivar vaikse korralduse, saamaks kalatoitu teiste liharoa asemel. Liha oli vältinud juba ta isa ja Ivar

jõudis teist teed samasse punkti välja. Saatsime üksteisele jõulukaarte ja oma hända kergitavaid elukutseliste saavutuste märke. Kirjutades raamatut Jüri Kukest, lõpetasin Ivaski luuletusega vabaduse kukest, mille ta ise inglise keelde tõlkis.

Tiina abiellumisel läks kutse ka Astridile ja Ivarile, eeldamata, et nad nii pika reisi ette võtaksid mittesugulaste puhul. Nad tulid. Ju vist oli neilegi meelde jäänud väike tüdruk, kes 8-aastaselt ühe öö nende katuse all veetis.

Väljaspool perekonnaringi on mind oma surmadega enim tabanud Heino Susi Philadelphias (koostasime koos nn rahvademokraatia memorandumiga), skautjuht Heino Jõe Torontos ja Reino Sepp Stokholmis. Ja nüüd Ivar Ivask, kes Riia, Rõngu, Oklahoma ja Soome vahel võttis lirimaa viimaseks keskmiseks.

Rein Taagepera

DOKUMENTE METSAVEND- LUSEST JA VASTUPANU- LIIKUMISEST EESTIS

97.

EK(b)P VIRUMAA KOMITEE KIRI
EK(b)P KESKKOMITEELE

25. mai 1946. a.

Saades 22. mail sm. Andreseni poolt Teile saadetud kirja, kus kirjeldatakse Viru maakonnas Haljala vallas viimasel ajal asetleidnud mitmesugustest vägivalda aktidest, pean tarvilikuks olukorda lähemalt kirjeldada.

Haljala vallas (ja ka mujal) viimasel ajal asetleidnud punaarmee-
laste ja isegi ohvitseride poolt toimepandud mitmesuguseid vägivalda ja
röövimise akte ei saa samastada end metsades varjavate nõukogude kor-
rale vaenulike bandiitlike elementide vägivalda tegudega. Kui bandiitide
poolt toimepandud röövimiste ja tapmiste otseseks eesmärgiks on maal
asuvate nõukogude asutuste töö desorganiseerimine, segaduse ja hirmu
tekitamine meie aktiivi seas, siis punaarmee-
laste poolt toimepandud vägivalda aktid kriipsutavad teravalt alla mõnedes Punaarmee osades
valitsevat väga madalat distsipliini ja nõrka poliitilist selgitustööd.

Banditismi lõplikku likvideerimisesse ei ole Partei Maakonna Ko-
mittee suhtunud ükskõikselt, kuigi sellel alal pole tehtud maksimaalset,
reageerivad Maakonna Partei Komitee ja vastavad organid kiiresti igale
banditismi avaldusele.

Kevade tulekuga on bandiitlikud elemendid aktiveerunud, kuid
ka nende vastaseks võitluseks on võetud tarvitusele teravamad abinõud.
Maakonna Partei Komitee on teadlik kõigist bandiitide kui ka punaar-
meelaste poolt toimepandud kuritegudest.

Märtsi ja aprilli kuude jooksul likvideeriti maakonnas osaliselt
10 bandiitide gruppi, arvult 24 inimest, neist 12 tapeti. Üksik-bandiitide
likvideeriti samal ajal 17, kelledest 3 tapeti. Bandiitide abistajaid ja
natsionalistlikke elemente on arreteeritud 32 inimest. Bandiitide punk-
reid on hävitatud 27. Pääleselle on ära võetud arvukalt mitmesuguseid

Algus 1991. aasta 10. numbris.

relvi ja laskemoona. Just viimastel päevadel on likvideeritud mitmed hädaohtlikumad bandiitide ninamehed. Samal ajal on ka mitmed operatsioonid nurjunud, mis näitab nõrka organiseerimistööd ja puuduliku ettevalmistust operatsioonideks.

[---]

Punaväelaste poolt viimasel ajal sagenenud vägivalda aktid on osalt seletatavad asjaoluga, et väeosade ja kõrgema juhtkonna lahkumisega maakonna piiridest jäetakse maha nõrga järelvalve all olevad järelüksused, kes siis kasutades nõrka järel-valvet ja peatset äraminekut, panevad korda elanikkonnale väga halba muljet jätvaid kuritegusid.

Maakonna Partei Komitee on kogu aeg tihedas kontaktis olnud maakonnas asuvate üksuste juhtkonnaga ja kõigist punaarmeerlaste poolt toimepandud vägivalda aktidest on kohe informeeritud juhtkonda, samuti EK(b)P Keskkomiteed, nõudes distsipliini kõvendamist, kuid seni on tulemused vähesed.

Maakonna Partei Komitee pole võimeline sadasid vabalt ringikolavaid punaväelasi jälgima ega neid ohjeldama. On tarvilik, et Punaarmee kõrgem juhtkond otsustavalt süvendaks distsipliini ja väljajuuriks võibolla mõnedes pesitseva mõtlemisviisi, nagu viibiks nad kusagil asumaal.

Maakonna Partei Komiteel ei ole teada, et tribunali otsused oleks täide viimata jäetud.

Punaarmee osa, kelle koosseisu hulgas leidis huligaanlikku elementi ja distsipliin ei olnud nõutaval tasemel on maakonna piiridest lahkunud ja asemele on tulnud distsiplineeritum väeosa, sellepärast loodan, et edaspidi punaväelaste poolt toimepandud huligaansuse ja vägivalda aktid kaovad.

Sm. Andreseni võõrasema laiba vaatas läbi arstlik komisjon, kes tegi kindlaks, et surm on järgnenud [---] tagajärjel.

Sm. Andresen rõhutab oma kirjas just kehvema elemendi senisest tõhusama kaitse vajadust äranäitamata, kuidas seda konkreetselt teha. Maakonna Partei Komiteel ei ole ju lõpuks võimalust tuhandeid kehviktalundeid võtta erilise valve alla. Ka kehvikute julgeolekut saab kindlustada ainult üldise julgeoleku tõstmisega kogu maakonnas ja selle saavutamiseks peame kiiresti likvideerima banditismi igasugusel kujul.

EK(b)P Virumaa komitee sekretär A. Janson.

Parteiariiv, f 1, n 4, s 12, l 25-26. Originaal.

98.

**EK(b)P VILJANDIMAA KOMITEE ETTEKANNE
EK(b)P KESKKOMITEELE**

1. juuni 1946. a.

Mai kuus ei täheldatud maakonnas banditisminähtusi, välja arvatud Põltsamaa ja Rimmu vald. Mai esimestel päevadel tapeti Põltsamaal pussilöögiga oma talus külavolinik sm. Laur. Tapmise motiivid on välja selgitamata ja mõrvarid kinni püüdmata.

Rimmu vallas riisus neli bandiiti kod. Loodi talu. Kõik bandiidid on teada, kuid seniajani kinni püüdmata.

Metsade läbikammimisel Rimmu vallas avastati umbes 7-8-mehe-line bandiitide grupp. Tulevahetuses sai surma 4 bandiiti. Kõik bandiidid on ära tuntud. Nad on kohalikud elanikud. Bandiidid olid relvastatud püstolite, saksa automaatide ja granaatidega. Meie kaotused — 1 surmasaanu.

Käesoleval ajal toimub rida üritusi bandiitide hävitamiseks. Viidi läbi spetsiaalne partorgide, rahvakaitsepataljoni rühmakomandöride ja SMi töötajate nõupidamine kodanlik-natsionalistlike bandede jäänuste likvideerimise küsimuses.

Rahvakaitsepataljonis distsipliini tugevdamiseks ja võitlusvõime tõstmiseks on läbi viidud isikulise koosseisu puhastamine kahtlastest ja allakäinud isikutest. On lahti lastud kaks rühmakomandööri ja 4 võitlejat. Isikulise koosseisu hulgas tehakse regulaarselt poliitilist kasvatus-tööd.

Kahte rühmakomandööri on karistatud (arest ja noomitus joomise ning oma võimupiiride ületamise eest).

Staabi istungil on operatiivkorras kuulatud kahte pataljoni komandööri ja rühmakomandöride aruandeid.

On läbi viidud ka maakonnakomitee liikmete kinnine nõupidamine banditismiga võitlemise küsimuses.

Seniajani ei ole saadud vormirietust kasarmuolukorras olevate võitlejate jaoks. Palun Teie korraldust vormirietuse väljaandmiseks.

EK(b)P Viljandimaa komitee sekretär Jaanus.

Parteiarhiiv, f 1, n 4, s 10, l 38. Originaal. Tõlge vene keelest.

99.

ÕIEND HANS KABIŃA JA VALDUR REINARTI SÜÜASJAS

10. juuni 1946. a.

1) Kabin, Hans Arnoldi p., sünd. 1930. a., pärit ENSV Tartu linnast, eestlane, NSVLi kodanik, Tallinna gümnaasiumi 8. klassi õpilane (arreteeritud 16. aprillil 46. a.);

2) Reinart, Valdur Augusti p., sünd. 1929. a., pärit Tallinna linnast, eestlane, NSVLi kodanik, Tallinna Tööstustehnikumi õpilane (arreteeritud 16. mail 46. a.).

1945. aasta vältel ja 1946. aasta alguses on ENSV territooriumil ja Tallinna ümbruses korduvalt tulistatud õhus olevaid Punalipulise Balti Laevastiku õhujõudude sõjalennukeid.

Lennukite tulistamises süüdi olevate isikute otsimisel saadi PBLi vastuluureosakonnas muude andmete hulgas ka materjale selle kohta, et Tallinna äärelinnas Nõmmel asuva 27. mittetäieliku keskkooli 6-8 õpilast vanuses 10-15 aastat olid moodustanud grupi ja andnud sellele nimeks "Koerapea" (grupi liikmed kandsid rinnas kauplusest ostetud

koerapeakujutisega rinnasõlge) ning neist kõige vanema — Kabina — juhendamisel korjasid metsast trofeerelvi ning tegid treeninglaskmisi.

1945. aasta oktoobris tulistasid grupi liikmed metsas töötavaid punaarmeealasi. Ühel treeninglaskmisel tegi Kabin mitu lasku madalalt lendava Nõukogude lennuki pihta.

Materjalidest on näha, et Kabinal oli kavas luua terroristlik kontrrevolutsiooniline noorsoo-organisatsioon, mille alusel arreteeriti grupi liikmed Kabin ja Reinart.

Uurimise käigus leidsid nende arreteerimise aluseks olnud materjalid kinnitust. Peale selle on kindlaks tehtud, et nõukogude võimu suhtes vaenulikult meelestatuna on Kabin korduvalt väljendanud grupi liikmetele oma kavatsust kasutada nende relvi Punaarmee ja -laevastiku sõjaväelaste tulistamiseks nende hävitamise eesmärgil.

1945. aasta sügisel, olles Tallinna 7. keskkooli õpilane, kavatses ta luua noorte kontrrevolutsioonilise terroriorganisatsiooni "Koerapea" gruppi kuulunutega võrreldes vanematest alaealistest, et füüsiliselt hävitada Punaarmee sõjaväelasi ja üldse venelasi terroriaktide toimepanemise teel. Ta kirjutas vandeteksti — kontrrevolutsioonilise organisatsiooni "programmi" ning tutvustas seda oma sõbrale, Tallinna Tööstustehnikumi õpilasele Reinartile, tõmmates ka tema sellesse kontrrevolutsioonilisse organisatsiooni.

Reinart, andnud oma nõusoleku terroristlikust organisatsioonist osavõtmiseks, kohustus leidma Tallinna Tööstustehnikumi õpilaste hulgast nõukogudevastaselt meelestatud isikuid, kes käsitsevad hästi tulirelvi, ning värvata neid loodavasse kontrrevolutsioonilisse terroristlikku organisatsiooni.

Oma kontrrevolutsiooniliste terroristlike kavade teostamiseks oli Kabinal ja Reinartil peidetud metsa relvi ja laskemoona. Arreteerimisel võeti neilt ära 3 vintpüssi, üle 300 padrundi, raketipüstol ja 105 mitmesugust raketti.

Juurdlus jätkub nende kuritegelike sidemete ja otsese kuritegeliku tegevuse paljastamiseks.

Punalipulise Balti Laevastiku vastuluureosakonna uurimisosakonna ülem alampolkovnik Krasnov.

Parteiarhüiv, f 1, n 4, s 41, l 54–55. Originaal. Tõlge vene keelest.

100.*

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

28. juuni 1946. a.

[---]

20. juunil k.a. kell 14.00 sai Tudulinna operatiivgrupi ülem ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna vanem-operatiivvolinik kapten Osila teate, et ööl vastu 20. juunit k.a. ründas rühm bandiite Viirumaal Tudulinna vallas Oonurme küla lähedal Iisa [?] talu. Bandiidid tapsid Iisa talu perenaise ja teenija.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Ühtlasi ründasid needsamad bandiidid samas rajoonis Tudulinna valla täitevkomitee esimehe Lebosaare talu, tapsid ta tütre ja süütasid talu.

Pärast nende andmete saamist organiseerisid kapten Osila ja SMi sisevägede 260. vahipataljoni roodukomandör leitnant Kasjanenko bandiitide jälitamiseks 19-liikmelise sõjaväelise operatiivgrupi ning sõitsid veoautol välja Oonurme külasse.

Koos sõjaväelise operatiivgrupiga sõitsid autol sündmuskohale Tudulinna valla partorg Orav, sama valla täitevkomitee esimees Lebosaar ja ta naine.

Kui nad olid kell 16.00 kümne kilomeetri kaugusel Tudulinna, tulistati autot ootamatult metsast kuulipildujaist ja automaatidest ning visati 2 granaati.

Auto tulistamise tagajärjel ja edasise tulevahetuse käigus on meie poolel tapetud SMi sisevägede 260. vahipolgu rühmakomandör nooremleitnant Švarin, SMi sisevägede 260. vahipolgu rühmakomandöri abi nooremseersant Šapošnikov, partorg Orav, täitevkomitee esimees Lebosaar ja ta naine, punaarmeelased Zahharov, Kaporov, Kulakov ja Panin.

Haavata said operatiivgrupi ülem kapten Osila ning punaarmeelased Zmejev, Muhhin, Pankov, Kokorin ja Komkov.

Bandest on tapetuid kaks: Hugo Kivi ja teine, kes oli Saksa sõjaväe vormis ja kelle isikut tehakse kindlaks. Neist esimene kuulub Urveraidi bandesse.

Abinõud: Peitu pugenud bandet jälitab operatiivgrupp ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna osakonnaülema kapten Gavrilovi ja SMi maakonnaosakonna ülema major Pääro juhtimisel.

[---]

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 341. Koopia. Tõlge vene keelest.

101.

ENSV SMi VÄGEDE SÕJAVÄEPROKURÖRI ETTEKANNE NSVL ÜLEMNÕUKOGU SAADIKULE N. KAROTAMMELE

1. juuli 1946. a.

Teatan, et 22. mail 1946. a. ENSV RJMi poolt arreteeritud Lia Frey astus 1946. aasta märtsis nõukogudevastasesse natsionalistlikku gruppi, mille oli rajanud Ageeda Paavel Tallinna keskkoolide õpilastest peamise ülesandega paljundada ja levitada nõukogudevastaseid lendlehti.

Prokuröri osavõtul toimunud ülekuulamisel tunnistas Lia Frey end süüdi selles, et:

1. Võttis osa 4-st grupi illegaalsest koosolekust, kus arutati nõukogudevastaste lendlehtede tekste ning nende paljundamise ja levitamise viise.

Arutati Tallinnas vennashaual oleva ajutise mälestusmärgi ja linna autahvli õhkulaskmise ning lõhkeaine ja relvade muretsemise küsimusi;

2. Koos ühe grupi liikmega kleepis linnas üles 7 kirjutusmasinal trükitud nõukogudevastast lendlehte;

3. 8. märtsil 1946. aastal viibis vennashaual oleva ajutise mälestusmärgi süütamise katse juures;

4. Võttis 31. märtsil 1946. aastal osa poliitilisest väljaastumisest ELKNÜ Keskkomitee vastu, kus mõned grupi liikmed peksid Jaan Kreuksi tänaval puruks kaks ELKNÜ Keskkomitee hoone akent;

5. Oli teadlik vennashaual oleva ajutise mälestusmärgi õhkulaskmisest Ageeda Paaveli ja Aili Jürgensoni poolt ööl vastu 8. maid 1946;

6. Värbas Paaveli gruppi kolm uut liiget (Tšernov, Kalbus, Liivrand).

Lia Frey süüd kinnitavad kõigi natsionalistliku grupi liikmete tunnistused.

Lia Frey arreteerimine oli õige ja ta kuulub kriminaalvastutusele võtmisele.

Eesti NSV SM vägede sõjaväeprokurör justiitsalampolkovnik [allkiri loetamatu].

Parteiariiv, f 1, n 4, s 61, l 2. Originaal. Tõlge vene keelest.

102.*

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

4. juuli 1946. a.

[---]

22. juunil k.a. tuli Tartumaal Otepääl asuvasse operatiivpunkti teade, et valla territooriumile on ilmunud kaks bandiiti, kes liiguvad hobusel Tartu linna suunas.

Operatiivpunkti ülem Kuusk organiseeris koos hävituspataljoni võitlejatega bandiitide jälitamise, mille tulemusena bandiidid tabati ja võeti kinni. Need olid vennad Gustav Juliuze p. Piller, sünd. 1913. aastal, ja Rinar [?], sünd. 1919. a., pärit Võrumaalt Lasva vallast.

Arreteerimisel võeti Pilleritelt ära 3 püstolit ja 58 padrunit, puusse graveeritud Tartumaa Kaarepere valla täitevkomitee pitsat ja nurgatempel, geograafilised kaardid, raamatud (osalt inglise keeles), inglise keele sõnastik ja 4000 rubla raha.

Lisaks leiti Pillerite kinnivõtmispaiga läheduse metsa ülevaatusel käsikuulipilduja, automaat, 8 vintpüssi ja 4 kasti padruneid.

Esmasel ülekuulamisel tunnistasid Pillerid, et elades põranda all, lugesid nad kohalikust ajalehest artiklit, kus kutsuti varjajaid üles end legaliseerima, ja nüüd olevat nad Virumaalt tulnud Tartusse, et anda

end võimudele üles. Pitsati ja nurgatempli kohta ütlesid nad, et tegid need ise selleks, et valmistada endale dokumendid, millega saaks vabalt käia rongiga oma sugulasi vaatamas.

[--]

Bandiitide ja illegaalide legaliseerimiseks ja metsast väljatoomiseks tarvitusele võetud abinõude tulemusena ilmus 22. juunil k.a. Tartumaa Kaarepere valla partorgi juurde üks illegaal ja teatas, et nende 6-liikmeline illegaalide grupp, mis varjab end Kaarepere vallas, luges kohalikus lehes legaliseerimise kohta käivat artiklit ja kavatses end üles anda. Kartes aga, et neid võidakse arreteerida, määrasid nad partorgile kohtumise läbirääkimisteks.

Toimunud kohtumisel said illegaalid partorgilt veel kord kinnituse, et neid ei arreteerita. 24. juunil k.a. ilmus kogu nimetatud 6-liikmeline rühm SMi maakonnaosakonda, nende hulgas endine organisatsiooni "Omakaitse" rühmakomandör Heino Augusti p. Liivomägi.

Abinõud: End üles andnud on legaliseeritud ja võetud operatiivvarvele.

ENSV Siseministri asetäitja polkovnik Kisseljov.

ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 348. Koopia. Tõlge vene keelest.

103.

EK(b)P LÄÄNEMAA KOMITEE OTSUS

10. juuli 1946. a.

EK(b)P Läänemaa Komitee märgib mõningat edu metsas varjajate legaliseerimisel.

Senini on legaliseeritud maakonnas 42 inimest neist: Kullamaa vallas 9, Taebblas 2, Varblas 4, Martnas 1, Lihulas 4, Vigalas 3, Velisel 9, Riguldis 1, Noarootsis 2, Piirsalus 1, Kirblas 2, Märjamaal 3, Kõrgesaares 1.

Kuid üheaegselt saavutatuga esineb selle töö läbiviimisel veel palju puudusi. Poliitilist selgitustööd viiakse varjajate ja bandiitlike perekondade seas veel mitterahuldavalt. Paljud partorgid ja juhtivad töötajad ei käi *isiklikult* METSAS varjajate ja bandiitide taludes ega vii läbi nende perekonna liikmetega nõupidamisi ja vestlusi. Üksikute bandiitlike elementide ja nende aktiivsete abistajate talud pole senini üles kirjutatud, nende varandus on võõrandamata (üleandmata).

On juhuseid et rahvakaitse võitlejate ridades on distsipliini rikkumise, joomise ja varanduste omandamise fakte. Bandiitlike elementide legaliseerimise, nende vastu võitluse tugevdamise ja rahvakaitse lahinguvõime tõstmise eesmärgil EK(b)P Läänemaa Komitee otsustab:

1. Partei maakomitee esindajatel ühes Täitevkomiteede juhtivate töölistega 5 päeva jooksul *isiklikult* külastada varjajate ja bandiitide talusid, viia nende perekonnaliikmetega läbi vestlus ja hoiatada neid, et

kui end varjaja ei tule välja 5 päeva jooksul, saab ülestõstetud küsimus varanduse akteerimisest ja võõrandamisest. Kus on võimalik sääl viia nõupidamine ja vestlus varjajate ja bandiitide sugulastega.

2. Partei maakonnakomitee esindajatel, kolme päeva jooksul läbi viia kõikides valdades nõupidamised külanõukogu esimeeste, külavolinike ja paremate rahvakaitse võitlejatega (nendes küldades, kust on metsas varjajaid ja bandiite) legaliseerimise ja banditismi vastase võitluse küsimustes aga samuti õigeaegselt ja salajasest informeerimisest nende tegevuse üle ja abinõudest nende kinnivõtmiseks.

3. Hoiatuse tähtaja möödumisel bandiitide ja varjajate perekondadel (kui on kindlad tõendused et nad käivad kodudes, saavad toiduaineid, teateid j.n.e.) viivitamatult üles kirjutada kogu varandus ning esitada maakonna Täitevkomiteele kinnitamiseks.

4. 10 päeva jooksul läbivaadata rahvakaitse rühmade koosseisud ja kõrvaldades nendes need kes ei vääri poliitilist usaldust, klassivõõrad elemendid, joodikud, marodörid, ning samal ajal täiendada rahvakaitse read kommunistide, paremate kommunistlike noorte, demobiliseeritute, saksa okupantide poolt kannatada saanute ning bandiitide poolt mõrvatute perekondade arvel.

5. 19. juuliks s.a. koostada valdades rahvakaitse rühma tööplaanid asutiste, rahvapidude ja koosolekute valvamiseks, banditismi vastu võitlemiseks, bandiitide kinnipüüdmiseks, ning huligaansuse vastu võitlemise otstarbel.

6. 23. juuliks informeerida eriettekandegaga käesoleva otsuse täitmisest.

EK(b)P Läänemaa komitee sekretär Minne.

Parteiarhiiv, f 1, n 5, s 130, l 9-10. Originaal.

104.*

ENSV SMi KIRI ENSV MINISTRITE NÕUKOGU
ESIMEHELE

11. juuli 1946. a.

Saadan käesolevaga statistilised andmed bandiitide ja illegaalide legaliseerimise kohta ajavahemikul jaanuarist kuni juulini 1946. aastal.

Lisa: nimetatud.

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 356-357. Originaal. Tõlge vene keelest.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Lisa.

Statistilised andmed bandiitide ja illegaalide legaliseerimise kohta
1946. a. jaanuarist kuni juulini

	Arvel			Legaliseeritud 1. I-1. VII							
	1. VII 1946	ban- ille- diite	kok- ku	1. I- 1. VII 1946	5	10	15	20	25	30	ku
1. Valgamaa	17	26	43	8	2	-	-	-	1	-	3
2. Virumaa	118	221	339	59	-	2	2	4	6	2	16
3. Viljandimaa	36	176	212	38	-	3	1	-	1	3	8
4. Võrumaa	50	276	326	148	11	-	7	2	8	17	45
5. Läänemaa	22	150	172	49	-	2	1	2	1	6	12
6. Pärnumaa	17	260	277	123	2	2	2	-	1	2	9
7. Saaremaa	11	66	77	29	4	-	2	-	-	-	6
8. Tartumaa	40	270	310	207	2	5	7	-	25	113	152
9. Harjumaa	27	213	240	80	-	-	1	4	2	15	22
10. Järvamaa	29	64	93	23	-	-	-	-	2	2	4
Kokku	367	1722	2089	764	21	14	23	12	47	160	277

	Legaliseeritud juulis iga päev											
	I viisipäevak					II viisipäevak						
	1	2	3	4	5	Kok- ku	6	7	8	9	10	Kok- ku
1. Valgamaa	-	1	-	-	1	2	-	-	1	-	-	1
2. Virumaa	1	3	4	7	-	15	3	-	6	3	2	14
3. Viljandimaa	-	5	3	1	1	10	1	-	2	-	-	3
4. Võrumaa	4	3	6	2	3	18	1	-	2	2	3	8
5. Läänemaa	4	2	1	1	3	11	-	-	5	-	1	6
6. Pärnumaa	-	4	-	-	-	4	-	-	-	-	-	0
7. Saaremaa	-	-	1	-	2	3	-	-	-	-	1	1
8. Tartumaa	31	11	8	7	4	61	-	-	2	7	5	14
9. Harjumaa	2	7	6	-	12	27	3	-	8	7	4	22
10. Järvamaa	1	-	-	2	-	3	-	-	-	1	-	1
Kokku	43	36	29	20	26	154	8	-	26	20	16	70

ENSV SMi sekretariaadi ülem alampolkovnik Koškin.

105.

ÕIEND ILLEGAALIDE LEGALISEERIMISE KOHTA EESTI NSVs

14(?) juuli 1946. a.

	Arvel 1. VII k.a.	Tulid välja 14. VII k.a. seisuga
Virumaa	339	70
Viljandimaa	212	32
Võrumaa	326	72
Valgamaa	43	6
Tartumaa	310	227
Pärnumaa	277	17
Läänemaa	172	33
Harjumaa	240	109
Järvamaa	93	17
Saaremaa	77	10
Kokku	2089	593

EK(b)P KK sõjaosakonna juhataja Štamm.

Parteiarhüiv, f 1, n 5, s 130, l 13. Ärakiri. Tõlge vene keelest.

106.

EESTI NSV RAHVAKAITSEPATALJONIDE KESKSTAABI
KÄSKKIRI NR. 7

18. juuli 1946. a.

21. juulil 1946. a. tähistavad Eesti NSV töölisel, talupojal, intelligents, kogu töörahvas Eestis nõukogude võimu kehtestamise 6. aastapäeva. Sel päeval korraldavad nõukogude, partei- ja ühiskondlikud organisatsioonid kõikjal pidulikke koosolekuid ja miitinguid, toimuvad rahvapidustused ja peoõhtud. Kõik Eesti töötajad hakkavad tähistama nõukogude võimu 6. aastapäeva oma kodumaa territooriumil.

Kodanlik-natsionalistlikud pörandaalused ja nende bandiitlikud terrorirühmad, kulaklikud, kriminaalkuritegelikud ja muud elemendid teevad paiguti kindlasti nõukogude korrale vaenulikke katseid häirida seda pidustust bandiitlike röövkalaletungide, mõrvade, paanika tekitamise ja provokatsiooniliste väljaastumistega.

Rahvakaitse maakonna- ja vallastaapide ülesanne on kindlustada kõikjal vabariigis sotsialistlik kord ja ühiskondlik julgeolek pühadeeelsel ajal ja pidupäeval 21. juulil k.a.

Vaenuliku tegevuse, bandiitlike kalaletungide, riisumiste, tapmist ja muude kriminaalkuritegelike ilmingute õigeaegseks ärahoidmiseks ja tõkestamiseks

KÄSIN:

1. Mobiliseerida Rahvakaitse maakonna- ja vallastaabid ning nende käsutuses olevad jõud ja vahendid riikliku korra ja ühiskondliku

Julgeoleku kindlustamiseks kõigis vabariigi maakondades, valdades, linnades, alevites ja asulates.

2. Mobiliseerida ajavahemikuks 19.–22. juuli k.a. kogu partei- ja nõukogude aktiiv ning rahvakaitsepataljonide allüksused nõukogude ja parteiorganisatsioonide, rüklite, ühiskondlike ja kooperatiivsete ettevõtete kaitsmisele kõikjal vabariigis, eeskätt banditismist kõige enam haaratud piirkondades.

3. Pidustuste perioodil organiseerida vestluste, ettekannete, miitingute, koosolekute, peoõhtute ja muude rahvapidustuste toimumise paikades nõuetekohane kord ja kindlustada vastav kaitse, lubamata mingeid vaenulikke aktsioone, bandiitlikke kallaletunge, provokatsioonilisi väljaastumisi ja muid kriminaalseid ilminguid.

4. Organiseerida maakonna-, valla- ja külakeskuste, kooperatiivpunktide, masinatraktori ja ladude, elektrijaamade ja muude eluliselt tähtsate objektide tugevdatud valve.

Moodustada Rahvakaitse võitlejate ning kohaliku partei- ja nõukogude aktiivi valvegrupid kõigi vaenulike, bandiitlike, kriminaalsete ja muude ilmingute halvamiseks ja õigeaegseks tõkestamiseks.

5. Kõigil Rahvakaitse maakondlikel ja valdade staapidel kavandada konkreetseid kaitsealased abinõud pühade-eelseteks ja -aegseteks päevadeks, seostada need ENSV SMi ja RJMi organite plaanide ja üritustega.

Sõjaväegarnisonide paiknemiskohtades siduda oma plaanid ja üritused väeosade ja garnisonide komandöride plaanidega.

6. Ajavahemikus 19.–22. juuli seada kõigis maakonna- ja vallastaa-pides sisse staabiilmete ööpäevaringne valve. Kohustada viimaseid:

a) süstemaatilisel kontrollima vajalike objektide seisukorda ja valvega kindlustatust, viivitamatult kõrvaldama väljaselgitatud puudused ning võtma tarvitusele abinõud võimalike vaenulike, nõukogudevastaste, bandiitlike, kriminaalsete ja muude ilmingute tõkestamiseks;

b) regulaarselt informeerima SMi organite juures olevate staapide operatiivosakondi keskuses ja kohtadel olukorrast maakonnas ja valdades, asetleidnud nõukogudevastastest, bandiitlikest ja kriminaalsetest ilmingutest.

Kõigi Rahvakaitse maakonna- ja vallastaa-pide põhiline ülesanne on kindlustada Eestis nõukogude võimu 6. aastapäeva tähistamise läbiviimine ilma ühegi bandiitliku ja vaenuliku ilminguta.

Eesti NSV Rahvakaitse Kesksaabi ülem N. Karotamm.

Parteiarhiiv, f 1, n 4, s 49, l 12–13. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

ARVUSTUS

VAIMUDE TUND EESTI ÕIGUS- TEADUSES JÄTKUB

Vladimir Grabar. *The History of International Law in Russia 1647–1917. A Bio-Bibliographical Study.* Translated and Edited with an Introduction and Bibliographies by W. E. Butler. Oxford: Clarendon Press, 1990. 760 p.

Kolmandat aastat õpetan ma juuratudengitele erikursust — Tartu ülikooli õigusteaduskonna ajalugu. Olen võtnud ülesandeks tulevastele kolleegidele ajalooliste teadmiste kaudu õpetada austust oma eriala vastu ning selgitada raskesti tabatavat mõistet — Tartu ülikooli õigusteaduskonna vaimu. Tuleb ausalt tunnistada, et ehkki lektorile endale pole see asi nii keeruline, pole teema arusaadavaks rääkimine nooremale põlvkonnale ei kuulajate eelteadmiste ega üldse selle põlvkonna psühholoogilise häälestuse tõttu alati nii viljakas, kui sooviks. Lohutuseks on teadmine, et ikka ja jälle peab meie humanitaarintelligentsi noorem põlvkond jõudma Tartu vaimu küsimuseni, mida vanemad generatsioonid suudavad intuiitiivselt hästi tabada, kuid paraku ei osata seda nii täpselt formuleerida, et ei tekiks vajadust taas üle rääkida. Hingeliseks toetuspunktiks on mulle olnud meie kuulsaima õigusfilosoofi Ilmar Tammelo (1917–1982) väide tema magistriväitekirjas, et ta on saanud mõjutusi ka “Tartu ülikooli õigusteaduskonna juriidilis-filosoofilisest maailmavaatest, mis vaatamata nii mõnelegi põhilisele arvamuse ja seisukohtade erinevusele näib ilmutavat mingit ühist joont, mis laseb aimata, et Tartu ülikooli õigusteadlaste vaimne looming võrsub samast vaimsest pinnast.” (1943.) Kuid viited autoriteetidele pole tänapäeva noortele enam eriti tugev argument. Nad vajavad tõestusi tunduvalt materiaalsemal kujul.

Tutvudes professor William Elliot Butleri (sünd. 1939) poolt Oxfordis Clarendon Pressis välja antud ja juba oma venekeelses versioonis klassikaliseks tööks tunnistatud Vladimir Grabari (1865–1956) *Venemaa rahvusvahelise õiguse ajalooga 1647–1917*, leidsin endalegi üllatuseks, et olen avastanud seaduspärasuse, mis peaks selgitama ka kõige uskumatumatele tudengitele selle teaduskonna vaimu olemasolu. Kuigi ma pole kunagi tegelnud Tartus töötanud juuraprofessorite tööde kordustrükkide väljaandmise olukorraga maailmas, hakkas mulle tunduma, et koos V. Grabari retsenseeritava tööga on peaaegu normaalse

õigusteaduskonna jagu kunagisi professoreid oma teadusliku loomingu mõttes veel "elus". Saab ju öelda, et teadlane elab seni, kuni ta loomingut teatakse (ja eriti veel, kui ka rahvusvaheliselt levitatakse).

Sellest lähtekohast pole Tartu ülikooli õigusteaduskonna rahvusvahelisel *image*'il praegu eriti viga, kui me vaatleksime tänaste ja varasemate õppejõudude tööd koos. Meie tänase saamatuse aitaks sel juhul tasa teha "variteaduskond". Milline näeks see siis välja?

Eraõiguse ning õigusajaloo alal oleks praegugi vääramatu liider 1831–1842 Tartus töötanud Friedrich Georg von Bunge (1802–1897), kes on rahvusvahelisel areenil esindatud vähemalt nelja tööga: *Darstellung des heutigen russischen Handelsrechts mit Rücksicht auf die deutschen Ostseeprovinzen* (1829 ja 1971); *Liv-, esth- und kurländisches Urkundenbuch* (hakkas ilmuma 1852, uuustrükk 1967); *Einleitung in die liv-, esth- und kurländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen* (1849 ja 1971) ja *Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark* (1877 ja 1977). Eesti õigusajaloo õppetoolile oleks võtta veel ka 1865–1890 professoriks olnud Oswald Schmidt (1823–1890), kelle postuumne *Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Kurlands* (1894 ja 1968) äratav ikka veel rahvusvahelist huvi. Kriminaalõiguse professoreid on selles nimekirjas tervelt kolm. 1843–1851 Tartus õpetanud ja seejärel Šveitsi emigreerunud Eduard Osenbrüggen (1809–1879), kelle töödest on vähemalt neljast olemas kaasaegsed kordustrükkid: *Der Hausfrieden: Ein Beitrag zur deutschen Rechtsgeschichte* (1857 ja 1968), *Das alemannische Strafrecht im deutschen Mittelalter* (1860 ja 1968), *Das Strafrecht der Langobarden* (1863 ja 1968) ning *Studien zur deutschen und schweizerischen Rechtsgeschichte* (1867 ja 1968). Kuulsa Karl Bindingi õpilane, 1878–1889 siin õpetanud Wolde-mar Rohland (1850–1936), kelle *Die soziologische Strafrechtslehre: Eine Kritik* (1911 ja 1978) kuulub sarja *Kritische Beiträge zur Strafrechtsreform* (ilmus aastatel 16 vihikuna 1908–1914). Kolmandaks meheks oleks Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli esimene kriminaalõiguse professor rootslane Andreas Bjerre (1879–1925), kes oli siin ametis rahvusülikooli loomisest kuni oma elu lõpuni. Tema *The Psychology of Murder* (1927 ja 1981) avaldati enne tõlkimist inglise keelde esmalt saksakeelsena Tartu ülikooli toimetistes. Ka rooma õiguse professorid on olemas selles nimekirjas. Gustav Hugo ja Friedrich Carl von Savigny õpilase, 1831–1857 Tartus professoriks olnud Karl Eduard Otto (1795–1869) 1831–1839 koos Karl Friedrich Ferdinand Sintenise ja Bruno Schillingiga kirjutatud tekstiväljaanne *Corpus iuris civilis (Romani)* on sedavõrd klassikaline teos, et avaldati veel kord aastail 1984–1985. Ega ole Vladimir Grabar (1865–1956) ka rahvusvahelise õiguse alal ainus. Tema kuulus eelkäija (pealegi meie oma ülikooli kasvandik) August Michael Bulmerincq (1822–1890), kes oli professoriks 1853–1876, on kordustrükkigagi jõudnud oma nooremast kolleegist ette. Selleks teoseks on *Das Asylrecht in seiner geschichtlichen Entwicklung beurteilt vom Standpunkte des Rechts und dessen völkerechtlichen Bedeutung für die Auslieferung flüchtiger Verbrecher: Eine Abhandlung aus dem Gebiete der universellen Rechtsgeschichte und der positiven Völkerrechts* (1853 ja 1970).

Sellesse variteaduskonna professorite ritta on retsenseeritava teosega astunud nüüd ka Vladimir Grabar. Retsensent on kindel, et kuigi seegi loetelu on küllalt pikk, pole ta kindlasti veel ammendav. Oma-moodi pildi teaduskonna potentsiaalidest (ja üldse Eesti õigusteadusest) saaksime siis, kui kasutaksime nn tsiteerimisindeksi võrdlusi. Vahel on seda meetodit pakutud praegu tegutsevate teadlaste pingeridade koostamiseks. Miks mitte proovida seda võtet ajalugugi arvestades? Seda võiks kasutada näiteks uues Tartu ülikooli akadeemilises ajalooväljaandes, mis tagaks ilmselt parema ülevaatlikkuse eri teaduskondade õppejõudude teadustöö ajaloolise osa võrdleval käsitlemisel, kui seda tehti 1982. a. Seda meetodit kasutades tuleks senine arvamus õigusteaduskonna osast Tartu ülikooli teaduspotsentiaalis kindlasti ümber hinnata. Ja kui seni on olnud meie loodusteadlased need, kes oma kunagiste kolleegide teeneid aktiivselt esile tõstavad (mingil määral kergitab see ju ka esiletõstja mainet), siis on ülikooli humanitaarteadlaste osa jäänud teinimatult tagaplaanile. Et eri perioodide võrdlemine ja seda enam eri distsipliinide kõrvutamine on äärmiselt subjektiivne ettevõtmine, siis oleksid selleks, et veidigi vähendada spekulatsioone, teretulnud mingid objektiivsed näitajad analüüsi alusena.

Tartu ülikooli õigusteaduskonna ajaloo eri perioodide osas on väga pealiskaudselt ja paraku tendentslikult käsitletud venestamisperioodi Tartu õigusteaduskonda (1889–1918), mille kohta Tartu ülikooli ajaloo osas öeldud ilma mingite seletusteta, et “teadusliku töö tulemusel jäid tagasihoidlikeks” (*Tartu ülikooli ajalugu 1798–1918*. 2. kd. Tallinn, 1982, lk 328). Et mainitud perioodil oli Tartu ülikooliga seotud ka V. Grabar, siis tasuks öelda, et just õigusteaduskonnas vahetus aastail 1889–1893 õppejõudude kaader täielikult. Uus valikuprintsiip eelistas Vene alamatest (kuigi V. Grabari näide on siin vähemalt osaliselt erandlik) neid, kelle ülikooliharidus oli venekeelne. Sajandi lõpuks tekkis analoogiline situatsioon sajandi alguse Tartu ülikooliga. Erinev oli vaid see, et sajandi algul Tartu oli noortele saksa õigusdoktoritele hüppelauaks kõrgematele kohtadele Saksamaal, ent nüüd sai ta selleks noortele Moskva ja Peterburi ülikooli kasvandikele, kelle hulgas oli palju andekaid teadusmehi ja õppejõude. Kuigi osa nendest lahkus Tartust suhteliselt kiiresti, jõudmata siin alustatud töid (mis tulevikus neile teaduslikku kuulsust töid) veel lõpetada, saame öelda, et V. Grabari kolleegideks olid sel ajal tulevane Vene TA akadeemik Aleksandr Filippov (1853–1927), Peterburi TA liige Mihhail Djakonov (1855–1919), Serbia TA akadeemik ja Bulgaaria TA korrespondentliige Fjodor Taranovski (1875–1936) ja hilisem Ukraina NSV TA akadeemik Aleksei Guljajev (1863–1923) (olgu muuseas öeldud, et see akadeemia valis ka V. Grabari oma liikmeks). Johannes August Engelmannist sai üks silmapaistvamaid Venemaa tsiviliste, kelle õpikut kasutati kogu Venemaal, nagu ka F. Taranovski õiguse entsüklopeediat (1917 ja 1923) ning V. Grabari toimetatud Franz von Liszti rahvusvahelise õiguse õpikut (1902 ning 6. väljaanne 1926). Nagu näha, võib formaalsete näitajate poolest antud perioodi Tartu ülikooli õigusteaduskonnas pidada isegi väga edukaks.

Probleem on vaid selles, et demokraatlikult meelestatud ja andekate noorte teadusmeeste kõrval sattus Tartusse ka küündimatuid käsutäitjaid, kes nägid oma ülesannet vastulöögi andmises Balti erikorra pooldajatele. Need mehed kujundasid kahjuks üldise arvamuse kogu tollasest teaduskonnast. Kuid ei tohi unustada sedagi, et õigusteaduse teatud harude kiire areng toimus teiste peaaegu täieliku elimineerimise arvel. Need kõrge tunnustuseni jõudnud Tartus töötanud teadlased (kes oma teaduslikus tegevuses olid objektiivsed ning just seetõttu pole nende tööd tänaseni oma tähtsust minetanud) kuulusid kõik Venemaa õiguse ja administratiivsüsteemi uurijate hulka: sel uuringusuunal oli antud poliitiliste eesmärkide tõttu tõeliselt roheline tee.

V. Grabari tegevusele Tartus avaldasid mõju eespool loetletud kolleegide loodud töömeeleolu ja kindlasti ka mehe isiklikud kalduvused (olgu öeldud, et kultuurilukku on jäädvustanud oma nime ka Vladimir Grabari akadeemikust vend Igor Grabar, kellele elu jooksul jagati tunduvalt enam tunnustust ning kes oli muuseas *История русского искусства* esimese ja teise väljaande toimetaja, ning suure ajaloohuvigaga paistis silma ka V. Grabari Tartus üleskasvanud ja siin hariduse saanud abikaasa Maria Grabar-Passek, kelle teeneks on, et ilmus vene keeles *История греческой литературы*).^{*} Väga olulist osa etendas ka sügav austus oma eelkäijate vastu rahvusvahelise õiguse õppetoolil. Ka kõige raskematel stalinismiaastatel ei taganenud V. Grabar oma kujunenud arvamustest A. M. Bulmerinczi ja Karl Magnus Bergbohmi (1849–1927) kohta; näiteks meie juristid oma eelkäijate suhtes nii kindlameelsed polnud.

Oma elutöö juurde tulek toimus V. Grabaril väga loogilist teed mööda. See on muuseas hästi jälgitav Tartu Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas säilitatava ulatusliku fondi (TÜ TR KHO f 38) materjalide põhjal, mida eessõna kirjutamisel on kasutanud ka W. E. Butler, kuid mis tänaseni pole veel kaugeltki ammendavalt ja süstemaatiliselt läbi töötatud. Venemaa rahvusvahelise õiguse ajaloo kirjutamiseni jõudis V. Grabar konkreetse tellimustöö kaudu Vene Teaduste Akadeemialt. Mitte kaua enne Esimese maailmasõja algust kavatses Vene TA hakata välja andma suurt vene teaduse ajalugu, milles rahvusvahelise õiguse osa kirjutamine usaldati prof. V. Grabarile. Paraku olud muutusid sedavõrd, et sellest ettevõtmisest ei tulnud midagi välja. Ent nii nagu võib juhtuda eluvõõraste, kuid oma erialasse kiindunud professoritega — V. Grabar jätkas oma tegevust ja kui ta 1956. a Moskvast suri, siis oli see hügeltoõ sellises järgus, et õpilastel ja sõpradel oli võimalik ta lõpuni toimetada ja 1958. a nägigi ilmavalgust

^{*}Pr. Grabar-Passeki teened vene klassikalise filoloogia viljelemisel on märksa suurem; kahtlemata kuuluvad tema tõlked hellenismiajastu poeesiast vene tõkeluule suursaavutuste hulka. Oma kuuekümnendais eluaastas, 1950. aastate lõpul, külastas ta muide Tartut, eriti dots. K. Reitavit, kes elas tema noorpõlvkodus Päeva tänaval, ja andis kasulikke nõu eestikeelse *Kreeka kirjanduse antoloogia* toimetajaile. A. K.

teos *Материалы к истории международного права России 1647–1917*. Kuigi töö lõpuosas on tunda autori väsimist, oli tegemist Venemaa õigusteaduse ajaloo alase tippsaavutusega. Võib isegi öelda, et kõik tööd Venemaa rahvusvahelise õiguse ajaloost, mis ilmusid pärast selle klassikalise raamatu ilmumist, olid temast tugevasti mõjutatud. Väga sageli aga olid V. Grabari järglased lihtsalt "lahjendanud" oma eelkäija entsüklopeediliselt tiheda teose osasid.

Kui püüda kaht väljaannet võrrelda, siis W. E. Butleri ingliskeelsele väljaandele lisatud uus eessõna V. Grabari kohta annab meile kindlasti teadmisi juurde. Selles kujutatud V. Grabar on palju intiimsem ja inimlikum. W. E. Butler on põhjalikult uurinud talle kättesaadavaid arhiivimaterjale nüühasti endises NSV Liidus (ta oli 1983. a ka Tartus) kui muidugi ka välismaal (eriti Inglismaal), mida venekelse väljaande eessõna autoril Vladimir Durdenevskil polnud võimalik teha. Süüski soovitaksin huvilistel lugeda mõlemat eessõna, sest V. Durdenevski oli V. Grabari väga lähedane sõber ja tema kirjutis on ka teaduslikus mõttes huvitav. Inglisekeelsest väljaandest leiavad lugejad nii V. Grabari publikatsioonide (osaliselt isegi käsikirjaliste tööde) seni kõige põhjalikuma bibliograafia (lk 579–586). Meie tulevastele rahvusvahelise õiguse eriteadlastele võib saada abivahendiks naaberriigi rahvusvahelise õiguse teaduse tundmaõppimisel siia paigutatud bibliograafia vastava kirjan-duse kohta Venemaal (lk 587–737) ning huvi peaks pakkuma ka lühike bibliograafia V. Grabari kohta (lk 586). Oma elu viimastel aastatel rääkis prof. Abner Uustal (1915–1985) — keda Teise maailmasõja järel aspirantuuripäevil Moskvast õpetas nii mõndagi mõistma V. Grabar —, et oleks vaja kirjutada üks dissertatsioon (või mitu) A. M. Bulmerincqi, K. M. Bergbohmi ja V. Grabari kohta ka Tartus. Tahaks loota, et need ajad seisavad veel ees. Meie õiguskultuuri seisukohalt olgu öeldud, et Tartu ülikoolis töötab praegugi veel üks V. Grabari ja V. Durdenevski õpilane — dotsent Jüri Jegorov (sünd. 1922), kelle tegelemist rahvusvahelise õigusega V. Grabar igati innustas. Need plaanid jäid teostumata vaid olude sunnil.

Mis puutub raamatu teksti, siis on tõlkija rangelt järginud venekeelset väljaannet. Tartu ülikooli puudutavas osas on nimed kirjutatud korrektselt, välja arvatud ehk ka V. Grabari kasutatud J. A. Engelmani tolle aja tava järgi kirjutatud nimevorm Ivan Jegoroviits. W. E. Butlerile kui tõlkijale ei saa seda pahaks panna. Meile on see mõistetav ühe impeeriumi omavoluna oma teistest rahvustest kodanike suhtes. W. E. Butler polnud välismaalasena võimeline kõiki neid keelepoliitika vilju parandama. Pealegi on raamatus ära toodud tuhandeid nimesid ja enamik on õigesti transkribeeritud. V. Grabari raamatu tõlkimine inglise keelde avardab selle eriala teadlaste teadmisi Venemaa rahvusvahelise õiguse teaduse ajaloo kohta. Kahtlematult saab veel enam tuntuks Vladimir Grabari nimi. See on kaudne reklaam ka Tartu ülikoolile, sest raamatu tiitellehel on ju kirjas: *Sometime Professor of International Law, Jurjev (Tartu) University and Moscow State University.*

Peeter Järveld

LINDE MEIL VEEL JÄTKUB, LINNURAAMATUTE TULEVIK ON EBA- MÄÄRANE

Kaja Peterson. *Eesti linnud*. Tartu: Tartu Ülikool, Zooloogia kateeder, 1992. 68 lk.

Viis aastat tagasi, kui hakkas ilmuma Eesti ornitoloogide ajakiri *Hirundo*, mainiti selle avaartiklis parajasti koostatavat ja peatselt ilmutavat suurteost *Eesti linnud*. Olin parasjagu ehmunud, kui nüüd avastasin Tartu ülikooli müügiletilt samanimelise brošüüri — kas tõesti on ajad nii kitsaks jäänud, et suurteoseks piisab kuuekümmne kaheksast leheküljest? Selgus, et samast nimest hoolimata on tegemist süiski teise ja seda ootamatuma väljaandega.

Essõnas nimetab koostaja (kes tiitellehel esineb küll täisõigusliku autori positsioonis) üllitist õppevahendiks T. Ü. bioloogiaosakonna üliõpilastele. Tõepoolest — brošüür meenutab suuresti 1930. aastaist tuttavaid konsepte, mille tudengid võimalikult lühisõnaliselt professori loengu põhjal kirja panid, pisut silusid ning mimeograafilise trüki-sena välja andsid — järgmistele tudengitele tarvitamiseks. Polnud ju kuigi tõenäoline, et õppejõud ka järgmisel talvel samateemalist loengutsükli peab. Niisiis tunneksin tõsiselt heameelt, kui selliste väljaannete (taas)ilmumine oleks tunnismärgiks ülikoolis toimuvaist sisulisist ümberkorraldusist.

Tudenglik (konseptlik) on *Eesti linnud* aga igatahes. Näiteks vormilt ja keelekasutuselt. Rohked ühesõnalised laused ning ainuvalitsev verb "on" muudavad lugemise hõlpsaks ka laiemale lugejaskonnale. Iseasi, et võib-olla ka igavaks. Teise äärmuse eelistajaile võib sel puhul soovitada näiteks slaavilikult palju- ja kaunisõnalise *Loomade elu* lindude köidet.

Ehkki essõnas lubatakse "linnuseltside ja -sugukondade iseloomustusi (suurus, välimus, käitumise ja toitumise iseärasused)", pole ornitoloogiaõppejõud ilmselt nii halastamatud, et nõuaksid seda täies mahus kõigi taksonite kohta. Nii piirduksingi kohati vaid suuruse (rästaslased), teisel üksnes pesitsemise (sabatihased) iseärasustega, siin-seal pole linnurühm pälvinud vähimatki kirjeldust (isegi sedavõrd eripärane sugukond nagu koolised). See selleks. Raamatu suurimaks väärtuseks on süiski tabel Eesti linnustiku praegusest koostisest ning lakooniliselt esitatud tekstid Eesti linnuliikide elupaikade ja arvukuse kohta, mida polegi sellisel määral varem avaldatud. Tõsi küll, ornitoloogiaühingust kuulsin, et paljude liikide arvukushinnanguid on *Eesti lindude* koostamise järel oluliselt korrigeeritud. Tahaks loota, et ornitoloogid ei pürdu üksnes selle nentimisega, vaid suudavad kiiresti avaldada ka endapoolsed täiendused.

Süsteemaatilisest nimestikust selgub, et taas on muudetud mõne-

de lindude nimesid. Õnneks pole muutusi palju (rohkesti on lisatud vaid sünonüüme) ning mis peasi, ka varasemad nimekujud on alati ära toodud — erinevalt nii mõnestki eelmis(t)e kümnendi(te) teostest, mille puhul tuttavaidki liike sai pahatihti vaid teadusliku nime abil dešifreerida.

Brošüüri lõpetab väike ülevaade linnuökoloogilistest mõistetest. Et ma pole ise ornitoloog, on mul esitatu pädevust raske hinnata, üht-teist torkab aga silma küll. *Haudumine* on lahti mõtestatud vaid hauduja käitumise seisukohalt, selgusetuks jääb paigalinnu *aastane elutsükkel*, ja kas paljude värvuliste *munakurn* siiski rohkem mune ei sisalda (tihased)? Sõnastikus tahtnuks näha ka tekstis sisalduvate võõrsõnade selgitusi (*omnivoor*, *suguline dimorfism*, *dendrobiont*). Kuid — nagu öeldud — see pole peamine.

Linnuraamatute ilmumine on teema, mis teeb vaid murelikuks. Eesti linnuatlase välitööde lõppemisest on möödas juba kümmekond aastat, käsikiri kaunistab aga jätkuvalt kirjastuse "Valgus" sahtleid. Uut lindude välimäärajat ei paista ilmuvat nüpea, kõnelemata linnuvaatleja käsiraamatust või isegi nende tõlgetest. Kõige selle taustal mõjub kõnealuse raamatukese avaldanud Tartu ülikooli zoologia kateedri tegevus ootamatult meeldivana; vähe sellest — hulga pisitrükistega on maha saanud/saamas ka ülikooli zoologiamuuseum. Tundub, et kodumaise loomateaduse keskus hakkab pisitasa taas jõudma ülikooli seinte vahele, kust ta Teaduste Akadeemia uurimisinstituutide moodustamisega ebaloomulikult eraldati. Vähemalt ei mäleta ma Teaduste Akadeemia Zoologia ja Botaanika Instituudi ornitoloogidelt viimasel ajal ilmunud olevat ühtki populaarsemat linnuraamatut ja isegi mitte tõsisemat teadusartiklite kogumikku. Ka kirjutise algul viidatud *Eesti lindude* nimelise suurteose ilmumise (aja) kohta olen saanud vaid põiklevaid kommentaare. Niisiis leppigem seniks samanimelise väikevennaga.

A. E.

EDITORIAL NOTE

Prior to modern times, feasts were very important for particular groups of people as well as the whole society. Therefore we cannot overlook them while describing medieval mentality and everyday life. Thus, at the beginning of the issue Tiina Kala introduces us to the most significant calendar feasts in medieval Tallinn and some general features in the life and customs of medieval townspeople. To accompany the article, she has translated a few examples of medieval monastic poetry. On the following pages we publish the first part of the article by art historian Erwin Panofsky, one of the founders of iconology, where he compares medieval art, philosophy and religion. He claims that there is an obvious and hardly accidental link between Gothic architecture and scholastic philosophy. And the disintegration of both late Gothic and high scholasticism into multi-layer styles has been the beginning of tendencies which are only seemingly irreconcilable. One of the common features of both philosophy and art of this period is subjectivism.

In the 14th century the relations between the Livonian branch of the Teutonic order and the Archbishop of Riga were rather complicated. Tõnis Lukas, director of the Estonian Folk Museum, speaks in greater detail about the struggle between the secular and clerical authorities and the resulting consequences in Old Livonia before the *Landtags*.

The Estonian historian and jurist Ilmar Arens recollects the course of his life starting from the beginning of his academic career in 1942 when he graduated from Tartu University. He speaks about his expedition to the region east of Lake Peipsi. This developed into a study of the history of the emigration of Estonians and the foundation of Estonian settlements on the eastern shore of Lake Peipsi in 1861–1941. As a refugee he stayed for some time in Germany, and since 1948 has been living in Sweden. Ilmar Arens's main theme of research has been legal order in Old Estonia and partial preservation of legal traditions through the periods of the Teutonic Order and the Bishops, and the Danish and Swedish rule until 1710.

Leonidas Donskis, dean of the Faculty of Philosophy, University of Klaipeda, writes about the re-integration of Lithuania into the historical and cultural processes of the great Western civilization. He refutes the Baltocentrists' idea of an ethnically pure national culture as this inhibits the development of open society and free cultural creation. As Lithuania was and is part of the Christian civilization, then Lithuania's integration into Europe does not mean a blind imitation of the West, but mutual actualization of the sociocultural potentials of both Europe and Lithuania. The first step towards open society, however, is not opening up to something external, but to oneself. This means surpassing monocentrism and the cult of a strong centre and also helps to resist the manifestations of mass culture.

Next we publish the text of a lecture that mathematician Serge Lang, professor of Yale University, delivered at Palais de la Découverte in Paris. Serge Lang speaks about "pure mathematics" which does not investigate the empirical world and is appreciated first of all for its beauty. A more detailed discussion of prime numbers follows. Enchanting the listeners, the speaker proves that there is an infinite amount of prime numbers. After that he demonstrates a real mathematical problem: it is very difficult to prove that there is also an infinite amount of twin primes.

Physics, the foundations of which were laid by Newton and Galilei, considers important the questions *what kind of?*, *how?*, *by what means?*. This paradigm is transgressed only when such areas are reached in describing the reality which stubbornly refuse to fit in with the hitherto existing worldview of physical sciences. Piret Kuusk who works at the Institute of Physics in Tartu mentions quantum theory of the gravitational field as an example, and claims that the theoreticians of physics can no more discard the questions *what?* and *why?*.

Imre Siil gives in the first part of his article a survey of the history of artificial speech. The second part of the article deals with the models of prosody in Estonian and Finnish. The author deals in greater detail with the problems of segmentation of Estonian speech and the sc. durations. In memory of Ivar Ivask (1917-1992), a linguist and literary scholar, poet and long-time editor of *World Literature Today*, we publish a selection of his poems. The afterword has been written by Rein Taagepera, professor of social sciences of Tartu University.

We continue publishing documents on "forest brothers" and the resistance movement in Estonia in 1946.

Vladimir Grabar's (1865-1956) book on the history of international law in Russia in 1647-1917 has been translated into

Editorial note

English. On this occasion Peeter Järvelaid, professor of history of law at Tartu University, writes in the section of criticism about both the book and its author, and the history of Law Faculty of Tartu University and the well-known professors who have worked there in the 19th and 20th centuries. A. E. reviews a brochure on Estonian birds which has been compiled by Kaja Peterson, researcher at the Department of Zoology, Tartu University.

To end the issue, we publish some reflections of the Estonian poet and theologian Uku Masing (1909-1987) on religious holidays. This time he deals with Palm Sunday, Good Friday, Easter and the annual commemoration of the Reformation.

Indrek Ude

Feasts in medieval Tallinn

Tiina Kala

The role of Catholic calendar feasts in Old Livonia has not been profoundly studied until now. But as the feasts were very significant in the Middle Ages for society as a whole as well as for particular groups of people, we cannot overlook them while trying to describe medieval mentality and everyday life.

Unfortunately no complete Catholic calendar has been preserved in Estonia from pre-Reformation time. Therefore the list of the feasts and festivals observed in medieval Tallinn is based only on reconstruction. One possibility for such reconstruction is offered by the handwritten notes added to the Martyrologium printed in Venice in 1509, now kept in Tallinn City Archives. The dating system of medieval documents is also of some help.

According to these reconstructions, the list of the feasts observed in pre-Reformation Tallinn is quite long. It contains approximately 55 major feasts and a great number of saint-days of lesser importance.

Beside the church the central position in observing the festive tradition in medieval town belonged to the guilds and corporations whose activities formed a certain part of medieval mentality. On festive occasions they usually organized parties with drinking, dancing and processions. We should not blame them for lack of religious piousness because it is very difficult to say what medieval people considered religious and what not.

For the lack of sources it is impossible to reconstruct the traditions connected with all the feasts, but there are certain hints that the German colonists also observed some customs taken over from the local inhabitants.

A feast is a phenomenon connected with the collective. The lessening of the importance of the collective spirit also brought along the lessening of the importance of feasts in social life after the Middle Ages.

The role of clerical authorities in Old Livonia before the Landtags

Tõnis Lukas

At the beginning of the 13th century the European institutions of ecclesiastic rule were established in Old Livonia in the direct sense of the word. The Order of the Knights of the Sword who had conquered the country had to surrender legal initiative at least formally to the bishops. Actually the treaty between Bishop Hermann and the Order of the Knights of the Sword, confirmed by the Pope in 1230, says that on the territory under its administration the Order is subject to the bishops only in spiritual matters. During the 13th century the obedience of the Order to the bishops has been mentioned for a few more times.

Later, too, the archbishops of Riga tried to formulate the dependence of the Order on the clerical authorities in secular matters as well. The Roman Popes' views on concrete questions under discussion depended on the tense diplomatic struggle of the top clerics

and their procurators with the Order procurators in the curia. This is where the openness to the influence of the Roman curia comes from. That the policy of the curia towards Old Livonia was, for example, during the "Avignon imprisonment" of 1309-1377 under the influence of the local bishops (all the four Tartu bishops of that period spent most of their term in office in the residence of the Pope), was a balancing factor as for several times (e.g., during the domestic political crises of 1323-1325 and 1362-1366) the Popes' attitudes prevented the Order from taking military actions against the bishoprics.

The best sources for the prosopographic analysis of Old Livonian clergy date from the second half of the 14th century and the first half of the 15th century as this is the period from which most supplications registers have been preserved in the papal archives. They show that, as everywhere in Europe, the Popes appointed a great deal of higher clerics in Old Livonia as well. In the Tartu Bishopric 57 posts of canons out of 119 which are known to have existed in 1346-1434 were filled this way (47.6%). Unfortunately, these data are not complete.

The canons of Old Livonia are likely to have lived according to the principles of *vita canonica* longer than in most major European cathedral chapters, in Riga even until 1393. Therefore we can find cases even at the end of the 14th century of cooperation between the chapter and the corresponding bishop.

One of the culminations of the local bishops' actions against the Livonian Order was the oppositional movement in the 1390s led by Bishop of Tartu Dietrich Damerow

(1379-1400). Besides prominent forces from outside part of well-known Old Livonian vassal families also joined the movement. However, in 1396 the Livonian Order succeeded in gaining an overwhelming victory even over such a union, as namely at this period the Master of the Order did not shun using military force against the bishoprics as the Order had gained diplomatic success in the Pope's curia. In 1394 the Order's procurators who had been trained in law managed to achieve their supreme goal — a bulla acknowledging the incorporation of the Riga Bishopric.

Resigned Damerow was in 1400 replaced by Hermann Wrangel who favoured the Order. In a few years nearly the whole chapter was changed. This shows that the previous bishop had managed to surround himself mainly with canons loyal to him, who in 1399-1401 either died or left office. Wrangel staffed a new team.

As elsewhere in the Catholic world, prelates acquired more and more political and economic power in Livonian bishoprics too. Influenced by the church councils of Konstanz and Basel, the prelates seized in the 1420s-1430s the initiative in the domestic relations of Old Livonia again, and at the end of the first half of the 15th century the Bishoprics of Tartu and Saare-Lääne as well as the Riga Bishopric were again headed by persons inclined against the Order. The home policy in Old Livonia moved towards the equilibrium of powers again.

Just internal changes in the clergy could be one of the reasons for initiating the tradition of Landtags in Old Livonia in the 1420s-1430s.

What does a mathematician do and why?: Prime numbers

Serge Lang

The conference started with why, for ten minutes. I do mathematics because I like it. We discussed briefly the distinction between pure mathematics and applied mathematics, which actually intermingle in such a way that it is impossible to define the boundary between one and the other precisely; and also the aesthetic side of mathematics. Then we did mathematics together. I started by defining prime numbers, and I recalled Euclid's proof that there are infinitely many. Then I defined twin primes, (3,5), (5,7), (11,13), (17,19), etc. which differ by 2. Is there an infinite number of those? No one knows, even though one conjectures that the answer is yes. I gave heuristic arguments describing the expected density of such primes. Why don't you try to prove it? The question is one of the big unsolved problems of mathematics.

Physics is the precisest description of the world around us

Piret Kuusk

Physics, the foundations of which were laid by Galilei and Newton, describes the simplest forms of existence of matter in the language of mathematics, and the numbers of this mathematics rest upon measurements. In a somewhat simpli-

fied form we could say that experimental physics is measuring, and theoretical physics — mathematics.

Galilei's and Newton's physics considers the questions "what kind of?", "how?", "in which way?" reasonable, carelessly discarding the questions "why?" and "what?".

Still, we cannot totally separate the question "how?" from the question "why?". In the world of intellect it is difficult, if not entirely impossible, to draw absolutely insurmountable limits. While describing the reality we can reach such areas which will stubbornly refuse to fit in with the worldview of physics. Then the question crops up about the meaning of the "words" of mathematics as a language of description and its relation to the reality.

At present, quantum theory of the gravitational field seems to be one of such areas whose noncontroversial formulation has hopelessly failed until now.

Possibilities of artificial speech

Imre Süll

The paper starts with a historical overview giving a more detailed description of the mechanical speech devices built by Christian Gottlieb Kratzenstein, Wolfgang von Kempelen and Alexander Graham Bell, and electric ones constructed by Homer Dudley and his colleagues. The electronic technologies of speech production are divided into two main groups according to the character/origin of control information for the vocal tract model. Linear predictive coding is

Summaries

an example of methods based on automatic data extraction from natural speech. In comparison, the synthesis-by-rule system uses only phonetic and phonologic descriptions.

The synthesis-by-rule method combined with expert system technology enables the linguist to represent his knowledge in explicit forms suitable for automatic processing and application. Some restrictions of rule formation and adequacy of rules to events in natural speech are discussed. It is claimed that prosody rules for speech synthesis reflect better than others the corresponding features of natural speech.

The second part of the paper compares Finnish and Estonian prosody models. Finnish and Estonian as cognate languages have many similar features. However, their prosody systems are quite different.

Finnish is a clearly quantitative language. The long quantity of both vowels and consonants can be seen only as a sequence of two similar segmental phonemes. This prolongation (adding a unit of timing) will not cause remarkable changes in the remaining environment. In the Finnish prosody system the segment is a relatively independent element despite some marks of syntagmatic composition. It is not a great simplification if the application model of Finnish prosody in speech synthesis is based on the following considerations: no relevant intermediate units of prosodic programming exist between the segment and the word; the prosodic parameters are relatively independent of each other; quantity contrasts are based on the durational differences of a segmental phoneme; manifestation of the rhythmic structure is weak.

In Estonian the prosodic parameters are mutually influenced and compensated within the foot as a phonetic frame having some cohesive power (connected with energy impulse). The foot is the main unit of prosodic programming. The dominating rhythmic pattern in Estonian is the two-syllable foot. The first part of a typical unit contains more psychological energy than the other ones and is in most cases acoustically more prominent. There are one or two segments in it marking the culmination of energy concentration. These segments are the centre of compensatory changes within the foot.

The problem of dividing the one-syllable word and more than four-syllable word into feet is considered. The paper introduces the notion of anacrusis in Estonian rhythmic structure.

A phenomenon in Estonian that has traditionally been called the three phonologic quantity degrees has many different interpretations. We point out some of them and analyse the role of different prosodic factors in revealing the degrees. Experiments with synthetic speech show that in the case of monotonic speech the quantity degrees could be properly perceived only by the certain temporal proportions between the segments of the first and second syllable. Pitch and intensity changes inserted into the model will shift these proportions. Carefully elaborated pitch contours can also serve as the first key in determining a particular distinctive degree. In applied speech synthesis, pitch and intensity patterns for the foot and the temporal structure of it are regarded as complementary factors in recognition the three-way prosodic contrast.

ОТ РЕДАКЦИИ

До нового времени праздники были очень важны как для отдельных групп людей так и для всего общества, поэтому рассматривая духовную жизнь и будни средневековья их невозможно обойти вниманием. В начале номера Тийна Кала и знакомит читателя с основными календарными обрядами года средневекового таллиннца, а также подчеркивает некоторые общие черты жизненного уклада и обрядности средневекового горожанина. Рядом с уставом официальных церковных праздников автор представляет и т.н. народнокатолические традиции. Обобщая можно праздничный цикл дореформационного таллиннца разделить на т.н. обязательные праздники и праздники для благословления души. В качестве дополнения к статье автор перевела подборку из средневековой монастырской поэзии. На следующих страницах публикуем первую часть статьи искусствоведа, одного из создателей иконологии Эрвина Пановски, в которой он сравнивает средневековое искусство, философию и религию. Он утверждает, что между готической архитектурой и схоластической философией существует явное и вряд ли случайное совпадение. И из распада обеих, как поздней готики так и высокой схоластики, на многослойные стили берут свое начало не только кажущиеся непримиримые тенденции. Одним из объединяющих признаков этого периода является субъективизм.

Отношения Лифляндской ветви Немецкого ордена и Рижского архиепископа были в 14-м веке весьма напряженные. Подробнее о ходе междуусобной борьбы властей и ее результатах в древней Ливонии не знающей еще сеймов, расскажет директор Эстонского этнографического музея Тынис Лукас.

Эстонский юрист и правовед Ильмар Аренс вспоминает свой жизненный путь начиная с 1942 года, года окончания им Тартуского Университета и вступления на стезю науки. Он рассказывает об исследовательской поездке, из которой выросла работа об исходе эстонцев и возникновении и развитии эстонских поселений в восточном Причудье в 1861–1941-х годах. В качестве военного беженца историк права оказывается

в Германии и с 1948-го года живет он в Швеции. Основным направлением Ильмара Аренса являлся правопорядок в древней Эстонии и частичное сохранение правовых обычаев сквозь времена Ордена и Епископов а также Дании *гезр.* Швеции вплоть до 1710-го года.

Декан философского факультета Клайпедского Университета Леонидас Донскис пишет о включении Литвы вновь в исторический и культурный процесс великой цивилизации Запада. В связи с этим он опрокидывает балтоцентристскую идею пурифицированной, этнически чистой национальной культуры, которая тормозит развития открытого общества и свободного культуротворчества. Так как Литва была и есть часть христианской цивилизации, то европеизация литовской культуры не означает слепое подражание Западу, но взаимную актуализацию социокультурных потенциалов как Европы так и Литвы. Первым необходимым шагом к открытому обществу является все-таки раскрытие себя не по-отношению к чему-либо внешнему, а к самому себе. Это означает преодоление моноцентризма и культа сильного центра, а также помогает противостоять проявлениям массовой культуры.

Далее публикуем текст лекции профессора математики Йельского Университета Сержа Ланга, которую он прочел в Парижском Музее естественных наук (Palais de la Découverte). Серж Ланг говорит о чистой математике, не используемой для исследования эмпирического мира и ценимой прежде всего благодаря своей красоте. Подробнее шла в аудитории речь о простых числах. Увлекая слушателей за собой выступающий доказывает, что число простых чисел бесконечно. Затем он демонстрирует истинную математическую проблему: очень трудно доказать бесконечность количества двойных простых чисел. Исходящая из Ньютона и Галилея физика считает важными вопросы какой?, как?, каким образом?. Эта парадигма переступается тогда, когда описание реальности достигает областей упрямо не желающих вписываться в прежнее описание мира физикой. Работающая в Тарту, физик Пирет Кууск приводит пример — квантовую теорию гравитационного поля и утверждает, что и в физике теоретики не могут более обойти стороной вопросы что? и почему?.

Имре Сийл в первой части своей статьи обзорекает историю искусственной речи. Он рассматривает построенные Х. Г. Кратценштейном, В. фон Кемпеленом и А. Г. Беллом и созданные рабочей группой Х. Дадли электрические речевые устройства. Электронные технологии искусственной речи подразделяются соответственно тому возникает ли речь путем ав-

томатической экстракции по известному алгоритму из естественной речи или непосредственно на основе описанной языковым экспертом ведущей информации. Свойства естественной речи лучше всего выражают правила просодии. Поэтому вторая часть статьи посвящена просодическим моделям эстонского и финского языков. Подробнее автор рассматривает проблемы членения эстоноязычной речи и проявления т.н. долгот. Памяти лингвиста и литературоведа, поэта и долговременного редактора *World Literature Today* Ивара Иваска (1917–1992) публикуем подборку его стихов. Послесловие написано профессором социальных наук Тартуского Университета Рейном Таагепера.

Продолжаем публикацию вносящих ясность в “лесное братство” и движение сопротивления в Эстонии в 1946-м году документов.

В связи с переводом книги Владимира Грабаря (1865–1956) об истории Российского международного права с 1647-го по 1917-ый год на английский язык, в разделе рецензий профессор истории права Пеэтер Ярвелаид пишет как о книге так и ее авторе, а также об истории юридического факультета Тартуского университета и великих ученых работавших там в 19-м и 20-м веках. А. Е. рассматривает составленную научным работником кафедры зоологии Тартуского Университета Кая Петерсон брошюру о птицах Эстонии.

В заключение публикуем размышления самобытного эстонского теолога и поэта Уку Мазинга (1909–1987) о религиозных праздниках. На сей раз речь пойдет о вербном воскресенье, Великой Пятнице, о Светлом Христове и о празднике Реформации.

Индрек Удэ

TEX TEX TEX TEX TEX TEX TEX TEX

Mis see on? TEX on võimas, aga lihtsalt kasutatav tekstide kujundamise süsteem, mis ainsana keeleseadusele allub — tal on eestikeelne poolitus, eesti täpitähed, eestikeelsed veateated ja eestikeelne arvutiabi. TEXi abil saate ühevõrra hästi trükkida pakse raamatuid, arveid ja erakirju. „Akadeemiat“ ennastki kujundatakse TEXi abil.

Miks see nii odav on? TEX põhineb vabakasutuse programmidel. Seepärast on TEX ainuke tekstikujundussüsteem, mida igauks osta jõuab (põhikomplekt alla 400 EEK).

Millest see koosneb? TEXi komplekt annab teile:

- programmi „teretex“, mis kogu teie toimetuse, kujundus- ja trükkimistööst ritta seab;
- kiire tekstitoimetaja;
- võimsa tekstikujundusprogrammi TEX;
- trükiprogrammid erinevatele trükkalitele;
- kirjade kujundamise süsteemi METAFONT;
- ja muidugi „Väikese eesti TEXiraamatu“ – sõbraliku eestikeelse aabitsa, mille järgi saate näpuga rida vedades kohe kauneid ja kasulikke dokumente ja romaane kirjutama hakata.

Kustkohast seda saada võib? Nõudke TEXi komplekte ja „Väikest eesti TEXiraamatut“ KINEX'i ja HELKO poodidest ning parematest raamatu-kauplustest. Võite pöörduda ka a/s „Komput“ kirjastusse (Observatooriumi 5, Tõravere, Tartu maakond, telefon /8-234/ 10 189) ja teile saatetakse TEXi komplekt või raamat lunamaksuga posti teel.

YHEKSALE PYHALE MÕELDES

Uku Masing

II

PALMIPUUDEPYHAKS

Lk 19, 29–38

Sellest loost on kõige rohkem pidanud lugu kunstnikud (umbkaudu 100 enamvähem kuulsat maali 1500–1800 Läänes, kindlasti rohkem palju!), sest oli võimalik paigutada kokku inimesi mõlemast soost, igast vanusest, igast elukutsest ning nende ilmete ja žestide kaudu kirjeldada mõeldavaid suhtumisviise. Oli võimalik maalida palmioksi enamvähem loomutruult, igasuguseid värvilisi rõivatykke teel ja eesli seljas. Jeesuse elulookirjeldajad, olgu need, kes tegid romaane, oma pääst ja meelest täiendasid, olgu need, kes tahtsid seda syndmust kirjeldada teaduslikult ehk ajalooliselt usutavalt, mõlemad olid hädas. Esimesed lasksid syndmust enamvähem lyhidalt kirjeldada yhel romaanitegelasel (kes näinud või kuulnud sellest) teis(t)ele, kes olnud tollal kuskil mujal. Teadlased paratamatult siirduvad kohe arutlema, kuidas selline syndmus yldse võimalik tollal, kuidas Jeesust ei vangistatud või tapetud otsemaid, milleks Jeesusele säärane kuninglik sisene mine linna oli vajaline ja nii vajaline, et ta koguni on noominud neid, kes manitsenud ettevaatusele ja tagasihoidlikkusele — “Kui ei hõiskaks inimesed, siis hakkaksid hõiskama kivid”. Mõistlik inimene muidugi lisaks: eks Ta siis lasknud hõisata kividel! Sest see ime avaldanuks hoopis sygavamat muljet päältnägijaile, kelle arv nagunii ruttu kasvanuks, kui hõiskavad inimesed, keda alati võib saata võtma vastu kedagi võõrast ja tähtsat. Nõnda et “tänavaid palistavat rahvamassi vaos pidada tuleb ratsapolitseil, et juubeldajad poolehoidjad mitte ei jääks sisenejate (masinate jne.) alla.” Kas siis Jeesusele tingimata oli vaja sihukest vastuvõttu, mida endale lasknud valmistada mitmesugused riigipääd, kuningad ja presidendid, oma maal ja võõrsil?

On väga kerge kogu lugu tunnistada yrkoguduse väljamõeldiseks, olgu Jeruusalemmas, olgu Antiookias jne. Sest 1) on selge, et see lugu peab tõestama Jeesuse olevat Sk 9, 9 ennustatud Jeruusalemma kuningas Messia. See ennustus pidi ju ilmtingimata minema täide, muidu poleks olnud õige Jeesust kuulutada töötatud Messiaks! (Mõned ehk ylesid, et Sk pole siin rääkinud Messiast, vaid yhest kuningast?) Kui polnud juhtunud, tuli väita, et ikka on juhtunud; 2) iga evangelist räägib ise moodi, koguni kolm esimest, ja pole öeldav, kuidas juhtus tõepoolest. — Jh järgi (12, 12–16) kuuleb rahvas Jeesuse tulekust, läheb talle vastu ja hõigub kiitmissõnu. Jyngrid leiavad “eeslikese”, panevad Jeesuse selle selga ja viivad ta jõukudest läbi. Alles pärast Jeesuse ylestõusmist nad taipavad, et kogemata on täitnud Sk 9, 9 ennus-

tuse nemad oma käitumisega. Lugu kõlab lihtsalt ja usutavalt, kuid ... ehk on tehtud vastuvõetavaks? — Kolmes esimeses kõigis Jeesus käsib jyngrid hankida eesel, tema ise kavatseb täita ennustust. Kuid kõiges muus need kolm enamvähem erinevad. Lk järgi jyngrid hõiguvad kiitust Jeesusele, ei keegi muu; ainult tema järgi variserid käsivad Jeesust taltsutada jyngrite hõiskamist. Mk 11, 1–10 ja Mt 21, 1–9 järgi hõiskavad Jeesuse ees ja taga sammujad, nende vahel ratsutab Jeesus linna. Lk ja Mt järgi puhastab siis templit; Mk järgi silmitseb templit ja õhtul läheb jyngritega tagasi Petaaniasse. Kuid Mt järgi linlased uudishimutsevad, keda on võetud vastu nõnda — jutt muudkui kasvab. — Mt erineb kõigist muist selles, et kordab Sk 9, 9 seletuseks kohemaid ning — et selle kreeka tõlkes on öeldud “istub emaeesli seljas ja sälu seljas, kes on ikkealuse looma varss”, siis Mt jutustab kahest eeslist, kellele pandud rõivad, mille pääl istub Jeesus — ta ei ytle selgelt, et Jeesus istuks kahe seljas, kuid tahab, et teda mõistetaks nõnda. Tõlge on aga vale, sest heebrea keeles “sõidab eesli seljas, nimelt sälu, emaeesli poja seljas” (korralikus keeles Jumala ees tuleb alati nimetada ema järgi, sest ainult siis kindel, et olend “tõult puhast”, nagu Ps 86, 16. 116, 16 — kuninga või ylempreestri suust). Mt tehtud “parandus ehk täpsustus” muidugi näitab sedagi, et üks osa kogudust nõudis, et juhtunu ilmtingimata täpselt peab vastama ennustatule ning — luuletas edasi kreekasooost proselyytidele tõestamiseks!! Lk ja Jh jälle on pyydnud syndmust kirjeldada “võimalikumaks” ning hoopis erineval kombel. Pole mingit lootust saada teada, mida jutustas esimene UT tekst. See võis olla hoopis lähedasem Jh omale, ehkki Mt-Mk-Lk mitmes asjas üksmeelsed ja nende üksmeele taga peab olema vana traditsioon.

Igatahes: on võimalik, et Jeesus Jeruusalemma sõitis eesli seljas ning ta oma jyngrid või Jeruusalemmast tulnud teda saat-sid laulude ja hõiskamistega. Saatjaid ei tarvitsenud olla palju. Piisab mõnestkymnest, et — hiljem jutustada sadadest. On mõeldav, et mõned linnas tundsid huvi selliste rongide vastu ja pärisid koguni iga suurema saatjaskonnaga Jeruusalemma saabunu kohta täpsemaid teateid. On kyllalt ylearu inimesi, keda huvitavad just säärased asjad. Neile teised jälle võisid just seletada, et see on see prohvet Jeesus Kalilea Naatsaretist (Mt 21, 10j, ainult Mt: ei sobi muidugi hõiskamistega eelnevas salmis). — Kui pärast kirjeldati, aruteldi — paratamatult leiti, et selles syndmuses on läinud täide Sk 9, 9. Paratamatult, sest inimesed Palestiinas enamasti lugesid VTi ja otsisid, uurisid, mida võiks pidada juba syndinud ennustuseks, mida oodata veel lähemas tulevikus. — Imelikuks

jääb ainult, et pandi Jeesus ise tahtma. Aga sedagi võis viimati lugeda sisse Sk 9, 9 sõnastusse.

On aga olemas üks risti vastupidine seletus. Ja see väljub just mainitud imelikust tõigast, peab kaheldamatuks eriti, et Jeesus ise on korraldanud selle piduliku sissesõidu. Sest seda ytlevad ju kõik "Mt, Mk ja Lk". Ja siis muidugi edasi: Jeesus on sihilikult teinud seda, on end ise pidanud Sk 9, 9 ennustatuks ja käitunud vastavalt. Otsemaid lisatakse veel, et ta on templis käitunud selle peremehena ja hakanud puhastustööd, eemaldamist jne. ning väljakihutatud pole julgenud otsekohe hakata vastu avalikult! Seda tuleb kõike siis paratamatult mõista *r e v o l u t s i o o n i n a*. Jeesus on yhtaeagu Jeruusalemma preesterkonna ja Rooma vastane, sest ta on lasknud end ylistada kuningana ja käitunud nõnda nagu need rüütsed Iisraeli-Juuda kuningad, kelle omandiks oli tempel, kelle ametnikeks preestrid. Muidugi tuleb nyyd luuletada edasi ja seletada selle arvamusega sobivaks võimalikult palju yksiktõiku kannatusloost. Preesterkond esialgu olnud jahmunud, kuid kogunud end varsti, sest taibanud, et Jeesuse pooldajaskond on võrdlemisi pisikene ja võimetu. Peetud nõu ja peetud nõu ning otsustatud, et pole mõtet lasta syndmusi kujuneda avalikuks mässuks, parem juba teatada loost Pilatusele ja loovutada talle see Jeesus. Juutide prestiiži säilitamiseks, suuremate segaduste vältimiseks peetud siis kasulikuks Jeesust syydistada milleski muus. Syydistada mäsajana teda põhjustanuks ebamugavaid uurimisi, ylekuulamisi — ja olnuks sobimatu juudi väärrikusele, liiatigi polnud Jeesuse pooldajad astunud avalikult välja roomlaste vastu. Nõnda nad siis hoiatanud Pilatust ja hirmutanud, kuid polevat varustanud teda täpsete andmetega ega teatanud midagi preesterkonna esialgsest kõhklemisest. Pilatus siis leidnud, et ta on kohustatud asja võtma tõsiselt, kuid olnud pahane, et juudid katsuvad kohelda teda nagu olendit, kes kohustatud täitma nende tahtmist. Tasunud neile kätte näitlemisega, et peab Jeesust syytuks ja kavatseb lasta lahti, et juute sundida syydistama oma meest vaenus Rooma vastu ja seega — näidata neid neile enestele ja rahvale alatutena, oma mõttekaaslaste reetjaina põlatuile ja vihatuile roomlasile. Mis omakorda — hirmsasti pahandanud ja ärritanud meeletuks syydistajaid preestrid jne., et Pilatus keeldub mängimast nende poolt temale määratud osa.

Võib jutustada lugu nõndagi. Päälegi: on loomulik, et kristlased Rooma võimu all pyydsid unustada Jeesuse väljaastumist riigivõimu vastu, moondata seda või vaikida sellest. On loomulik, et nad siis otseseiks "syydilasiks" Jeesuse surmas ylendasid

juudid ja aegamisi Pilatusest kujundasid juutide juttudega eksitunud kristlusesse enamvähem sõbralikult suhtuva kõrgema ametniku. Väga korralikultki saab jutustada nõnda, sest preestrite ja Pilatuse hoiakut on siis võimalik kirjeldada ysna üksikasjaliselt, usutavalt nende mõtlemisi ja kaalutlemisi, erinevaid sihte ja katseid teineteist sundida sellesse või teise ossa lavastuses, mis ei pidanud saama alandavaks kummalegi poolele, ehkki mõlemad taotlesid ometi just seda. Peaaegu võimatu on aga kirjeldada Jeesuse käitumist ja mõtteid sel ajal. Võimatu siis, kui Jeesust pidada enamvähem nõrgamõistuslikuks, ebatavalisi imesid ootavaks lihtsurelikuks; võimatum veel, kui pidada teda jumalinimeseks, kes enamvähem selgelt teadis ette kõike teda ootavat. Keegi kirjeldajaid pole ju iial olnud see või teine. Kuid keskmise inimese mõtteviisi põhjal pole kirjeldatav jumalinimene ega fanaatiline usklik, kes ootab Jumala ilmumist ja "uue maailma" algust oma tegemiste kaudu. Muidugi, raskem on mõista, kuidas jumalinimesest võiks saada säärase revolutsionäär (sest ta ju teadis, et see tulemustetu), kergem oletada fanaatikust. Aga jumalinimene, teades, et surema peab, võis valida ometi teadlikult kõige lootusetuma ja lyhema tee just säärase surma hankimiseks endale. Ometi võis! Sest jumalinimene on "täiuslik" inimene meie sõnastiku järgi ning "täiuslik Jumal" — mis kyll ei tähenda midagi enam, sest meie mõtlemise eelduste järgi "ebatäiuslik Jumal" on samuti mõttetu, nagu "must valgus". Kuid "täiuslik inimene" (või "täiesti inimene" — selles siin pole vahet) on üksnes üks võimalik väljend, üks termin, mille sisu pole öeldav, mis pole kujuteldav konkreetselt, mille reaktsioonid konkreetsena ei ole määratavad ega arvatavad. See võib tähendada midatahes! Võib olla: kõiki inimnõrkusi, puudusi, haigusi jne. mahutav-või neid kogenu-või neid teadev ja mõistev, neid kohelda, kasutada, vältida jne. oskav. Kui aga keegi nõnda KÕIKI teab, valitseb, kannatab jne., siis ta juba enam pole inimlik inimene. Sest ükski inimene ei tea kõike inimlikku, pole kogenu jne. "Kõiketeadja inimene" on jällegi "must valgus" yhel kujul. Ka siis, kui kõik tähendaks ainult "kõik koormav, puudulik" jne. Kes soovib, võib säärast kujuteldavat olendit ka nimetada jumaluseks, sest "normaalne" ei saa olla see olend ("kellele pole võõras midagi inimlikku"!) ega tema käitumine. — Lihtsamalt ilmne vastupidine veel. Kui "täiuslik" tähendab: sisaldab kõike inimlikku, mida austatakse, kiidetakse või pooldatakse (kuigi enamasti peetakse sobimatuks kahejalgselt tegelikus elus pysti pysida tahtvale olendile), siis ilmselt ju: inimene, kelles kõik inimvõõrused, kõik inimvõimed täieliselt, kelle mõistus yletab kõik mõis-

tused, kelle lahkus, häätahtlikkus, leplikkus, sallivus, tähelepane-
likkus kaasinimeste vastu jne. on kujuteldavalt äärmuslikud, on
ise kujuteldamatu ja tema toimingud arvestatamatud, sest temas
kõik koos, mis harilikus inimeses ainult promillidena promillist.
Nagu lõhnaks või maitseks. — Kui aga lepiksume, et “täuslik
inimene” tähendab “täuslikult keskpärane”, et ometi anda ter-
minile konkreetset tähendust, siiski pole tulemus rahuldav. Sest
me ei oska siis rehkendada välja koguseid. Kui palju peab keskpä-
rane inimene jooma, valetama, suitsetama, intriigima jne.? Kas
“täuslikult keskpärane” toimiks mõistetavalt või mõistetavamalt
äärmustest, kes sedagi teab?

Ja viimati: ei selgineks tunduvalt “täuslik” ka siis, kui jä-
taksime loogilised võimalused ning pyyaksime mõista seda millise-
setahes konkreetse nähte kaudu. Näiteks, yheksainsaks (sest neid
sadu vähemalt), pooljuhtidena transistorioks kasutatavad “lee-
lis(pool)metallid”. Nende eriomaduste avaldamiseks (ja nende
omaduste kasutamiseks tehnikas) on vaja, et neist oleks kõrvalda-
tud teatava kriitilise piirini kõik juhuslikud lisaollused. (Kas just
KÕIK, kes sedagi teab iial?) Kõrvaldada, et nad oleksid pärast
“täuslikult”, mis nad on ja võivad olla — peaksid olema. Kuid
inimese puhul 1) pole öeldav, millised on lisandid, millised ollused
oluliselt inimlikud; 2) need saastavad lisandid võivad esineda nii
tyhiste kogustena, et nad inimese “kvantitatiivsel analüüsimisel”
pole avastatavad; 3) need võivad olla säärased nähted, mida me
eluilmas ei usu saastavaiks ega taha tunnistada. (Ei tarvitse olla
kunagised eksimused kõikide neist sõltunud syndmustega meis ja
väljas, vaid mõne tähtsusetu tobeduse uskumine, mõne väga narri
tunde säilitamine, mõne unustatud ja põhjani tyhise soovi kujune-
mine teadmatult võimutsevaks sihiks, suunavaks paleuseks jne.)
Kui nyd ytelda, et “täuslikus” inimeses ei erine midagi muud,
ainult puuduvad sellised saastavad lisandid — see ei tarvitse ol-
la võrdlus enam, võib olla ysna lähedal tõelisele olukorrale, ons
siis meil sest kyllalt abi “täuslikuks” saamiseks või “täusliku”
käitumise mõistmiseks? Esimeseks vähe, teiseks ei põrmugi! Sest
pooljuhtmetallid käituvad “tervemõistuslike” loodusseaduste vas-
tu (nagu palju muid asju maailmas “paradoksaalselt”), teevad ses-
da, mida meie (mingite enamvähem paratamatute eelarvamuste
pärast) peame mõeldamatuks, sobimatuks, võimatuks. — Ja mi-
dagi ei toimetata, kui meile kinnitatakse, et need eelarvamused just
ongi saastajad, vastame nagu jonnakad naised, kel emasuse tõt-
tus synnist saati sees tõde, kui need ignoreerivad kõike häirivat,
vastame: *need eelarvamused just on (täuslikult) inimeslikud!* Mis

tähendab uuesti: täiuslik on see, mis mina olen ja arvan, kõik muu on isaste loll joba, isaste, kes pole synnitanud yhtki last! Ammugi emaoordenini! Ja selle argumendiga lõpetatud kõik! Kummardage emasust, emarmastust, mis te lobate mingist muust täiuslikkusest ja sepitsete legende legendaarsest isasest Jeesusest, kes ju ei synnitanud poeokestki!

Selles asjas käituvad emaste kombel mehedki. Jeesuse täiuslikkus seisneb — eelnenud võrdluse põhjal — selles, et ta ei käitu “tervemõistuslikult”, tal puuduvad “inimlikud” eelarvamused, tõeks-pidamised, ta tunneb-teab Tõde. Ja meie kähvame vastu kohemaid: aga siis ta ju pole inimlik, ammugi täiuslikult. Täiuslikult inimlik on ainult see, kes ei tea tõde, on rumal igal pinnal! Milleks siis meil yldse mõeldagi, kui oleme täiuslikult inimlikud ise, meie ainsaks elumõtteks jäägu: takistada mõtlemist, sest mõtlemine, mingi võimaliku ja praegu olemata taotlemine, siht vabandada saastavaist lisandeist, igasuguseist tõeks-pidamiseelarvamust — teeks meid “ebainimlikuks”.

Võibolla et aimaksime midagi Jeesuse mõttest ja kavatsusist viimasel sisenemisel Jeruusalemma, kui hetkekski suudaksime kõrvaldada endast mõne normaalselt saastava eelarvamuse. Võibolla. Hetkeks. Nagunii see eelarvamus (mis ehk pole saastajaist suurimgi) antakse meile varsti edukalt tagasi sisse mõne vestlemislusika abil.

SUUREKS REEDEKS

Ps 69, 2–4. 14–19

Muistsed kristlased tylitsesid ja vaidlesid väga paljude õpetuste kallal. Paulus ja pärastised väga tihti manitsevad neid pidama isekeskes rahu ja olema yksmeelsed. Väga tihti... Nad ei olnud ka kuulsad sel kombel nagu kreetalased, kelle kohta kreetalased kasutasid eri sõna “kreetatsema” (*krētízein*), mis tähendas: isekeskes tylitsema, väljaspoole käituma harmoonilise tervikuna. Kristlased tihtipääle väljaspoolegi olid lõhestatud ega toiminud yhtse rindena. Seda imelikum on vaadelda neid asju, milles nad kõik kogemata olid yksmeelsed. Selliseid jooni pole palju. Yks eriti silmahakkav on see, et ykski neist ei kirjeldanud Jeesuse kannatusi ristil ega katsunud neid näidata kohutavalt ränkadeks ja yleininimlikult inimlikeks, kaastunde ja härduse tekitamiseks kuulajais või jutustajas endas. Mõned hoopis vastupidi väitsid, et Jeesus polegi kannatanud. Olgu siis, et ytlesid ristilöödud kellegi teise tema asemel (Kyreene Siimona) või ytlesid, et Jeesus on lasknud inimesi näha, nagu oleks keegi inimene poodud risti,

kuid tõepoolest polnud ristil kedagi. Ainult viirastus. Nende vastased ei hakanud kirjeldama kannatusi täpsemalt ja lopsakamalt, vaid kinnitasid ainult, et Jumalapoeg, jumalinimene peab olema kannatanud ise, sest 1) nõnda on ennustatud; 2) muidu ei oleks tema kaudu yldse tulnud lunastust patuvõlast, täitmata jäänud käskude koormast.

Miks nad ei kirjeldanud kannatusi nõnda, nagu hiljem sai kombeks? Ei saa vastata, et neile "õige õpetus" polnud veel selge ja see alles paljude sajandite möödumisel selgus. Neile tundus samuti võimatu ja tervemõistusevastane jumalinimese inimlik kannatus. Väga mitmel kombel nad pyydsid seda teha mõistusepärasemaks endale — ja õigupoolest pole kellelgi praegu öelda midagi muud selle kohta, ikka vaid seda, mida juba I–III s-il. Mõned neist rõhutasid rohkem jumalikkust, teised inimikkust. Aga viimasedki ei pakkunud kuulajaile ja lugejaile värvikaid kirjeldusi Jeesuse valudest (fyysilisist) ega ta hyljatusetundest. Ehkki viimaseks ju alust UTs (*Elii, elii, lamaa...*). Koguni need, kes Jeesust pidasid inimeseks ainult, ei eeldanud, et ta ristil elanuks läbi selle, mida võiks tark-tundlik-teadlik inimene.

Põhjusi võib nimetada palju, kõiki ei avasta enam keegi, kirjeldada nagunii ei jõua, sest iga neist yksikult ei tähenda midagi. On õige kyll, et muistne inimene, muistne kristlanegi pidas sobimatuks kirjeldada enda või kellegi teise tundeid võimalikult sõnaohtralt ja pääletykkivalt. Nad nentisid teatava tunde olemasolu ja pidasid seda piisavaks. Kuid ei tydinenu lobisemast arvamusest — hiliseiski juttudes apostlite jt. veretunnistusest harilikult, piinatu peab ristil, kõrbedes pannil jne. pikki jutlusi, mis enamasti milleski ei erine ta tavalisist jutlusist. — Teiseks põhjuseks on see, et kreekarooma usundis ka leidus inimeste tapetud jumalusi. Kõik võimalikud Jeesuse kannatuse kirjeldused sattunuksid selliste teatreis etendatud ja deklameeritud kannatuste lähikonda. Sellistega Jeesust võinuks ainult alandada, ei kuidagi "tuua sydamesse" kristlastele. — Kolmandaks põhjuseks: tollal juhtus veel ysna sagedasti, et kristlane pidi surema veretunnistajana. Väga harva oli hukkamisviis kohtunikule seaduses kirjutatud ette, enamasti toimis ta oma suva järgi. Igale syydimoistetule (mistahes asjas) oli määratud ihunuhtlust, surmamõistetut (kui ta polnud Rooma kodakondne) enne otsuse täitmist ilmtingimata piinati või piinati surnuks. On mõistetav, et keegi kristlasi ei tahtnudki eriti värvikalt maalida Jeesuse kannatusi. (Hiljemgi on ju seda teinud eriti need, kel pole olnud võimalustki kannatada, või need, kes ise meeeldi valmistanuks kannatusi. "Örn" naissugu tahab väga

kuulda kõigist kasutatud piinamisvõtteist, "märtrite" raamatuid lugesid poole sajandi eest päämiselt naised.) — Sellest edasi on täiesti mõistetav ka (*minu arvatud*) algpõhjus: kristlased tollal ei pidanud end veel võimeliseks juhtima Jumalat, õpetama Talle "õiget õpetust" ja käitumisviisi. Teadsid alles, et nad on inimesed ja iga kirjeldus nagnii tuleks inimlik. Või teisiti: kristlased tollal uskusid Kristusesse ega katsetanud asendada oma puudulikku või puuduvat usku kaasatundmisega Jeesusele.

Selle teise puudulikkus on ilmne otsemaid. Mõnel inimesel on kaasatundmiselamisvõime arendatud ja kasvatatud nii tugevaks, et ta peaaegu kannatab sedasama, mis on kannatanud ta haletsetav. Eriti muidugi siis, kui need kannatused on olnud hingelised. Aga see on ometi päris tarbetu võime säärasel puhul. Kannatanul pole abi sellest, et keegi suuteline kopeerima ta kannatusi, tema kannatus ei kahane enam ega teisene. Päälegi on halvustatud ja irvitatud tema (enamvähem) tõelise kannatuse ainukordstust sellega, et keegi suudab enda teadliku sisendusega paigutada sessesamasse olukorda. Ja kopeerija kohta tingimata kehtib: see, kes võimeline näitlema endale teiste elamusi, viimati ise enam ei suuda tunda midagi, pole võimeline yhekski elamuseks. Säärane "äärmiselt osavõtlik" inimene on oma enese igapäevases elus paratamatult tuim ja hoolimatu, kui tal pole vajadust või võimalust kopeerida kellegi "tundmusi". Viimati muutub ta "osavõtlikkusi" ylbuseks teiste vastu. Ta hakkab mõtlema: mis kannatus see siis on, kui mina ilma pikemata võin tunda neidsamu piinu ja hoopis teravamini; iseasi, kui ma ise kannatanuksin, vaat, mina alles oleksin tundnud! Ja siis hakkab käituma vastavalt, hakkab igale, keda näeb kannatavat, paari kaastundva fraasi järel rääkima oma isiklikest hoopis rängemaist kannatusist. Neist, mida ta harilikult iial pole kogunud. — Säärane "kaasatundmine" Jeesusele ja Tema kannatuste "läbielamine" on katse teotada Teda ja tyhistada ning tõsta end suuremaks Temast. Kui me teise inimese kannatuste ees õigupoolest saame ainult vaikida ja tunnistada, et need on tema omad, läbielamatud meile ja korratamatud, kuidas me võiksim Jeesuse "hinge" tunda täpsemini kaasinimese "hingest".

Tänapäeva inimese ylbus, enda ylendamine normiks ehk jumaluseks on natukese mõtlemise järel ilmne ka esimesel pinnal. H. G. Wellsi inimjumaluste yhiskonda sattunud moodsad inimesed arutlevad nende vastu umbes nii: Teie olete kaotanud elust kõik tavalised kannatused ja kannatuse põhjused ning olete sellega teinud vaaseks ja yksluiseks oma elu ja maailma. Kannatustega koos olete kustutanud oma elust rõõmudki. Sest nende kogemiseks

on tarvis kogeda nende vastandeid, igasuguseid hädasid ja kannatusi... Tolle maailma inimjumalus ei hakka seletama pikemalt, kus on selle arutluse viga, vaid vastab ainult, et siit maailmast tulnud inimesed ei võigi midagi taibata nende kannatustest ja rõõmudest. — Sellest muidugi ei piisa tänapäeva inimesele selles jutus ega ta lugejale. Ta loeb yle ega taipu. Tänapäeva inimene on täiesti veendunud, et tema kannatused ja rõõmud on ainsad kujuteldavad, ainsad võimalikud, ainsad "õiged". On olnud inimkonna algusest pääle ja peavad jääma nõnda — mingisugused muud pole mõeldavad. See tähendab: praegune inimene ja inimkonna praegune olukord on yletatamatu tipp, on otse jumalik. Pole siit midagi kaotada ega siia midagi lisada enam. Sest — kui inimene ainult tunnistakski, et tema praegused kannatused ja rõõmud on ysna tyhised nende kõrval, mis inimene võiks tunda, ehk kunagi tunnebki, siis yksnes selle tunnistuse tõttu ta juba oleks "reetur" ja "inimvaenulik". Ta ju pole veendunud praeguse inimese täiuslikkuses ja yletamatuses.

Vahe Jeesuse ja meie vahel on veelgi teravam. Seda muistsed kristlased teadsid veel, meie oma normaalses ylbuses oleme selle ammu unustanud. Arutleme ysna rahulikult: mis siis võis rõõmustada Jeesust, mis kurvastada, muidugi needsamad asjad, mis meidki! Siis ei saanud ta rõõmud olla mineteakuipalju tugevamad ja sygavamad meie omadest, ega ta kannatused. Ei olnud midagi "erilist"! Oleme siis koguni väga rahuldatud, et oleme teinud ta endale "mõistetavaks", või rääkinud temast arusaadavalt (ka "lihtsale" inimesele). Rahuldume ju kõigege, mis ei kuidagi kahanda me lugupidamist "tänapäevase inimese kõrguse", s.t. meie eneste oma vastu. Iga rumalusega lepime, mis toetab meie "kui inimeste" tähtsust ja upitab seda. Jeesus muidugi oli "oma aja laps" ja see Tema "aeg" oli mitmeti madalam meie "ajast". Ehkki me enamasti ei tea öelda milles, sest järgmiseks lauseks võime otsemaid öelda, et rõõmud ja kannatused on jäänud neikssamuks. Salakavalalt lisame enda kiituseks: neid ei tuntud aga nii suurelt ja sygavalt!! Ja siis — selle suvatseme jätta ytle mata — ei võinud ju "oma aja lapsel" Jeesuselgi olla selliseid eriliselt huvitavaid, sygavtähtsaid ja põhjanituntud rõõme ega kannatusi nagu meil.

Väänleme aina sinnatänna, narrime iseend nagu lapsi vastupidiste lausetega, et ainult vältida tunnistamast: Jeesus oli meist inimesem inimene — ja meie pole mitte väärt vallandama tema kingapaelu, nagu öelnud Johannes. Kui ta oli inimesem inimene, siis teame ainult, et ta kannatas, kuid me ei tea isegi seda, kas tal kõige rängem oli ristil. Võib ju olla, et "tänapäeva inimese"

rumal ylbus on Talle koguni suuremaks piinaks. Meie ei tea, ei tea, kas tahamegi teada.

YLESTÕUSMISPYHIKS

Mt 28, 1-10

Õelda võib, et kristlased ise kohemaid vaidlesid: kuidas oli lugu ylestõusmisega. Mk 16, 1-8 ~ Mt 28, 1-10, kuid Mk 16, 9-20 puudub väga paljudes UT käsikirjades yldse, mõnedes selle asemel midagi hoopis muud — ja pole iial selgust, miks on nii mitu teisendit. Võib olla, et üks neist Mk oma, võib olla aga, et ei ykski. Siis oli muidugi siin kirjutatud midagi, mis Jeruusalemma kogudust juhtivaile kristlasile ei meeldinud põrmugi. — Mk ja Mt ei erine väga palju. Naisi on Mt-l 2, Mk-l 3 ja Mt räägib maavärinast, mis tekkinud sellest, et *ingel* tulnud alla. Ingel siis veeretanud kivi ja istunud sellele peaaegu pimestava valgusena. Ja see toimub just nagu naiste silma all. Mk ei räägi maavärinast ega kivi veeretamisest. Naised leiavad istuvat haua sees *nooruki* valgeis rõivais. —

Kõige lähemal Mt-Mk loole on imelikult Jh 20, 1-2. 11-18, milles hauale läheb yksi Maarja Magdaleena, leiab kivi veeretatud (kurdab jyngreile) ja haua sees kaks *inglit* — Peetruse ja teise jynгри lugu (20, 3-10) on sellesse meelevaldselt pandud ja tendentsiga, kumb neist esmalt seda, kumb teist, kas nad ikka uskusi ylestõusmist jne. — Võimalik, et 20, 17j esialgu oli käsk minna Kalileasse (nagu Mk-Mt). —

Lk läheb 24, 1-11 hoopis oma rada, kuigi on ilmne, et teab temagi Mk-Mt. Rõhutab väga, et sabil peeti käsku. Naisi on igatahes tublisti yle 3. Pole juttu maavärinast ega inglisi, kaks *meest* välkryys ilmuvad alles siis, kui nõutud naised juba väljumas hauast või väljas. Pääerinevus: pole käsku minna Kalileasse, vaid käsk tuletada meelde, mis Jeesus enne öelnud Kalileas. Seega siis: Lk on fanaatiliselt jeruusalemlik, kuigi ytleb, et naiste jutt jyngrite meelest olnud loba.

Need kirjeldused polnud "ainukehtivad" isegi veel u. 150. Mõnedes hiliseis apokryfseis evangeeliumes on suurendatud Peetruse osatähtsust, teistes viisakuse ehk syndsuse pärast Jh Maarja Magdaleena asendatud Jeesuse emaga jne.

Ja viimati, ainult Mt ytleb, et haualt lahkuvaile naistele on ilmunud siis ka Jeesus ise ning korranud neid sõnu, seda käsku, mille juba ingel (Jeesuse nimel) andnud neile.

Ja just see käsk on nii imelik, et ilma kõhklemata tuleb öelda: Mk-Mt kirjeldus vähemalt on vanem, kyllap siis ka usutavam Lk omast. Mõlemad, Mk-Mt on kyll korranud algsemat lugu

erinevalt — võimalike “kaksipidi arutlemiste” ja kahtlustamiste vastu. Mk on jätnud välja maavärina, pole pidanud syndsaks panna inglit veeretama kivi ja istuma selle otsa. (Mis ju kumbki pole kuigi kohased, kõlvulised meiegi meelest yhele taevasele, mistahes rõivais teda kujutleksimegi.) Mt arust ei piisa ingli antud käsust, Jeesus ise peab käskima — ingel võib ju ometi eksitada, teha midagi ylearust ja pahenduslikku. Teisi sõnu, Mt-le on erilise tähtsusega see käsk. Ja see käsk on imelik. On risti vastu kõigele hiljem õigekstunnistatule. Ingel käsib teatada jyngreile, et Jeesus “läheb enne neid Kalileasse, säääl saate näha teda” ja Jeesus käsib teatada oma vendadele, et nad läheksid Kalileasse “ja säääl nad näevad mind”. Kuigi see käsk puudub Jh-l (ja Jeesus ilmub jyngreile Jeruusalemmas) on Jh 21 lugu Kalileas — ja enamvähem seesama lugu seisib kunagi ka n.n. Peetruse evangeeliumi lõpul.

On siis ysna loomulik arvata, et vanima traditsiooni järgi Jeesus jyngreile pärast ylestõusmist ilmus Kalileas ja — et taevasse samuti läks Kalileast. Et aga Kalileast (ega Natsaretist) ei või tulla midagi hääd ja Jeruusalemma koguduse juhid pidasid end ainuõigeiks, usklikeks käskijaiks ning nõudsid endale meelevalda kõikide kristlaste yle, siis pole midagi imestada, et nad muutsid (võltsisid) ajalugu. Saatsid Jeesuse taevasse Õlimäelt ja lasksid tal enne veel anda käsu, et ykski õige jynger ei tohi lahkuda Jeruusalemmast enne vaimusaamist!!

On hämmastav, kui armetult Lk on teinud selle Jeruusalemma upitamisloo. Kui Emmause jyngrid Täna õhtul ruttavad tagasi Jeruusalemma teatama neile, et on näinud Jeesust ylestõusnult, siis nad (Lk 24, 33j) leiavad koos 11 jyngrit, kes neile ytlevad “Issand on tõepoolest tõusnud yles ja ilmunud Siimonale”. Kuid Jeesuse ilmumist Siimon Peetrusele Lk ei kirjelda — tal polnud säärast lugu käepäras, polnud sellist olemaski — sest alles Täna hommikul Jeruusalemmas viibivad jyngrid pidasid lobaks naiste juttu.

Nähtavasti just nemad lõikasid ära Mk evangeeliumi lõpu, mis oli neile liiga vastu. Mt ei sattunud aga otsemaid nende kätte. Kuid arvatavasti on pärastpoole sellegi lõpuga käidud ymber meelevaldselt. Sest Mt 28, 16 järgi jyngrid lähevad Kalileasse mäele, kuhu Jeesus neid käskinud ja “Teda nähes nad kummardasid teda, mõned aga kahtlesid”! Milles? Kes need mõned olid? Siis järgneb misjonikäsk ja Jeesuse töotus olla nendega igapäev maailma otsani. Sellest võib järeldada, et taevaminekulugu sellelt mäelt — mida juba (esimesed) kristlased pidasid Taaboriks — on eemaldatud, et jätkata juurde Lk teadet: saata jyngrid jälle tagasi Jeruusalemma, et siis kõik toimuks sedasi, nagu jeruusalemlaste

käsu pääle meile on kirjutatud Luukas (enne a. 64). (Kui Jeruusalemma primaat kestnuks kauem, siis Mt lõpp oleks saanud Mk lõpu osaliseks.) Kuid võib ju seletada ka: Mt järgi Jeesus yldse ei lahkunudki maailmast, Tema on siin praegu meiega ja "maailma otsani", kuigi "mõned kahtlevad", nagu tollal Kalileas, Taaboril. (Et Kalilea kogudusel polnud võimu Jeruusalemma kõrval ja Juuda sõjas ta vist sai otsa terveni, siis polnud hiljem enam kedagi, kes tõrkunuks vastu Jeruusalemmas tehtud moodusile, kuigi Jeruusalemmas enam polnud paavsti taolist juhti. Olid ju enne seda Peetrus ja Pauluski tunnistanud ainuõigeks käsutajaks "Issanda venna" Jaakobuse Jeruusalemmas.)

Ja meie ei saa arvatavasti iial teada, milles erines Kalilea kristlaste rõõmusõnum Jeruusalemma diktaatori(te) omast. Oleme õppinud selgeks nende oma, peame seda ainuvõimalikuks ja oleme — kui saame — hämmastunud või heitunud, kui vahetevahel vanast kristlikust kirjandusest leiame midagi muud, midagi sellega sobimatut. Tavaline kristlane pahandab tõsiselt, kui keegi talle kinnitaks: Tõesti, Jeesus läks taeva Taaborilt! Sest, mis on seesinane Taabor? Yks mägi kuskil maakolkas ainult! Aga Õlimägi on ju ilusasti ja kenasti Jeruusalemma lähedal — nii lähedal, et ApT 1, 12 ei või mitte kuidagi jätta nimetamata, et üksnes "sabatimatka kaugusel"! See on korralikule juutkristlasele Jeruusalemmas päämise tähtsusega tõik! Taabor on nii kaugel, kaugel pyhast linnast ja templist!

Milleks sellest kõnelda ja nii põhjalikult? Yks põhjus: et me näeksime, teaksime ega unustaks, et esimeste kristlaste klikid ei erinenud kuigi palju neist praegustest, kes oma avvo-aavu-au suurendamiseks rahulikult võltsivad ajalugu. Kui kyllalt autoriteetselt, kyllalt hoogsalt, kyllalt kaua räägitakse võõriti mistahes lugu, siis sugeneb alati neid, kes hakkavad uskuma õigeks võltsingut. Ja need pärasised on veel palju usklikumad. Haiglaselt auahne Jeruusalemma juhtkond ise teadis, et tema lood on väljamõeldised, teadis ise, et õigus on kalilealasil, aga järgmine põlv kristlasi ei teadnud enam. Kalileaste järgmine põlv pidi kahtlema hakkama, kas on rääkinud tõtt nende eelkäijad. Sest, mõistagi, õige õpetus ju ikka paratamatult pärineb Jeruusalemmast, kuidas see võiski olla sattunud nende vanemaile Kalileas, kus teatavasti juutluski ju pole see päris õige ega puhas. Jeruusalemma härraste jonnijutt paratamatult jäi võimutsema. Yhe II -i teose järgi on kõik jngnrid ja apostlid (isegi Peetrus) kohustatud laskma kirjutada yles kõik oma peetud kõned ja need saatma hindamiseks Jaakobusele Jeruusalemma, kas õpetus õige, kas neid kirjutisi võib paljundada,

levitada jne.?! On täiesti võimalik, et nii talitati tõesti I s-il enne Jeruusalemma hävitamist. Paulus ju leiab enda kohustatud andma aru Jeruusalemmale ja õigustama oma tegevust. Ja temaga poldud rahul. Hulk aega hiljem teda ikka veel syydistati, olgu või ainult selles, et ta on isehakanud apostel, kuid on sõandanud solvata sääraseid Kristuse tõelisi jngreid, nagu Peetrust, kelle pääle Issand ju rajanud oma kiriku!

Teine põhjus: et me ei mõtleks: kui juba aulised esimesed kristlased, kes olid näinud "Jeesust lihaliselt" (nagu ytleb Paulus 2 Kr 7, 1), talitasid nõnda Kristusegagi, mis siis meil syyd, kui toimime samuti? Milleks yldse vaja tõtt, väljamõeldised kõlbavad kyll ja paremini veel! Võtame aga endale eeskujuks need jeruusalemlased!... Kui aga loeme läbi puhtjeruusalemlikud ApT 1-12, siis hakkab hale ja häbi. Äärmiselt väiklane kolkašovinism igas loos. Ei yheski sõna Kalilea või Transjordaania kristlasist, olemas ainult Jeruusalemm ja tema sõltlased. Ja me ei saa ehk iial teada, mis me kõik nende ylbuste pärast oleme kaotanud, mis kõik on riknenud mõne(kymne) nõmeduse pärast. Ehk just seda, mis me rahuks ja hingeõnnistuseks oluaks hädavajaline? Ehk? Ja on päris kindel, et jeruusalemlased on hävitanud kõike Jeesuselt ja tema kohta, mis ei sobinud nende sihtidega.

Ja siit siis kolmas põhjus ehk õpetus meile. Jeruusalemlaste võiks ehk veel andestada, kui nad Jeesuse ylistamiseks ja ylendamiseks kõrvaldanuks kõike "ylearu inimlikku" (Jeesuse elukutsest, päevatööst jt.) sihilikult. Kuid kõik see on hävinenud kaudselt. Nad toimisid hoopis teiste eelarvamuste tõelistamiseks ja tõestamiseks, ei teinud yldse midagi Jeesuse "auks". — Neil oli õpitud valmis "isand Messias", nad teadsid täpselt, milline Messias on — ja nad säilitasid Jeesusest ainult kõik selle, millest oli võimalik täiendada nende "ideekavandit" Messiasist. Ja ärarääkimata tähtis oli Jeruusalemm templiga, pidi seepärast olema ka Jeesusele. Nõnda siis: nad on sõelunud tõiku ja võltsinud neid, kärpinud ja teisendanud Jeesust oma tyhipaljaste eelarvamuste õigustamiseks. Need eelarvamused tõeks-pidamised on jumalikulid ja Jumalalt, Jeesus ei ole. Jeesuse on Jumal saatnud maailma kinnitama neid tyhiseid tõdesid, mida ta vend Jaakobus teadis palju paremini!! Vend Jaakobus otsustab, kes Jeesus peab olema — ja Tema ei saa ometi olla olnud ega teinud midagi, mis oleks kahjulik või käiks vastu Jaakobuse tõeliselt jumalikele tõekspidamisile!! Kui vend Jaakobus leiab, et on sobimatu Jeesuse taevaminek Taaborilt, siis Jeesus on läinud muidugi Õlimäelt, mis ainult üks sabatimatk eemal Jeruusalemmast. Kui vend Jaakobus arvab, et Messia

pääle on õigus ainult juutidel, siis peab Jeesus kunagi olema kinnitanud, et ta on tulnud ainult juutidele jne. Asi aeti säärase äärmuseni, võib-olla polnud kyll syydi Jaakobus ise, vaid tema innukad austajad ja joonepidajad; Jeesus pandi ytlema, et just Jaakobuse pärast, tema olemasolemise võimaldamiseks, on Jumal loonud maailma! Kuid seda öeldi arvatavasti juba Jaakobuse eluajal, ehk koguni tema nõusolekul! See tähendab, mõistagi, Jeesus on tulnud kannatama, lunastama maailma ainult selleks, et ta vend Jaakobus võiks saada Jeruusalemma koguduse diktaatorina kogu maailma juhiks! Jeesus on ainult vahend Jeruusalemma Jaakobuse pretensioonide õigustamiseks. — Ja säärase ylbuseni pole suutnud upitada end/upitada lasta end ükski paavst (olgu ta "*vicarius Dei*" — Jumala asehaldur/õpetaja), päriselt isegi mitte XX s-i diktaatorid.

Häda selles ongi: legendaarset isiksust pole võimalik kuritarvitada, ajaloolist saab väänata igayks tagantjärgi "oma meheks". (See ei ole muidugi päris, absoluutselt, sest juudid tollal kirjutasiid Heenoki, Aabrahami jt. teoseid oma pääst ja meelest, kuid ikkagi — ypris kauge mineviku tegelaste.) Jeruusalemlaste ja jeruusalemlaste kiuste säilinud Jeesust on hakatud väänama otsemaid. Pauluski ju ytleb, et Jeesus *katá sárka* pole tähtis, vaid see, mis tema on kogenud Jeesusest. Temagi! Mõnes mõttes see on paratamatu: keegi ei tea Temast rohkem kui suudab taibata. Kuid seegi tõde jäägu meile õpetuseks. Igayks, kes räägib Jeesusest, väänab Teda mingil kombel, teadmatult või poolteadlikult. Ykski säärane rääkimine pole õige ega väär. Väär on sihilik moonutamine mingite juhuslike elarvamuste õigustamiseks (nagu Jeesus õigustajaks orjapidamisele, protsendivõtmisele ja "kasudega" kauplemisele jne.) või oma isiklike nõrkuste tõstmiseks mingite "fäärtuste" hulka. Jeesus pole ju tulnud õigustama inimekonna või yksikisiku tavašid või tõeks-pidamisi, vaid lunastama neid. (Näit. ei ole tulnud kinnitama jumalikeks-õigustama endisi söömakombeid või seadma šisse uusi, vaid vabastama inimesi sundkujutelmast, nagu oleksid söömakombed, oleksid ja võikšid olla jumalikud, õndsuseks jt. määravolulise tähtšusega.)

Pole šiin nyud juttu "yleštõusmise võimalikkusest". Šee on mu meelest asi, mida võib uskuda või eitada, arutella ja "tõenäolis-tada" (mistahes ulatuses) seda on mõttetu ettevõte. — Kui keegi peaks tahtma teada, mišs Jeesus oli yhe päeva ja kaks ööd hauas, šis saab kahel kombel vastata tollele inimesele: 1) on võimalik, et Jeesus pandi hauda alles sabatiõhtul; 2) Peetruse evangeeliumi ja usutunnistuse kombel: Jeesus käis Toonelas kuulutamaš rõõmušõnumit kõigile surnuile. — Šest "surnud ei ole surnud ja elusad

pole elusad"! — Ja üksainus Toonela surnute asulana pole põrmugi "mõistusevastasem" kui üksainus Taevas ylestõusnute asulana. Mõlemad mõeldavad ainult "väljaspool aegruumi".

Kyllap kulunuks veel ära vähemalt üks lugemine (*neidsamu* siin ega *kunagisi* ei *tasu säilitada*, sest nad on kirjutatud niisama korri-geerimata jne.), aga see sisaldanuks umbes sedasama, mis need siin — sõnastuseltki. Ja need ettenähtud tekstid ei anna põhja "vaimu saatmiseks" hoopis teistsugusele teele, kirjutama millestki muust. Ehk sobib lisatud juttudest midagi kuskile illustratsiooniks?

RM 7, 14–8, 2 SELETUS

Tekst näitab, kuidas Paulus pääseb ometi oma mõtlemise käänakult avarusse. Võimatu on väita, et *nómos* poleks Jumalalt. Kui ta aga on, milleks siis vaja veel midagi muud? Võiks ju korraliku, eetosliku ja moraalse juudina elada õnnelikult oma pika eluea otsani nähes lastelastelapsi ning edasine jätta Jumala hooleks. Seejuures aga teades, et Jumal on kohustatud käsutäitjat hyvitama maise korralikkuse eest ka mittemaiste väärtustega. Miks siis Paulus yldse kuulutab mingit kristlust, miks teda ei rahulda juudausu õpetus, mida ometi tänapäeva eesrindlikud kristlased peavad ainuõigeaks kristluseks? Miks Paulus ei lepi Jumala esimese ilmutusega? Moodne kristlanegi ju lepi. Temagi ytleb, et Jeesus on toonud radikaalse eetika ja kõik, kes tunnustavad seda radikaalset eetikat ja täidavad teda, elavad kaua tervetena ja jõukatena, jätavad järglasi palju ning viimati väärivad oma maise korrektsuse (või temaga kuidagi sarnaneva hoiaku) eest ylevat ja ebamaist. Miks siis Paulus pole rahul juuda tulutoova käsuõpetusega, kui kristlased on enamvähem Jeesuse eetosega, mis radikaalselt erineb ja ometi olles identne, võimaldab täpselt neidsamu hyvesid ja preemiaid?

Kui on kysitud nõnda, siis on õigupoolest juba vastatud, miks kristlus ei jäänud juuda sektiks, miks ta aegamisi tegi proselyydid kristlasiks ja levines. Samuti on vastatud võimalik kysimus, miks kristlus praegu enam ei levine yhegi teise usundi maal?

Käsuõpetuse *maistel* töotustel on võimalik virgutada inimesi ainult suletud kogukonnas, mingisuguse raudse eesriide taga. Ainult siis on võimalik väita — nagu juutidel enne rooma aega Palestiinas — et mujal inimene elab halvasti ja rumalalt seepärast, et tal pole õiget, Jahve ilmutatud käsuõpetust. See väide lagunes aegamisi põrmuks, kui juudid pidid kogema, et ka neid irvitavad roomlased võivad elada vanaks ypris jõukalt ja jätta väga palju järglasi. Väga korralikud juudid aga nendesamade roomlaste käe läbi võisid saada otsa vaestena, jätmata järglasi ja yсна

noorelt. — Igatahes on Pauluse ajaks käsuõpetuse säärased kaotanud mõtte nii täiesti, et Paulus neid kuskil ei vihja. Ja, mis on veel olulisem, Paulus mitte kunagi ei ytle, et *ho nómos tou pneúmatos tēs zoēs en Hristō Iēsoū* (8, 2) võimaldaks täitjale ja pidajale just neid maiseid yliväärtusi, või siis, rohkem kui Moosese *nómos tēs hamartías kai tou thanátou* (8, 2 ta pole otseselt seda, vaid kaudselt!).

Kui maised eelised või fäärtused pole paratamatus seoses mistahes yhe käsuõpetuse täitmisega, siis võib juut arvata ometi, et tema käsuõpetus tagab ebamaised aarded. Tollal see põhiliselt tähendas: Messia aja saabumise. On loomulik, et sellist puhtjuutlikku lootust peaks lubama täituda just puhtjuutlik õige eluviis; õige, pyha, hää ja pneumaatilise käsu täitmine (8, 12). Kuid on ilmne, et seda seni (ja Paulus lisab: ei iial) pole andnud käsuõpetus.

Siin korralik juut võiks kiusata: Kui Jeesus on Messias-*Hristós*, siis teie järgi ometi tuleks öelda, et käsk on andnud loodetu! Paulus vastaks: Meie järgi kyll, meie siis oleme need, kes käsu tunnistavad väärtuslikuks-pneumaatiliseks, teie aga, kes teda nii ylistate, eitate teda. On selge, et juut säärast "malekäiku" Pauluse poolt juba teades ette, ei kiusagi nõnda.

Ja siin selgub nyyd siis teine tõde: jumalikku käsku pole õigupoolest iial täidetud ega täida keegi. (Otsemaid järgneb: kui *Hristós* tuleb, siis ei tule ta käsutäitmise tõttu, teisi sõnu, Messia aega käsutäitmine ka ei annaks; käsk ei võimalda ebamaiseid väärtusigi. Ka need antakse sõltumatult käsutäitmisest. Siin aga mitte seepärast, et inimene hääd saab ka teenimatult, vaid seepärast, et *se*da hääd inimene *pole* võimeline teenima.) Sest iga inimese sees on *hamartía*.

Mida see sõna ainsuses tähendab Paulusel (mitmus nagnüü "patustamised"), pole endastmõistetav. Meilgi ju keegi ei suuda defineerida, kui aga, siis mingi detailiga ("eksimine Jumala *rp.* seltskonna käsu vastu", mille yle Paulus naeraks, sest tema psühholoogias annaks see veidra *idem per idem*: eksimine käsu vastu takistab/võimatustab käsutäitmise) või tervemõistuslik-tegeliku "vee sodistamisega" ("lahusolu/eemalolu Jumalast", mille yle Paulus ka naeraks, sest see annaks: eemalolu Jumalast eluneb erilise võimuna inimese sees, tema elamispinnal!). On selge, et Paulus eeldab selle viibimist-funktsioneerimist inimese sees. Seda "indiferentset" inimest Paulus nimetab (Lietzmann 76j järgi) väga mitmeti:

egō Rm 7, 15–17. 18b–21;

Ho ésō ánthrōpos Rm 7, 22; 2 Kr 4, 16;

noús Rm 7, 23. 25; 1 Kr 7, 14j. 19; F 1 4, 7 (vrd. Rm 1, 28; K 12, 18);

nóēma 2 Kr 3, 14. 4, 4. 11, 3; F 1 4, 7 (?);

kardía;

pneúma 1 Kr 2, 11 (kuigi see tavaliselt taassyndinu kohta);

psyhē 2 Kr 12, 15; F 1 1, 27; 1 Ts 2, 8. 5, 23 = Ef 6, 6.

Selles on *hamartía*. Kuid mitte nii, nagu kujuteldi kaasaegses juutluses. Kumránis on igasse inimesse Jumal tema sünnil pannud “hää vaimu” ja “kurja vaimu” (*rūāḥ rā’á*). (Paulusele oleks nende “kuri vaim” ja meie “kurivaim” yhtmoodi võimatu, kuigi VTs esineb “kuri vaim”, mille Jahve vahetevahel läkitab vaevama kedagi.) Ortodoksed räägivad “kurjast (kurjuse?) juurest” (*iesęr hārā’á*), mis on inimeses olemas seetõttu, et ta on inimene. Võrdlus on võetud viljapuust. Seemnest võib kasvada “metsõunapuu”, kuid ka “kultuurõunapuu”, mõlema algmed seemnes on. Tavaliselt tuleb pookida. Ka siis *iesęr hārā’á* võib veel ajada võrseid — kui inimese neid ei kärbi ise. Sellel ei ole midagi tegemist pattulangusega ega mingi pärispatuga, sest Aadamalgi oli *iesęr hārā’á* enne patustamist. — Juutluses ei vastata, kuidas siis ja kus see “juur” on inimeses. — Philon ja Paulus (Lietzmann 75 järgi Paulus ei sõltu Philonist) ytlevad, et see on *sarz* (“liha”), s.t. “materiaalsus-ainelisus”. See vastus on VT alusel endastmõistetav, kuid nii pole õpetatud VTs ega I s-i ortodokses juutluses. Paulus võib ta olla kujundanud ise (Lietzmann 76). On väga oluline nentida, et Paulus tunneb kyll kuradit kiusajana (1 Kr 7, 5; 2 Kr 2, 11; Rm 16, 20; 1 Kr 5, 5; 2 Kr 11, 14; 1 Ts 2, 18; 2 Ts 2, 9), kuid pole tulnud sellele puhtalt dualistlikule (modernil ajal kristlikuks peetud) mõttele, et kurat kuidagi on põhjustanud *hamartía* või peab teda jalul, õigustab, toetab, otsib talle ohvreid ja peibutab *hamartía* meelevalda. Paulus ei saa seda kuidagi, sest *sarz* on ju ollus, milleks Jumal on teinud inimese, on samuti Jumala kujundatud nagu *pneúma*. — Kuid *hamartía* ja *sarz* pole identsed, vaid *sarz* (vormina kujuteldult *to sōma*) sisaldab tema ja *noús-psyhē-kardía* jne., inimene koosneb “siinsest” ja “mittesiinsest”, kuid, et ta on “siin”, siis ta on rohkem “siinse” meelevallas kui “mittesiinse”.

Viimati tuleb rõhutada, et Paulus 7, 14–8, 2 kõneleb juutidele juudina. See, mida ta kirjeldab siin, ei ole “normaalse kristlase” elu (nõnda Augustinus hiljem, reformaatorid ja XX s-il A. Nygren (Schmidt 126 järgi)), vaid “normaalse juudi”. Sellest pole “kristli-

kud kirjanikud" hoolinud, vaid on mitmeti jutustanud ymberringi siinset kui "lunastatud kristlase" igapäevset eluvõitlust tõe ja valguse poole, mida nad mitte kuidagi ei suuda saavutada. Ega tohi, sest nii kõrge jumalamees kui Paulus on andnud eeskuju ja õel- nud, et peab olema nii. See on kõik vaid "juutlik" endavabandus, sest Paulus ypris selgete sõnadega 8, 1j väidab, et kogu eelnev ei kehti kristlase kohta (Lietzmann 78, Schmidt 126j).

Siin on huvitav koine lisand 8, 1 "mahakauplemisena": kristlasil on teisiti, kuid *ainult* neil kristlasil (*hē* tõlgendatav kyll ka "sest nad ei"), kes ei kõnni *sarx*'i, vaid *pneūma* järgi. Paulusele *sarx*'i järgi "käiv" polegi kristlane!).

- 7, 14 Käsuoõpetus on nagu see *pneūma*, mille Jumal on puhunud inimesse, muu temast on aga *sárkinos* (mitte *sarx*) ja "myyydud *hamartía* alla" (= *sarkikós*, Schmidt 129). Inimene (*egō*) on ori, kellele *pneūma* käsuoõpetus ehk *nómos*'e vaim on mõistetamatu, sest tal on üks teine isand, kellele käsku ta taipab ja peab taipama. Seega on *hamartía* "igapäevne, tegelik elu, reaalsus, selle maailma õige viis ja mõnu, yldtunnustatud tõekspidamised ja seisukohad ("olelusvõitlus", "õpi elust enesest, ta on tõsi igavest" jne.), kirjutamata dogmad ja kombed". "Patt" on seega, millega inimene on mугanenud, et edukalt ja täisvereliselt elada.
- 7, 15 Schmidt 129 väga rõhutab, et "normaalne" eksegees ei sobi teksti yldmõttega. Paulus ei ytle: mul on kyllalt häid kavatsusi ja ma vihkan kurja, kuid mu liha on nõrk ja nõnda ma teen, mida ma ei taha. Ta siingi räägib juudina ja "patuorjana". Ori vihkab orjust ja teeb seda, mida vihkab, sest ta on ori. Ori teab, et on muud, tahaks teha (*prássein*), mida tahab "teostada, teha valmis" (*katergázesthai* viitab toimunud fakti: Schmidt 130), kuid saab vaid midagi, mis ei meeldi *temale*. Näiliselt ta on kuulekas, on korralik, aga siis — peab jälle taipama, et see, millega ta tulnud toime, on orjuse avaldus. Inimene ei ole võlts, võlts on ta isand, kuid seda tõde ta alati taipab *tagantjārgi*. Üsuv end teeninud *nómos*'t, kuid on teeninud *hamartía*'t, keda vihkab.
- 7, 16 Selle faktiga on iseendast tagatud, et *nómos* on *kalós*. Kui inimene ei taha seda, mida ta teeb/on teinud (J. Sickenberger Schmidt 130, n. 10) võltsi isanda orjana, siis sellega ta tunnistab, et teine isand on häa ja õige. Kui ta nõustuks tehtuga, rahulduks sellega, siis järgneks, et tehtu oli tema arust *nómos* või — inimene on meeleldi täitnud *hamartía* käsku.
- 7, 17 *nyni dé* Lietzmann 77, Schmidt 131 j.t. mõistavad loogiliselt. Mul on tahtmist kyll ja kuulekust, kui aga *hoolimata* minu hääst tahtmisest mu teost tuleb välja midagi, mida *ou ginōskō* "ei saa aru, mis see kyll on", siis ei ole teinud seda "mina". — Kui algoritm on õige/õieti koostatud, kuid tulemusega pole midagi hakata pääle, teda võib vaadelda ainult võõristades, siis — raalis on toiminud keegi teine. Ja nimelt see *hamartía*, kes "eluneb" tema sees, minu sees, on üks parasiteeriv symbiont.

- 7, 18 Paulus täiendab täpsustades "mina" *toút éstin en tē sarkí mou*, *sarx*'i sees ei ole midagi hääd, *egō* sees on vähemalt tahtmine toimida öieti (*to thélein*). Siit järgneb, et *katergázesthai* on võimalik ainult kasutades "materiaalset mina", "vaimne mina" ei saa teostada midagi. Ei ole siis mõeldud, et "lihalikud himud" ja "vaimulikud himud" inimeses võitlevad ning, paraku, (ka "kristlaseski") need "lihalikud himud" võidavad, vaid "vaimul" ei ole organit, millega oma "himu" teostada, organi yle valitseb teine võim, kes kohandab käsu oma "koodi" ja toimib "arusaadamatult".
- 7, 19 Tulemuseks on siis, et häast kavast kujundatakse kole ja kuri ebard ja inimene peab ometi nentima, et sedagi, seda just on *teinud* "mina", sest ka see tuleb tema "generaalmina" arvele.
- 7, 20 kordab 7, 17 ja 7, 19 teiste terminitega: 7, 19 *Poiō ... prássō*; 7, 20 *poiō ... katergázomai* (= 7, 17, et rõhutada: kuigi mina teen/töötan/toimetan (*poiō, prássō*), lõpptulemust ei tohi arvata minu tehtuks, teostaja (*katergázousa*) on *hamartía*, kes aga ometi kuulub "generaalminasse", sest ta eluneb selles. Kehaliikmed on nagu sellid, *hamartía* on juhendaja meister, kes toimib nende kaudu.
- 7, 21 Lietzmann 77, Schmidt 121 *ho nómos* ei ole siin Moosese käsk, vaid "yltseadus, kord, paratamatus ~ "loodus" seaduslikkus". On seega ilmselt nii, et KORD on: mina tahan teha *hääd*, kuid (generaal)mina tehtav, temale valmisolev-võimalik (*parákeitai*) on aga ainult halb. Sellega on muidugi öeldud, et *kōik* (ja ilma erandita *kōik*) inimese teostatu on halb, ainult tahe on häa — või, võib olla. "Kurjast" tahtest nangunü tuleb kurja, häast KORRA tõttu.
- 7, 22 Inimese *ho ésō ánthrōpos* on väegade suure rõõmu ja lustiga käsu poolt nagu Jumal ta andnud, kuid
- 7, 23 see pole ainus *nómos*, millega inimesel tegemist. (Paulus ei kysi, kes on see, kes kõike seda silmitseb ja teab.) Sees tal on jumalalõbralik *ho nómos tou noós mou* (*noús = ésō ánthrōpos*'e oma) "mõtlemise/mõistuse/aru käsk", Schmidt 132 "*das Gottesgesetz, sofern es der Mensch sich innerlich angeeignet hat und gehorsam erfüllen will*". Ehk aga vaid "tahe teha hääd"? Liikmeis eluneb *ho nómos tēs hamartías* (ehk on liikmeis elunev *ho héteros nómos* veel kolmas?). Liikmed sõdivad "aru käsu" vastu ja alistavad minu (generaalmina) "patu käsule", aparaatuur ei kuula mu sõna, vaid kummardab kedagi teist. (Vrdl. Asimovi jutt prohvetrobotist ja tema usklikest, kus kyll prohvetrobot on "inimlikum" kui *hamartía*.)
- 7, 24 Inimene on seega vaid üks õnnetuselkogus, milles tahtel puudub pisimgi teostamisjõud ja õigus. — Nõnda võiks yhendada, kui siin ootamatult ei seisaks *to sōma tēs thanátou toutou*, kui 7, 25a (mille tekst pole kindel — Lietzmann 77) ja 25b poleks nii erinevad omavahel ja vaevu yhendatavad 7, 24-ga mõlemad. Juba Venema järjestas 7, 23 — 25b — 24 — 25a (samuti Schmidt 133 järgi F. Müller, ja O. Michel 7, 23 — 8, 2 — 7, 25b — 24). R. Bultmann peab 7, 25b ja 8, 1 glossideks, sest tõepoolest 7, 25a jatkuks on 8,

2 oivaline; E. Fuchs arvab, et 7, 24 on tsitaat gnostikute kaebelaulust. — Lugemisel on ilmselt 7, 24 + 25a nagu lisand (salmijaotus segab seda kogemist kyll veidi) ja teda tõesti võiks pidada reminitsentsiks, assotsiatsiooniks; koguni arvata, et Paulus ise kunagi kuskil on öelnud nii — aadressaatidele aga tuttavat kaudselt.

Lietzmann 77 arvab, et ainukordne *to sōma tēs thanátou toutou* on "dieser infolge der Sünde dem Tode verfallene Leib", Schmidt 126 "der Leib dieses Todes" (vihjates 6, 6 *to sōma tēs hamartías*) ja seletab (133), et "dieser Tod" on "diese Sündenerrschaft", ning väljend kokku "der Todesorganismus, das dem Verderben zutreibende Todessystem, der "alte Äon"', milles siis (s.t. surelikus ihus) Kristusest saadik ja Kristuse tõttu enam ei valitse patt.

Mõelda sidet võib umbes järgmiselt: *egō + ánthrōpos* on identne *ho ésō ánthrōpos*'ega ja *to sōma tēs thanátou toutou* on "patt/käsk(õpetus)/norm, mis valitseb liikmeis" ja seega "täidab" inimese vormi/kesta/kuju (*to sōma*), tema "persona" (mis on *to sōma* vaste) peab teda vangis (sest *rhyein* on 'lahti ostma, vabastama', Vulgatas "liberavit"). Moosese käsk seda ei võimalda ega inimese *noús*. Kuid seda on teinud Kristus, kelle *kaudu (did)* tuleb lunastus, kelle *kaudu* tänu läheb Jumalale. Kuidas Paulus viimast mõtleb, see pole vist kuskil öeldud selgelt. Lietzmann 78 mainib paralleele, kus Paulus samuti mõtte katkestab (Rm 1, 15. 5, 18; 1 Kr 15, 56; 2 Kr 3, 17. 5,16).

- 7, 25b on kokkuvõtte ja järeldus, lyhikene ja selge. Schmidt 133 kysib, kas pole liialdus öelda pöördumatust, et tema "mina ise" (*autós egō*) oma aruga pälvis Jumala käsku? Vastab, et Paulus mõtleb korralikku, hoolsat juuti, keda ta ei pea jumalatuks. Raskem on, et Paulus siin näib eraldavat *egō* ja *noús* selgelt, ei samasta neid, vaid *noús* on *egō* organ, nagu *sarz*. Lietzmann 77 ytleb, et hinge trihhotoomiat (*pneúma, psyhé, sōma*) Paulusel on vaid näiliselt (1 Ts 5, 23; vrdl. Rm 6, 12. 8, 6; Gl 5, 16j; Kl 2, 18) ja samuti, et filosoofidelgi tollal polnud täpset terminoloogiat — ja praegu nad seda ei tahagi.

ho nómos tēs hamartías samas mõttes nagu 7, 23.

- 8, 1 *katákrima* 'Verurteilung' (Lietzmann 78, Schmidt 134) ei ole ehk ainult see hukkamõist, mis viib surma (Lietzmann 78), vaid ka juutluse hukkamõist kristlasile (*toús en Hristō Iēsoū*). Neid ei saa syeditada (nagu enne sellist seletust võimalik), et nad eitavad *nómos*'t. Ei põrmugi! Nad jaatavad, kuid ytleavad, et *nómos* on seni teostamatu, kui liikmeis teine *nómos*. Nyyd aga see *nómos* enam ei valitse oma orja.
- 8, 2 Sest *pneúma tēs zoēs* (*en Hristō Iēsoū* yhtaegu "elu Kristuses Jeesuses" ja "eluvaim Kristuses Jeesuses") on oma *nómos*'e (see sõna ainult paralleeli pärast, nagu 7, 23 "uneigentlich": Lietzmann 78, kuid Schmidt 136, et mõlemad *nómos* viitavad VT käsku, mis nyydsest ei ole enam "Sündengesetz", vaid "Geistgesetz"! kaudu vallandanud (A. Schlatter [ja?]) Schmidt 136 rõhutavad, et ei tule tõlkida "on Kristuses Jeesuses (Kristuse Jeesuse kaudu) vallanda-

nud", sest siis Kristus Jeesus oleks vahend) "sinu" (egiptuse käsi-kirjade "minu" eelistavad Lietzmann 78j, ka Schmidt 136; "meid" on hiline korrektuur) muistest, liikmeis valitsevast *nómos tēs hamartías kai tou thanátou*. — See tähendab, et kristlase kavatsused on teostatavad, sest ta keha pole enam *hamartía* ehk *thanátos* (teine Paulusele esimese tulemus, vt. 8, 6 jm.) ori ja organ, vaid *pneúma* oma, kes eluneb tema sees. — Paulusele on *pneúma* see Suur Tundmatu, mis muudab kõik, mõiste, mis talle endale tähendab kõike (*pneúma theou* 8, 9 = *pneúma Hristou* 8, 9 = *Hristós* 8, 10 = *to pneúma tēs zoēs en Hristō Iēsou*), mis on "elu" ega ole "surm" (ehk "spontaanne" ~ "konventsionaalne" jne.). Paulus ei ytle siin, millises suhtes on *noús* (ja muud inimese "häädaotleva" osa nimetused) ja *pneúma* või kuhu *hamartía* siis kaob, kui inimene saab kristlaseks, et *pneúma* võib tulla ta asemele.

USKUMINE MÕISTETESSE JA MÕISTETEGA

Sõnad ja mõisted inimesele paratamatult vajalised suhtlemiseks (= kommunikatsiooniks) ja andmete liigestamiseks millessetahes hierarkilisse süsteemi (kataloogi). Kuid nende väärtus-ylesanne on *praktiline*, ei ole gnoseoloogiline, tunnetuslik ehk reaalsuse objektiivne kirjeldamine. *Ei tohi võrrutada kasulikkust töö(suse)ga*. Siit järgneb:

1) ykski mõistete (sõnade) süsteem ei ole identne tõelisuse (reaalsuse) tõetruu peegeldus või selle yksyhene kirjeldus;

2) iga süsteemi sees on hierarkiline liigendus (botaanikas/zoooloogias ... perekond → liik → (alaliik) ⇒ varietet) tinglik, s.t. on võimalik liigendada teisiti (näit. seeni võib pidada taimedeks, või väita, et seemed omaette "riik" taimede ja loomade kõrval);

3) iga yksiksõna kasutatakse kord objekti nimetamiseks, kord liigi nimetamiseks, s.t. mõistena. Kui öelda kellegi looma kohta "koer", siis see on yhtaeagu objekti nimetus ning ta paigutamine teatavasse kategooriasse ehk väide, et objekti suhtes kehtib, et ta pandav mõiste "koerus" lahtreisse. Väga sageli, eriti ilmne mõiste "koer" puhul, on peaaegu võimatu öelda "mis on koer?", "mida "kojutab endast" koer?". Sokratese kombel dialektiliselt arutelles selguks praegu, et "koer on koerahaisuga inimesele kõige lähedasem koduloom". — Kuid see kehtib ainult praegu ja meile. Muile rahvaile ja muil aegadel on "KOER" mõistena sisaldanud kvaliteete, mis meil puuduvad või meile võõrad. "Koer" sellele, kes elatus jahisaagist, ei ole see, mis ta on suurlinlasele Idamaal ja Euroopas. Kytile ei saa "koer" olla sõimusõna (meie "koer poiss", "koerus(tykk)" väljendab peaaegu imetlevat hämmastust koera vigurite, tempude, kavaluse, näppamishimu jne. yle), ta on seda sääl, kus koerad elavad peremeesteta ja toituvad päämiselt tänavail heidetud jäätmeist ja raipeist (meil on vähed näinud,

millise naudinguga koer pyherdab raipes, mida kõike näljane koer võib syya jne.). — Koer on kõikjal seesama fyysiliselt.

1) On ilmne: kui teatav keel oma süsteemiga oleks reaalsuse tõetruu peegeldus, siis inimkonnas oluks ja oleks üksainus keel. Või vähemalt: keeled erineksid ainult häälikukompleksidelt ja oleksid üksyheselt tõlgitavad. Et asi pole nõnda, see selgub sellest, kuidas kreeklased olid hädas VT tõlkimisega või Hieronymus hädas kreeka UT tõlkimisega ladina keelde, näit.:

hamartia "patt" tavaliselt "*peccatum*", kuid Rm 3, 20; Hb 2, 17, 7, 27; 2 Pt 1, 9, 2, 14; Ilm 18, 4 "*delictum*" (syy, kuritegu); *gnōsis* tavaliselt "*scientia*" (teadmine), aga ka "*notitia*" 2 Kr 2, 14 (tutvus), "*cognitio*" 2 Pt 3, 18 (tundmine, tutvus); *noūs* "*sensus*", kuid Rm 7, 23. 25; 1 Kr 14, 14j; Ef 4, 23; 1 Tm 6, 5; 2 Tm 3, 8; Tt 1, 15 vasteks "*mens*" (aru, mõistus) ja Ilm 13, 18 "*intellectus*".

Mõnes keeles yldse puuduvad sõnad teise mõistete väljendamiseks või nende taipamiseks-mõistmiseks.

2) Euroopa keskaja "*Lehrstand, Nährstand, Wehrstand*" või "aadel, vaimulikud, käsitöölised (kaupmehed), põllumehed" võivad asendada uute liigendustega. Indias esialgu oli 3 kasti, lisanes neljas ja siis tekkis sadu. — Süsteem on sotsioloogiliselt teataval ajal olukorra peegeldus, kuid sellest ei järgne, et millinetahes süsteem oleks "õige" reaalset, et need vahetegemised inimkonnas antud "looduslikult" ehk "jumalikult".

1) ja 2) puhul ei vaielda tavaliselt rängasti vastu, kuigi iga võimulolev süsteem peab end ainuõigeks ja ainuõigustatuks. Kreekkakeelses teoloogias ei ole erilist tähtsust arutlusel, kas "patt" on "eksimus" või "kuritegu" (teadlik, mille võimaldas ladina keel, kreekkakeeles ta endastmõistetavalt pole see ega teine. Kreeka *lógos* pole ainult "sõna, kõne" (*verbum, sermo*), vaid ka "mõistus, põhjus, järeldus, mõiste, keel";

3) suhtes on vastuseisimine paratamatu, sest kõik dogmatistid arvavad, et nende "mõisted" on ainuõiged, paratamatud, ainuväärikad ja igavesti kehtivad. (Vahe saksa "*Begriff*", ladina "*comprehendere*" "haarama, mahutama" millestki olemasolevast; meie "mõiste" see, mis millestki mõistetav, kuidas mõistame-saame aru teatavast asjast.) Juba "koer" puhul võivad kytt ja linlane kakelda, ammugi siis olulisemate mõistete kallal. Näiteiks:

1) Kuni ISA tähendab "olendi tekitaja meessoost", ei ole mõiste kallal suuremaid vaidlusi, sest nähe ise yldine. (Ehkki mõned rahvad ei tunnista, et olendil yldse saab olla fyysilis-reaalset isast tekitajat, vaid ainult emane. — Austraalias ISAs keegi toote-meid. Egiptuses arvati, et skarabeusel pole ema, vaid ainult isa, mistõttu ta *monogenes* "ainusyndinud".) Aga juba selle sõna tule-

tised ilmutavad suuri erinevusi. Meil on "isane-emane" loom saksa "männlich-weiblich" vastu (mis saksakeeles yhtaeegu "mehelik-mehine" ja "naiselik")! — Kui aga ISA sisaldab ka teatavaid kvaliteete, siis ei saa enam olla üksmeelt, ISA käitumine, hoiak, kohustused erinevad paiguti ja ajuti ning pidevalt muutuvad. ISA "dharma(d)" ei ole määratavad ykskord igaveseks. Veel selgemini "isalik" (Väterlich). Mis selleks oli 1300 ei olnud 1800, ammugi siis 1300 e. Kr. hoopis teistes kultuurides ja keeltes — hinnangud muutuvad pidevalt.

2) Jutustatakse, et Caesar kohanud mereröövliit ja käskinud puua ta risti. Mereröövel seletanud talle: Sina teed sedasama mis mina, aga et sul on palju laevu ja mehi, siis oled riigi valitseja, et mul üks ja vähe sulaseid, siis olen röövel. Miks siis pole õige pigemini puua risti sind? Mõiste RÖÖVEL (ta dharmad) sõltub seega otsustaja suvast, ta positsioonist yhiskonnas, ajast ja kohast. Iga noor makedoonlane, tserkess, kabardiin jne. pidi olema see, mida Euroopas öeldi RÖÖVEL, et näidata mehisust, hankida vara jne. abiellumiseks, perekonna rajamiseks, järglaste soetamiseks. — Eelmisega võrreldes erinevus selles, et vaevast leidub yhiskonda, milles kedagi meest surmaga karistatakse, kui selgitatud, et ta ei vasta ISA mõistele-normile, ei ole "isalik isa". Kuid peaaegu iga yhiskond karistab olendit, kes on tunnistanud RÖÖVLIKS, enamasti surmaga (makedoonlased ei nimetanud oma röövleid RÖÖVLEIKS, nende RÖÖVEL yldsuse poolt linnupriiks tunnistatu, suurperest, kylakonnast väljaheidetu). Ronald Hughes "Stormwind in Jamaica" (Maru Jamaikas) jutustab kolmest Inglismaale kooli saadetud lapsest. Laev hukkab. Lapsed trüivivad lauatykest parvel. Nad päästavad laevaloks, mille omanikud pisivargad ja kaubitsejad, kes loovivad Antille pidi ja suudavad kuidagi elatuda. Vanim lastest, puberteedieas tydruk on veendunud, et mehed on mereröövliid, nad peavad tema arust käituma vastavalt. Et aga need logardid ise ei hakka vägistama teda, siis ta intriigib meeste vahel seni, kui saab nad kaklema tema pärast. Kakluses üks mees tapetakse. Plika ise ta kallal pussiga! Kui laev tylikad lapsed saadab maale yhes sadamas, syydistab tydruk laevureid mereröövliameti pidamises. Mehed on nii jahmunud, nii võimetud end õigustama, nende palved tydrukule, et ta räägiks, kuidas oli lugu — ei toimeta midagi. Nad puuakse, sest yhele plikale on vaja elada läbi seda, mida ta lugenud ja arvanud. Keegi ei kahtle, et laps räägib tõtt.

3) INIMVAENULIKud olid roomlaste arvates juudid ja kristlased, sest nad ei suhelnud teiste inimestega nagu need omavahel, ei võtnud osa paljudest nende lõbustustest ega käitunud nii nagu pidi "tervemõistuslik" inimene ning moodustasid omaette kliki, mis enamvähem halvustavalt suhtus teistesse. Praegu on mõistetublisti teine sisu meil: INIMVAENULIK on olend, kes ei usu ega looda lõpimat progressi, milles valge tõug (eriti slaavlased) ainuõige eesrindliku õpetusega varustatult kunagi kogu maailma

alistavad paradisiiks inimkonnale. — Õigupoolest tohiks INIMVAENULIKUKS nimetada ainult inimest, kes eelistab loomade seltskonda või kavatseb hävitada inimesi maailmast. Selle sõna kasutajad Roomas ja meil aga väidavad, et INIMENE = keskmise inimese seltskonna tunnustatud norm(aalkuju) tema arvamuste, tunnete ja tegudega. Väidavad endale, kuid ei ytle avalikult. Kui seda öeldakse avalikult, siis muudetakse termini tähendust, siis INIMENE = materiaalne (füüsiline) olend. Ning inimkonna "potentsiaalne mõrtsukas" peab olema karistatav. — Umbes samuti on tehtud, tehakse kõikide muude taoliste mõistetega: JUMALAVAENULIK, USUVAENULIK, RIIGIVAENULIK, RAHVAVAE-NULIK, NAISTEVAENULIK, TEADUSEVAENULIK jne. Ykskord antakse "vaenatavaile" (ka see sõna mitmeti defineeritav) üks sisu, teinekord teine. Analoogselt nende vastanditega, nagu RAHVASÕBRALIK, RAHVAMEES jne., kuni VAENLASEARMAS-TUS, mis ju võib tähendada: ma ei tapa vaenajat, ei soovi talle halba, käitun nagu ta oleks sõber, soovin talle hääd, kuid "terve-mõistuse" arust: lasen vaenlasel tappa enda (ehkki kreeka *echthros* ei tähenda seda, kes valmis tapma).

USUPUHASTUSPYHAKS

1 Kr 3, 21–23

Nende ryhmade erinevusest pole täit selgust. Tuleb oletada teiste allikate abil, milline nende loomus, sest Paulus ei seleta. Loomulik, et osalt päris tyhised vahed nagu: minu õpetaja-ristija on aulisem sinu omast (vanem, rohkem jngreid), on tähtsam sinu omast (teab rohkem, oskab vastata kysimusi) jne. Osalt erinevused muidugi olid sisulised, nagu arutlemised, kas pöördunud on kord veel võimalik parandada meelt, kui ta eksib pärast pöördumist jälle, või on ainult kord elus võimalik muuta meelt ning hiljem enam ei tohi eksida; kas tuleb täita kõiki VT käske (sabat, ymberlõikamine) või on ainult mõned kohustuslikud, teised kõrvalised; kas Jumal on määranud saatuse ette inimesele (olgu tähtede kaudu või teisiti) või ei ole; kas ristimine on yhtaeгу ylestõusmine või see maailma otsal jne.

Sellised nähted esinevad kõikjal ja alati, sest siis, kui inime-ne on "parandanud meelt" ja muutnud midagi enda arust endas, ta tingimata tahab, et temal oleks "õigus", toimetatu poleks üks juhuslikke võimalusi, vaid ainuvõimalik. Õpetaja aulisus või tähtsus siis juba tagab, et tal on "õigus". Kuid ka vastupidi: see, kes õpetab seda, mis inimesele meeldib, on seetõttu auline ja tähtis ja "õige". Yhelt poolt on "õigus" sõltuv kellegi kuulsusest, teiselt poolt sõltub hindaja suvast. Hindamisealuseks on õpetaja menu või hindaja maitse. Kuid need kaks kokku kujundavad säärase olustiku, et menukas on see õpetaja, kelle õpetused sobivad ena-

muse maitsega, "õige" õpetus on see, mida kiidab võimalikult suur kogus inimesi.

Säärase hoiaku tulemuseks paratamatult on seik, et asi, millest kõneldakse, yldse jääb kõrvaliseks, oluliseks läheb "isikukultus". Jumala ja Lunastaja varjutab keegi "vend" oma pooldajakonnaga. Kui neid "vendi" on palju, siis kulub kristlase elu nende vahel kõikumisteks, hindamisteks, otsustamiseks, kahtlemisteks, kinnitamisteks iseendale ja teistele. Võib juhtuda ju, et kristlane poole oma arvamusest võtaks yhelt vennalt, teise poole koostaks teiste vendade arvamusest jne. Aga päevad mööduvad! Kristlasele ei tarvitse enam jääda aegagi mõelda Kristusest, sest ta peab arutlema kuulutusi Temast.

Koolkondadest võivad kujuneda eksklusiivsed kogudused, kui üks kinnitab, et teiste õpetused ja arvamused (sõnastamatultki) on täiesti väärad. Kuid koolkonnad võivad aja kestel liituda, kui leitakse, et erinevused polnudki olulised või ei ole enam olulised (kui midagi on teisenenud yldiselt) või võivad jääda iga kristlase erasjaks. Nõnda kujuneb kirik teatava yldiselt kehtestatud õpetusega, sõnadesüsteemiga, mida aina korratakse. Kuid see kirik võib jällegi laguneda, kui selgub, et samu sõnu hakatakse tõlgendada hoopis erinevalt ja nõnda muutma lausetegi tähendust. Sõna tähendab ju midagi ainult lauses, kuid ykssama sõna võib kolmandas lauses tähendada midagi erinevat sellest, mida tähendas esimeses. Iga inimene seda teab, kuid enamasti ei pea seda meele, tahab unustada, unustab ning siis kipub vaidlema.

Kui kiriku (samuti ka sekti) liikmed pikemat aega on yksmeelsed või ykskõiksed ning kiriku õpetus saab aega tarduda kuidagi, siis muutub kirik autonoomseks institutsiooniks. Kirik ei ole enam siis usklike kogu, yhing, osadus, vaid kujuneb iseseisvaks olendiks väljaspool oma kunagisi ja nydseid liikmeid. Ta liikmed ei ole enam osad organismis, vaid vastse ebamääraselt piiritletud organismi instrumentid. Ei ole enam sõrmed või jalad, vaid noad, kruvid, tangid, kirved jne., käsitsetavad tööriistad. Keegi õieti enam ei tea, kus on vastse organismi ja tema tööriistade vahe, kuni ei tehta vaimulike ja ilmalike (võhikute) vahel säärast vahet, mille kaudu nad muutuvad ymberkäändamatuiks klassideks. (Võhik võib "tõusta" vaimulike hulka, kuid vaimulik ei saa iial enam "langeda" võhikute hulka, sest siirdudes vaimulikuks ta on saanud kustutamatud tunnused.) Mõnes usundis on "vaimuliku" seisus päritav (brahmiinid Indias, preestrid juutluses) ning yhiskond teatavate perekondade tööriistadeks. Kristlikus kirikus rooma katoliku kirikus kehtestatud tsölibaadi tõttu ei saanud kujuneda sellist valitsevat klassi (kuigi vaimulikud sageli soodustasid oma lihaseid sugulasi ilmalike hulgas ja vägevad ilmalikud soetasid alati oma pere liikmeid vaimulike hulka), oli võimalik suurem

tsentralisatsioon kui Indias j.m. Mõneti on sääraseid institutsioonid taolised hoolimata põhilisest vahest. Indias kolasid brahmiinid ringi puudutamata jumalike rändröövlitena, sest iga brahmiini iga soov tuli tingimata täita, kui tema "kiriku" liige ehk tööriist ei soovinud sattuda ta paratamatult täitva needuse alla. Katoliku kirikus olid preestri sääraseid õigused väga pisikesed ja preestri võimalikuks pärijaks sai olla ainult kirik, kuigi ta eluajal sai soodustada oma hõimlasi. Kuid kiriku keskvalitsus (paavst ja kuuria) ja kõrgemad vaimulikud (pääpiiskopid) võisid ometi läkitada "ilmalike" hulka sääraseid rändröövleid myyma patukustutuskviitunge j.t., mille kaudu kõrgemad instantsid hankisid raha suuremate yrituste teostamiseks. Õpetuslikult oli see toiming igati põhjendatud: pihil preester vabastas uskliku patukaristuse kandmisest mistahes tehtud/tehtava teo arvel, määras talle maapäälse hyvituse mingi teona. Kui u. 1200–1300 tekkisid pangad ja asja arutlemata viimaks lepitati, et protsendivõtmine ei ole patt (enne seda see oli kiriklikult karistatav patuna!), siis loomulikult iga tegu muutus ymberhinnatavaks raha kujul: teenekad teod ja taunitavad teod. Dominiiklased, kirikus juhtiv mungaordu, eriti soodustas seda mõtteviisi. Paratamatult tuli eeldada, et kogu kiriku hoiused (kapital) kokku on suurem kiriku kohustustest (rahaks ymberhinnatud pattudest). Kirik siis oma raamatupidamises võis "credit" (usub, usaldab) arvelt kanda summasid yle "debet" (on kohustatud, on võlgu — "anna andeks meie võlad") arvele ja tasakaalustada bilanssi. Selle tehinguga saadud puhastulu polnud vaja kanda raamatusse, kuigi ta varal võis teha "credit" lahtrisse hinnatavaid tegusid.

Sellest algas Lutheri reformatsioon. Ta ei tahtnud leppida kiriku muutumisega autonoomseks pangaks ning oli nii radikaalne, et kustutas võimalusegi mõtlemiseks nõnda. Tema järgi ykski inimene, kuitahes pyha-vaga, ei saa Jumala arvepidamisse soetada enda nimele yhtainsatki "credit" tegu, tal on võimalik suurendada ainult oma "debet" lahtri sissekandeid. Sissekanded sellest lahtrist võivad tema arvates kustuda ainult siis, kui inimene "usub" (credit), et Jumal kustutab need Kristuse surmaga võimaldatud "credit" pärast. Koik ta arvamused ja õpetused sõltuvad sest-samast sihist: pankkirikust taastada see kirik, mis oli kunagi, ei just väga kauges minevikus. Kuid dominiiklased olid kategooriliselt vastu — kuigi täiesti asjatult. Sest pangandus aina enam libises välja kiriku käest ja muutus ilmalike asjaks. Polnud võimalik rajada kirikukapitalismi, kujunes ilmalik. Kaudselt soodustas seda Luthergi, lahutades vastkujuneva kapitalismi kirikust, tunnistades selle autonoomseks tahtmatult ja teadmatult. Töeliselt soodustas ja upitas Calvin, kes pyydis kyll kaotada tekkinud kuristikku panga ja kiriku vahel, kuid sellega, et iga uskliku kuulutas

privaatpangaks otse ilmalikus mõttes. Lutherile ei olnud rikas iseendast usklik, Calvini arust maine rikkus iseendast oli Jumala andud tõend, et inimene on usklik ja tema "debet" lahter enamvähem tyhi. Maine "credit" ei olnud kyll otse "credit" Jumala juures, kuid tagas, et "debet" on kustutatud. "Õigeksmõistetule" Jumal aina annab. Seejuures "Jumal annab" on peaaegu "mina võtan". Paratamatult on just eriti rangete kalvinistide (puritaanide) seas kujunenud isesugused brahmiinid: kapitalistide hõimkonnad, kes igati tähtsamad — kalvinistidel eriti tyhiseist — vaimulikest.

Luther pole see ega teine. Kristus on üks, kuid kristlased võivad teha Temast kymneid ja sadu. Lutheri Kristus võib olla puudulik, dominiiklaste ja kalvinistide Kristus kindlasti on väändud.

* * *

Kaarti ei saa ega ole mõtet valmistada nõnda, et yksyheselt oleksid kõik maa pääl eksisteerivad esemed kaardil. Meil pole käepärast ruumi, kuhu paigutada säärane kaart, mis oleks planeet Maa koopja ning sellel koopial poleks otstarvet, sest me ei saaks sellel liikuda kiiremini või näha korraga rohkem kui Maa pääl. Kaart (samuti mudel) valmistatakse ylevaatlikuma pildi saamiseks ning seejuures tulevad hyljata detailid, tuleb piirduda yldjoontega. Kuid yldistamiselgi on piirid: ei ole enamail juhtudel mõtet kaardil, millel 1000 km = 1 mm (kõik jõed oleksid nähtamatud, enamik riike samuti leitavad vaid luubi või mikroskoobi varal), ei ole enamikul juhtudel otstarvet ajaskaalal, milles 10 000 aastat = 1 sekund. Kui kogu Maa syndmustik viimase 10 000 aasta kestel vältaks yhe sekundi, siis me ei näeks vist muud kui pinnasevärvuse tuhmumist. Säärased minimaalistavad "kaardistamised" on ainult õpetlikud: kui ahtad on suhteliselt meie piirid, kui tähtsusetud meie ise kosmoses. Sest kui 1000 km = 1 mm, oleks Päikeseni ikkagi umbes 15 km.

Iga elusolendi, ka inimese, elukäigust võib yldistada taolise mudeli. Elu koosneb synnist, söömisest, signemisest, surmast kõikjal; kuid igal elusolendil on selleks erinev ruum (suurus, eluala) ja erinev aeg, millesse mahub kogu käik (mõnest minutist mõnetuhande aastani). Selline mõtisklemine on õpetlik muidugi. Kui aga säärasele yldistusele tahame lisada, mis on siis inimeses "inimlik", oleme nõutud. Igatahes on ilmne, et assimilatsioonproliferatsioon ei ole midagi "inimlikku", kuigi igasugused "suured humanistid" ja empiristid meile seda lakkamatult, kulutades palju paberit ja inimkonna töövaeva, suvatsevad kinnitada. Need on yldelusolendlikud ehk orgaanilised, neid pole vaja mainidagi (amugi siis poeetiliselt või pop(ulaar)selt propageerida), sest nagnii

nad on välditamatud. Kui tahame öelda, mis on "inimlik", siis me ei tohi lihtsustada nii kaugele.

Aga, kui kaugele, milleni? Pole kerge vastata seda kysimust (ja see ongi põhjus, miks laisavõitu "suured humanistid" ei kysigi nõnda) ning on kaheldav, kas see kysimus vastatav selgelt. On kahtlane, kas ükski liik võimeline kirjeldama iseenda iseärasusi, kui võrdleb end teistega. Paadunud empiristid, loodusteadlased ja filosoofid, arvavad, et tohib kasutada "ymberylemisi": yhe termini asemele panna mitu ning — kõik vastatud. Säärased ymberylemised (mida sõandatakse sageli nimetada definitsiooneks) ei ytle vahel mitte kui midagi, enamasti ytlevad vähe ja väga harva on neist kasu tõepoolest selgitamisel. See tähendab: tõelise definitsiooni kasulikkus sõltub olendist, kes vajab definitsiooni, sõltub ka yldistuse määrast. Yle teatava piiri on definitsioon ainult vihje või viide, millisel pinnal on defineeritav; alla selle definitsioon juba hakkab sisaldama liialt detaile — piir on selle otsustada, kes vajab definitsiooni. Ja need vajadused erinevad sõltuvalt perioodist ja yksikisikust.

Võib yelda, et inimene on *Homo sapiens*, "mõistuslik elusolend". Kuid see definitsioon eeldab, et oleme defineerinud, "mis on mõistus?" Tavaliselt aga defineerime, et mõistus on see hingevoime, mis inimese eraldab muist elusolendeist. Palju täpsemalt seda teha ei saa. Sest kõige suurem viga arutlemisel on see, kui me yldistatud mõistet uuesti hakkame täitma detailidega, mis me enne hyljanud, hakkame neid laiutama kõikjale. (Kui kaardile tähendatud "tööstuslinnad" või "kaevandusasuklad" ja meil andmed, milliseid tööstusi teataval maal, mida kaevandatakse, ei ole meil õigust paigutada siis oma suva järgi laiaili tööstusharusid või maardlaid.) Siis juhtub sageli, et peame ytlema: mõistuslik elusolend ei toimi mõistlikult, mõistusetu elusolend toimib justnagu mõistlikult. Näiteks siis, kui oleme öelnud, et "mõistus on kavakindel, põhjuslikkusega arvestav hoiak/toimimine teatava sihi saavutamiseks", tuleb sageli kahelda, kas see kehtib inimese (või teatavate inimeste) kohta alati, ajuti; kas see ei kehti ka teatavate loomade suhtes samuti ajuti? Ilmneb, et "mõistus" on viide öeldamatule. Ta on midagi, millega inimene on imbunud läbi täielisemalt kui muud olendid, teda on inimeses "rohkem", ta on inimeses "teotsevam", "võimekam", "tavalisem" jne. Ja ometi siingi tuleb väitele lisada reservatsioone. Inimesed on enamvähem yht kuju ja seepärast me oletame, et ka selle inimese toimingud, kes ei saa teatada meile midagi (tumm) on mõistuslikud, samuti neil, kelle keelest meie ei saa aru. Meie ei koge otseselt, et ta mõistuslik, sest kommunikatsioon peaaegu puudub, kuid usume analoogia põhjal. Siis võib nyyd kysida: kui meie kontaktid loomadega oleksid tihedamad, kui kommunikatsioon enamvähem võimalik, kas me siis

ei nimetaks neidki mõistuslikeks? Teisi sõnu, kas me äkki ainult seepärast ei tunnista ainuyski inimesi mõistuslikeks, et meie teisi olendeid ei mõista?

Ei erineks palju lugu, kui kasutaksime teist nimetust, *Homo faber*. Inimene teeb, ehitab, se pistab asju maailma, kasutab oma tehtut, katsub säilitada tehtut ja anda edasi järgnevaile põlvkondadele. Aga umbes nõnda toimivad ka yhiskondlikud putukad jt. Jällegi on definitsioon õige vaid tingimisi. Jällegi võib kõnelda intensiivsuse astmest ja jällegi see võib olla näiline, sest putukas on palju vähem inimesest ega ela kuigi kaua.

Need kaks (võib leida rohkengi) näivad yhe asja ("inimese") kaks kylge. Aga pole öeldav, kuidas yhendatavad. Kas saab olla mõistusetut toimimist või mõistust, mis ei toimi? Öeldav kyll, et esimene (mõistusetu toimimine) on geneetilises koodis, pole mõistus, vaid instinkt; kuid ilmselt mõistuski peab olema geneetilises koodis mingil moel sees, sest ta ei tule kuskilt väljast mingi viirusena, mis võimeline teisendama koodi. Kuid lugu on siin veel "saladuslikum". Ykskõik, kas kood on juhuslik produkt paljudest võimalikest või midagi muud, ta pysilikkus ja päritavus näitab, et ta on (mingis mõttes) "mõistuslik", ta suudab eksisteerida-toimida sellisena, nagu ta on. Kood funktsioneerib "mõistusena" (ja teda võib kujutella mingi "mõistuse" tehtuna), sest ta määrab iga elusolendi elukäigu. Inimese erinevuseks jääks siis teadlikkus, et temas on kood. Siin nyd empiristlik humanist võib öelda, et teadlikkus koodist võib ju olla kodeeritud koodi sisse. Kuid see väide kindlasti on väär ja ilmtingimata väär, nõnda "lihtsustada" enam ei tohi. Sest siis: inimene pidanuks juba tuhandete aastate eest olema teadlik, et temas on kood, või tuleks näidata, millised "juhuslikud" tingimused (olgu või mõned viirused) võimaldasid säärase potentsiaalselt olemasoleva teadlikkuse virgumise kineti-liseks.

Nagu inimesega nõnda Jumalaga. Võime defineerida "Jumal on meie Isa", "Jumal on Armastus", "Jumal on Vaim" jne. Need ytlemsed on näiliselt väga lihtsad, igale taibatavad, kuid nad tõepooldest on ometi ainult viited mingile pinnale või mingisse ruumi. "Isa" on ainult fyysilisel pinnal tähenduslik sõna, emotsionaalsel pinnal on sellel sõnal juba tuhandeid tähendusi, iga inimene võib nõnda yldistatud mõistet defineerida erinevalt ja kujutella sõnas-tatamatat. Ei ole yhegi teisega lugu täpsustatavam. Igapäeva-ses elus tähendab "armastus" selle inimese hoiakut, kes 1) täidab meie soovid, teeb seda, mida peame kasulikuks enestele; 2) vajab meid (vahel yhendame need: teeb vaid seepärast, et vajab meid!); 3) juhatab, õpetab meid, kuidas saavutada kindlamalt kasulikku. Enamasti me ei pane tähelegi, et "isikute maailmas" need nõu-

ded kokku annaksid: noor rikas pärija, kel ylespidamise suhtes sõltuv ori, kes tark ja vana! Kui paneme tähele, ytleme: armastus on midagi muud, rohkem, sygavam jne., sest me ei oska leida enam sõnu, mis ei kuuluks mingile yhiskondlikule pinnale. Väga paljud inimesed (eriti kristluse arvustajad) arvavad, et "Jumal on Armastus" tähendab just seda: Jumal on olemas meie tarvide rahuldamiseks, ta ei saa jätta neid rahuldamata, sest ta vajab meid! Nad nõuavad, et Jumal oleks just säärane! Aga siis tuleks "armastus" asemele panna "orjus" ja öelda, et meie oleme sellised jumalused, kellele peab olema veel väekav Ori, kes mingil kombel meie poolt alistatud kuulekaks, toimib alati meie kasuks, kui täidame teatavaid minimaalseid nõudeid tema poolt. — Kui taipame ja lepime, et "armastus" on midagi muud, siis Jumala kohta see mõiste tähendaks, et oleme osutanud teatavat pinda, mille kirjeldamiseks puuduvad kohased sõnad.

Kõik inimesed, kes säärased definitsioonid ("... on armastus, ... on õiglane, ... kõikväeline jne.) tõlgendavad "normaalsel" kombel (mis ise ka ei ole kuigi selged, sest terminid on kõik väga yldist laadi), nõuavad Jumalalt, et ta käituks nõnda. Nõuavad eriti siis, kui nad tunnevad, et ise ei tule toime oma asjadega, keegi vägevam peab toetama ja edutama nende omakasupyydlikke taotlusi, kuid ka siis, kui tunnevad end seatud ja kutsutud seadma ontlikuks kogu maailma. Kui nad arvavad, et Jumal ei tule toime kogu maailma mõistlikult korraldamisega, või arvavad, et nad kaheldamatult ise tulevad toime oma asjadega, on nad mistahes mõttes ateistid (Jumalat ei ole, minul pole vaja, Jumalal pole neid kvaliteete, millest kõneldakse jne.).

See pole hilisaeagne nähe. Leidub palju muinasjutte, mille sihiks näidata, et inimene pole sõltumatu olend, tavaliselt rikkaist meestest. — Rikas väidab sandile, kes tänab Jumalat, et ta Jumal on jätnud ta vaeseks, kuid tema rikkust, mis pole saadud Jumala abiga, ei saa Jumal võtta ära. Kerjus unustab sinna majja labakinda. Päev hiljem on rikka vara kõik põlenud, ainult sandi labakinnas alles. — Rikas väidab, et temal pole vaja Jumala abi, sest tal 7 vägevat ja kuulekat poega. Kerjus hoiatab. Rikka pojad lähevad kaklema yhe tydruku pärast ja saavad kõik otsa. — Kit-si rikas tahab saada lahti kerjustest ja otsustab igaleyhele anda myrgistatud leiba, sest kõik manguvad Jumala nimel. Esimene, kes saab säärase leiva, peab minema oõmajale kõrtsi. Kõrtsi tuleb veel hiljem rändur. Kõrtsmikul pole talle anda leiba, kerjus annab enese oma. Rändur sööb ja sureb. On rikka ainus poeg. — Säärased lugusid on väga palju, seega oli taolisi olendeidki, kes ylbelt ja jonnides täavitasid iseenda või oma pere täit sõltumatust. Kuigi XX s-l rahulikult sedastame iga inimese sõltuvust (ehkki alati ei nimeta seda sõltuvuseks Jumalast), ei ole säära-

seid naiivseid olendeid maailmas kindlasti vähem kui ennemuiste. Rikkuse asemel võivad olla paljud muud "piisavad põhjused", mis võimaldavad inimesele jantida säärast janti. Näiliselt sõltumatut mängiv (enamvähem "humanistlik bogoborets") võib oma sõltumatuse näitamiseks ja tõestamiseks teha väga palju kurja ja peab seda tegema (sest häategemist ei peeta selles maailmas piisavaks sõltumatuse tõestiseks, vaid just vastupidi, sõltuvuse ja orjamise tunnustäheks), võib elu lõpuni toimida säärase tyrannina. Muidugi, ta võib kinnitada, et tema on vaba, tema Ise kõik. Aga iga säärane võimunik on sõltuv oma kaardiväest (olgu need või ta enda pojad), keda peab ohtralt varustama rahaga või muude aaretega, keda peab pidevalt valvama, et kellelegi ei tuleks pähe mõtet kõrvaldada teda. Ta sõltumatus on illusioon.

Sõltuvus yhiskonnast ja keskkonnast ei ole otsemaid silmanähtav, pole siis alust oletada ega nõuda, et sõltuvus Jumalast peaks olema silmakargav igas pisiasjas. Sõna "Jumal" on samuti osutus nagu kõik need sõnad, mida kasutame Tema kohta, teatav dimensioon, mille uurimiseks meil pole tõhusaid vahendeid veel. Arvatavasti need vahendid ei ole iial mingil kujul instrumentidatavad, nad on nähtavasti meie sees. Kyllap me kasutame neid väga harva ja puudulikult, sest nad harilikult inimeses kärbuvad, kui yldse on kuidagi funktsioneerinud mõnel harval hetkel.

(Lõpp)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

AKADEEMIAT MÜÜVAD KA PAREMAD RAAMATUPOED.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 2–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplustest "Kirjavara" ja "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate Tartu Kommertsbanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 5 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

AKADEEMIA ON MÜÜGIL KA TARTU MAAKONNA RAAMATUKOGUDES, KUST SAATE TELLIDA KA VARASEMAID NUMBREID.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1993:

USD 22, DEM 34, FIM 92, CAD 27; FRF 114, GBP 12, SEK 122.

Back issues for 1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 2-12; 1992 and single issues for 1993:

USD 2, DEM 3, FIM 8, CAD 3, FRF 10, GBP 1, SEK 11.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of *Ajakiri Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1993

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.
Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

CONTENTS

Feasts in medieval Tallinn	<i>Tiina Kala</i>	2243
Medieval monastic poetry		2260
Gothic architecture and scholasticism: An inquiry into the analogy of the arts, philosophy, and religion in the Middle Ages. I	<i>Erwin Panofsky</i>	2264
The role of clerical authorities in Old Livonia before the Landtags	<i>Tõnis Lukas</i>	2275
Memoirs of a historian of law	<i>Ilmar Arens</i>	2297
Lithuania at the end of the 20th century: creation of open society and culture	<i>Leonidas Donskis</i>	2311
What does a mathematician do and why?: Prime numbers	<i>Serge Lang</i>	2323
Physics is the precise description of the world around us	<i>Piret Kuusk</i>	2361
Possibilities of artificial speech	<i>Imre Siil</i>	2368
Beginning: An introduction to Aleksander Aspel I. IV	<i>Mart Orav</i>	2386
Poetry	<i>Ivar Ivask</i>	2394
Documents on «forest brothers» and resistance movement in Estonia. XII		2402
Review: Vladimir Grabar. <i>The History of International Law in Russia 1647—1917: A Bio-Bibliographical Study</i> . Translated and Edited with an Introduction and Bibliographies by W. E. Butler. Oxford: Clarendon Press, 1990.	<i>Peeter Järveldaid</i>	2413
Review: Kaja Peterson. <i>Eesti linnud</i> . Tartu: Tartu Ülikool, Zooloogia kateeder, 1992.	<i>A. E.</i>	2418
Editorial note. Summaries		2420
Thinking about nine holidays. II	<i>Uku Masing</i>	2431

СОДЕРЖАНИЕ

О праздничном цикле средневекового таллинца <i>Тийна Кала</i>		2243
Средневековая монастырская поэзия		2260
Готическая архитектура и схоластика: Исследование об аналогии искусства, философии и религии в Средние Века. I	<i>Эрвин Пановски</i>	2264
Роль духовной власти в досеймовой Древней Ливонии	<i>Тынис Лукас</i>	2275
Воспоминания историка права	<i>Ильмар Аренс</i>	2297
Литва конца XX века: созидание открытого общества и культуры	<i>Леонидас Донскис</i>	2311
Чем заняты математики и почему?: Простые числа	<i>Серж Ланг</i>	2323
Физика — самое точное описание окружающего нас мира.	<i>Пирет Кууск</i>	2361
О возможности искусственной речи	<i>Имре Сийл</i>	2368
Начало: Введение к Александру Аспелю I. IV	<i>Март Орав</i>	2386
Стихи	<i>Ивар Иваск</i>	2394
Документы о «лесных братьях» и движении сопротивления в Эстонии. XII		2402
Рецензия: Vladimir Grabar. <i>The History of International Law in Russia 1647—1917: A Bio-Bibliographical Study</i> . Translated and Edited with an Introduction and Bibliographies by W. E. Butler. Oxford: Clarendon Press, 1990.	<i>Пеэтер Ярвелаид</i>	2413
Рецензия: Kaja Peterson. <i>Eesti linnud</i> . Tartu: Tartu Ülikool, Zooloogia kateeder, 1992.	<i>A. Э.</i>	2418
От редакции		2427
Размышляя о девяти праздниках. II	<i>Уку Мазинг</i>	2431

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 4 krooni